

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Vakgroep Nieuwe Geschiedenis
Academiejaar 2006-2007

**De VOC op Ambon in 1732:
een socio-economische analyse**

Maarten Vanhaverbeke

**Scriptie tot het behalen van de graad van
Licentiaat in de Geschiedenis**

Promotor: Dr. Jan Parmentier

Commissarissen: Dr. Pieter François & Dr. Stefan Deconinck

Dankwoord

Langs deze weg zou ik iedereen willen bedanken die in min of meerdere mate heeft bijgedragen tot de verwezenlijking van mijn scriptie.

Allereerst gaat mijn dank uit naar mijn promotor Dr. Jan Parmentier voor de raad en daad die hij mij heeft verleend gedurende mijn onderzoek. Daarnaast wil ik ook alle personen bedanken die mij moreel hebben gesteund. Mijn speciale dank gaat hierbij uit naar mijn vriendin Veerle die al mijn verzuchtingen heeft moeten aanhoren de voorbije maanden. Zonder haar steun had ik dit werk niet kunnen volbrengen. Ook mijn ouders wil ik bedanken. Er zijn heel wat redenen waarom ik hen zou kunnen bedanken, maar ik wil hen hier in de eerste plaats bedanken voor mijn prachtige jeugd jaren op Ambon en Sumatra. In feite stond het reeds van bij de aanvang van mijn studies vast dat mijn scriptie 'op een of andere manier' zou handelen over Indonesië.

Inhoud

Dankwoord	i
Inhoud	ii
Lijst van afbeeldingen	vii
Lijst van tabellen	viii
Lijst van grafieken	ix
Inleiding	1
1 Probleemstelling	2
2 Bronnenbespreking	8
Geschiedenis van Ambon en de VOC	12
1 Ambon en de Molukken in de zestiende eeuw	13
1.1 De komst van de kruidnagelcultuur	13
1.2 De opkomst van de islam	15
1.3 De komst van de Portugezen in de Molukken	16
<i>1.3.1 De Portugezen in Ternate</i>	<i>16</i>
<i>1.3.2 De Portugezen op de Ambonse eilanden</i>	<i>18</i>
2 De Ambonse eilanden twee eeuwen onder VOC-bestuur: 1605-1796	19
2.1 Gewapende vestiging van het kruidnagelmonopolie (1605-1656)	19
2.1.1 <i>De oprichting van de VOC (1602)</i>	<i>19</i>
2.1.2 <i>Moeiteloze verdrijving van de Portugezen uit de Ambonse eilanden</i>	<i>20</i>
2.1.3 <i>Definitieve vestiging van het kruidnagelmonopolie: van verdrag naar verovering</i>	<i>21</i>
2.2 Tweede helft van de 17 ^{de} eeuw: de kruidnagelcultuur onder het monopolie	21
2.3 De VOC en de kruidnagelproductie in de 18 ^{de} eeuw	23
2.3.1 <i>Schommelingen in de kruidnagelproductie</i>	<i>23</i>
2.3.2 <i>De zoektocht naar alternatieven voor de kruidnagelcultuur</i>	<i>24</i>

2.3.3	<i>Ondergang van de VOC (1795)</i>	25
2.3.4	<i>Engelse 'verovering' van de Ambonse eilanden (1796)</i>	25
3	Beknopte 'nageschiedenis'	27
	Amboina in 1732	28
1	Het VOC-personeel te Amboina	29
1.1	Het totaal aantal Compagniesdienaren	29
1.2	Bestuurlijk personeel	32
1.2.1	<i>Gouverneur Johannes Bernard</i>	32
1.2.2	<i>De 67 bestuursmedewerkers te Amboina</i>	34
1.2.3	<i>Het dagelijks bestuur: de Raad van Politie</i>	37
1.2.4	<i>Allerhande benoemingen en verschuivingen</i>	38
1.3	Godsdienstig personeel	40
1.4	Militairen	42
1.5	Zeevaartpersoneel	45
1.6	Ambachtslieden	48
1.7	Nationaliteiten van de Compagniesdienaren	49
1.8	<i>De qualiteit- en gagieverhogingen: een reconstructie van de soldijen</i>	53
1.9	Deelbesluit	55
2	De relatie met het inlandse bestuursapparaat: benoeming en bemiddeling	57
2.1	De benoeming van dorpshoofden	58
2.2	Conflicten binnen de inheemse samenleving	62
2.2.1	<i>Het dispuut tussen de rajas van Kilang en Nusaniwe en de orangkayas van Hatalai, Naku en Hatu</i>	63
2.2.2	<i>De orangkaya van Elpaputih en zijn gevluchte dorpingen</i>	64
2.3	Het verzoek van enkele naar Buru verbannen Ithanezen en Kulorezen	66
2.4	Deelbesluit	67
3	De VOC en de periferie	68

3.1 De Seramse Alfuren	68
3.1.1 <i>De door de Alfuren aan verscheijde inlanderen bedreven moorden</i>	68
3.1.2 <i>De stijfzinnige raja van Murhuny</i>	71
3.2 Papuase zeerovers en Patanise roervinken	72
3.2.1 <i>Allerhande problemen met Papuase zeerovers</i>	73
3.2.2 <i>De affaire Gansa</i>	76
3.3 Deelbesluit	78
4 Het inlandse christendom: de kerk- en schoolvisitatie	79
4.1 Het 'getal der christenen'	82
4.2 De scholen	86
4.2.1 <i>De schoolmeesters</i>	86
4.2.2 <i>Aantal scholen en leerlingen</i>	86
4.2.3 <i>Kennis en vaardigheden van de schoolkinderen</i>	90
4.2.4 <i>De schoolboeken</i>	91
4.3 Het armgeld	95
4.4 Deelbesluit	96
5 Korte demografische schets van de Ambonse bevolking in 1732	97
5.1 De allochtone gemeenschap	99
5.2 De autochtone gemeenschap	102
5.3 Slavernij op de Ambonse eilanden	107
5.3.1 <i>Het aantal slaven onder de allochtone en autochtone bevolking</i>	109
5.3.2 <i>Het plakkaat wegens het ligtveerdig uithuwelijken van slaven aan vrije inlanders</i>	112
5.4 Deelbesluit	113
6 Scheepvaart en handel	114
6.1 Scheepvaart	114
6.1.1 <i>De scheepvaart te Amboina in 1732</i>	114
6.1.2 <i>Vreemde naviganten van Zweden en Denemarken?</i>	116

6.2 Import	118
6.2.1 <i>Textiel</i>	120
6.2.2 <i>Rijst</i>	122
6.2.3 <i>Overig voedsel en dranken</i>	123
6.2.4 <i>Overige gebruiksvoorwerpen</i>	124
6.3 Exportproducten voor Batavia	125
6.3.1 <i>De aanqueek van andere gewassen behalven den culture der kostelijke garioffel nagelen</i>	127
6.3.2 <i>Koffie</i>	131
6.3.3 <i>Indigo</i>	138
6.3.4 <i>Zwart ebbenhout</i>	140
6.3.5 <i>Overige exportgoederen</i>	143
6.4 De handel met Makassar en de <i>Molukse vrinden</i> Banda en Ternate	145
6.5 De sagobossen van de Compagnie	146
6.6 Deelbesluit	148
7 De kruidnagelcultuur	149
7.1 De <i>hongi</i> -tocht van 1732	149
7.1.1 <i>De hongi-tocht van de gouverneur</i>	150
7.1.2 <i>De door de hongi uitgevoerde extirpaties</i>	152
7.1.3 <i>Overige extirpaties doorheen het jaar</i>	153
7.2 De kruidnagelexport en -productie in 1732	155
7.2.1 <i>Het aantal kruidnagelbomen</i>	155
7.2.2 <i>De kruidnagelexport in 1732 (of de productie van 1731)</i>	156
7.2.3 <i>De kruidnagelproductie in 1732</i>	160
7.3 De kruidnagelcultuur in de periode 1675-1745	163
7.3.1 <i>Kruidnagelbomen</i>	165
7.3.2 <i>Kruidnagelproductie</i>	169

7.4 Deelbesluit	175
Besluit	176
Lijst van geraadpleegde bronnen	179
Bibliografie	180
Kaarten	183
1. De Indonesische Archipel	184
2. De Molukken	185
3. Amboina: regionale indeling in de tweede helft van de zeventiende eeuw	186
4. Het eiland Ambon	187
5. Het eiland Seram	188
6. De Lease eilanden	189
Bijlagen	190
1. Het VOC-personeel in het gouvernement Amboina (juni 1732)	191
2. Instructie van de gouverneur aan de Raad i.v.m. zijn afwezigheid tijdens de hongi-tocht	197
3. <i>Qualiteit-</i> en <i>gagieverhogingen</i> in 1732	198
4. Het 'getal der christenen' te Amboina	201
5. De schoolboeken	202
6. <i>Generaal summarium</i> van de zielsbeschrijving van Amboina van juni 1732	203
7. Maandelijks aankomende en vertrekkende schepen te Kota Ambon in 1732	204
8. Lijst van de <i>burgerchialoupen</i> en <i>-chiampans</i> te Amboina	209
9. Eis van benodigdheden voor Amboina in 1733	210
10. Koffiebomen op de Westelijke eilanden in 1732	214
11. Dagregister van de <i>hongi</i> -tocht van eind 1732 door gouverneur Johannes Bernard	215
12. Kruidnagelcultuur 1675-1745	218
13. Inhoudslijst VOC 2235 ^{a&b}	219
14. Inhoudslijst VOC 2283 ^a	221

Lijst van afbeeldingen

1. “Amboina” -
Bron: VOC 2283^a, folio 0.
2. “Het Casteel Victoria in Amboina anno 1690” 1
Bron: AKVELD, L. & E. JACOBS (red.), *De kleurrijke wereld van de VOC; Nationaal Jubileumboek VOC 1602-2002*. Bussum 2002, 64.
3. “Kruidnagelboom” 12
Bron: *Knaap, Kruidnagelen en christenen, Leiden 2004, 296.*
4. “Rede van Ambon” 28
Bron: <http://voc-kenniscentrum.nl/gewest-ambon.html>
5. “Plattegrond van Ambon-stad in 1718” 183
Bron: BUIJZE, W., *De generale Lant-beschrijvinge van het Ambonse gouvernement, behelsende en wat daaronder begrepen zij, mitsgaders een Summarisch verhaal van de Ternataanse en Portugeese regeering en hoe de Nederlanders eerstmaal daerin gecomen zijn, ofwel De Ambonsche Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, Den Haag 2001, 267.
6. “Hongi-vloot bij Ambon” 190
Bron: AKVELD, L. & E. JACOBS (red.), *De kleurrijke wereld van de VOC; Nationaal Jubileumboek VOC 1602-2002*. Bussum 2002, 110.

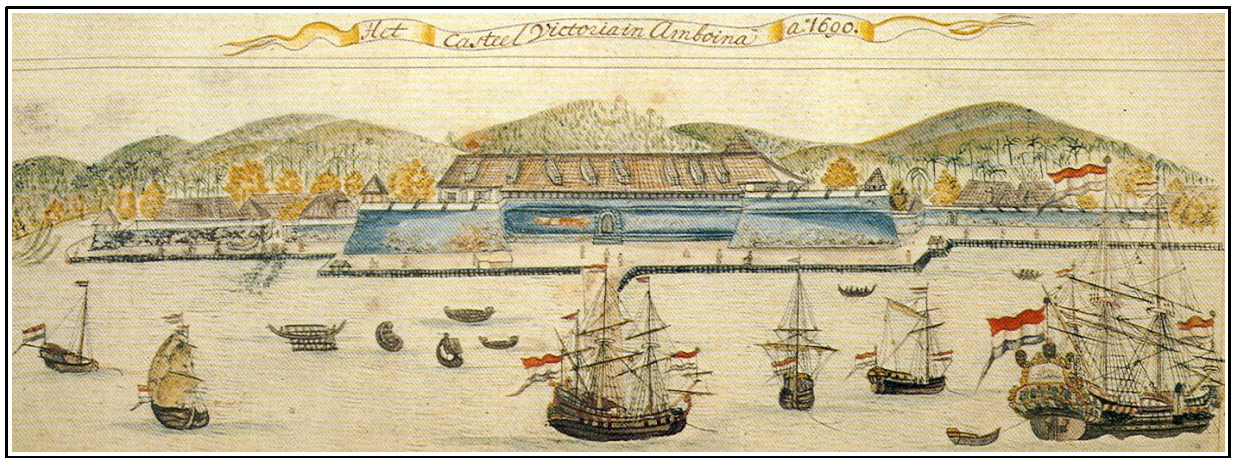
Lijst van tabellen

1. Het aantal Compagniesdienaren te Amboina doorheen de zeventiende en achttiende eeuw	30
2. Het 'getal der Compagniesdienaren' te Amboina (eind juni en halverwege september 1732)	31
3. Carrière van Johannes Bernard in Azië	33
4. De 22 hogere civiele ambtenaren te Amboina (juni 1732)	36
5. De 45 overige bestuursmedewerkers te Amboina (juni 1732)	37
6. Aantal militairen in het gouvernement (september 1732)	43
7. Personeelssterkte op de schepen (september 1732)	46
8. Geografische afkomst van het VOC-personeel te Amboina (juni 1732)	50
9. Soldijen te Amboina	54
10. Aangestelde dorpschoudeurs in 1732 (en eind 1731)	59
11. Het 'getal der christenen' te Amboina (eind 1731)	82
12. 'Getal der christenen': man/vrouw-verhoudingen (in procenten)	85
13. Percentage schoolgaande kinderen onder de christelijke kinderen	89
14. Kennis en vaardigheden van de schoolkinderen	90
15. Schoolboeken	93
16. Het aantal allochtonen in Kota Ambon in 1732 vergeleken met 1692	101
17. De autochtone gemeenschap in 1732	103
18. Autochtone bevolkingscijfers per supra-regio in 1708 en 1732	104
19. Export naar Batavia in 1732	125
20. Kruidnagelbomen te Amboina in 1731 en 1732	155
21. Verwachte en effectieve kruidnagelproductie in 1731 & 1732 (in ponden)	160
22. Procentuele verdeling van de kruidnagelproductie naar productiegebied in 1695, 1731 & 1732	163
23. Gemiddeld aantal kruidnagelbomen 1695-1719 & 1720-1744 (totaal en vruchtdragend)	168
24. Gemiddelde kruidnagelproductie 1695-1719 & 1720-1744 en de producties van 1731 & 1732 (in ponden)	173
25. Procentuele verdeling van de kruidnagelproductie naar productiegebied: 1695, 1695-1719, 1720-1744 & 1732	175

Lijst van grafieken

1. Kruidnagelbomen te Amboina 1688-1745	167
2. Kruidnagelproductie te Amboina 1675-1744	169
3. Vijfjaarlijkse gemiddelden van de kruidnagelproductie in het gouvernement 1678-1742	172
4. Vijfjaarlijkse gemiddelden van de kruidnagelproductie per productiegebied 1678-1742	174

INLEIDING

1 Probleemstelling.

Ambon. Een eiland van zo'n 760 km² in de Zuid-Molukken, Oost-Indonesië, Zuidoost-Azië. (cf. Kaart 1 & 2) Voor mij roept Ambon vage – waarschijnlijk grotendeels achteraf aan de hand van foto's geconstrueerde – jeugdherinneringen op. Anderen zal dit eiland echter weinig zeggen. Misschien zullen sommigen wel nog iets weten over gewelddadige rellen tussen christenen en moslims op Ambon eind jaren '90. Nog anderen zullen misschien weten dat de Nederlanders in de zeventiende eeuw een kruidnagelmonopolie vestigden op de Ambonse eilanden. Slechts enkelingen zullen de link leggen tussen de hedendaagse conflicten en het verleden, de oorsprong hiervan moet immers twee eeuwen terug worden gezocht, met de komst van de eerste Europeanen in de Molukken. Wie Ambon zegt, zegt namelijk kruidnagelen: tot op de dag van vandaag is dit hét handelsproduct van de Ambonse eilanden. Wie kruidnagelen zegt, zegt dan weer Verenigde Oost-Indische Compagnie: het succes van de Compagnie was immers grotendeels gestoeld op het specerijenmonopolie en dan voornamelijk op het kruidnagelmonopolie. En wie VOC zegt, zegt ook christendom: na de introductie door de Portugezen breidde het christendom zich onder de Nederlanders uit over de Ambonse eilanden. 'Kruidnagelen en christenen', met deze twee woorden geeft historicus Gerrit Knaap de essentie weer van alle Nederlandse koloniale inspanningen op de Ambonse eilanden doorheen de zeventiende en achttiende eeuw.

Het hele Nederlandse avontuur in Azië, de oprichting van de VOC en het uitbouwen van een Aziatisch handelsnetwerk was oorspronkelijk om niets anders begonnen dan de uiterst lucratieve handel in specerijen, aldus Els Jacobs.¹ Leonard Andaya verwoordt het als volgt:

“The very mention of the name 'the spice islands' evokes a romantic image of the days of early European adventures in the waters of the Pacific. It was the highly desired trinity of spices – clove, nutmeg, and mace – which lured the Europeans and other foreigners tot the Moluccas or Maluku in eastern Indonesia.”²

Ambon zou de eerste Nederlandse 'kolonie' worden: in 1605 gaven de Portugezen hun vesting op Ambon (het latere Kasteel Victoria) zonder slag of stoot over aan de Nederlanders. Zo werden de Ambonse eilanden het allereerste gebied waarbinnen de VOC soevereine rechten uitoefende. Hiermee was het gezag van de VOC op de Ambonse eilanden echter nog niet gevestigd en van een kruidnagelmonopolie was nog helemaal geen sprake. Het zou duren tot omstreeks 1656 eer de Ambonse eilanden volledig militair onderworpen waren en het beoogde monopolie op de

¹ Jacobs, *Koopman in Azië*, 19.

² Andaya, *The World of Maluku*, 1.

kruidnagelproductie en -handel ten volle bereikt werd. Na een halve eeuw bloedige strijd waren de Molukse specerij-eilanden onderworpen aan het VOC-gezag. De Molukken werden opgedeeld in drie gouvernementen: Amboina, Banda (hier bezat de Compagnie een monopolie op de nootmuskaat- en foelieproductie) en Ternate. De Ambonse eilanden zouden twee eeuwen onder VOC-bestuur blijven en de Nederlanders hielden vast aan het kruidnagelmonopolie tot 1865.

Deze studie zal handelen over de VOC op Ambon in 1732. Eerst een woordje wat betreft de geografische afbakening: wanneer we hier spreken over 'Ambon', dan slaat dit op wat de VOC omschreef als het gouvernement/gewest of de provincie Amboina. Het gouvernement Amboina omvatte het eiland Ambon, de Lease-eilanden Haruku, Saparua en Nusalaut, en de Westelijke eilanden Buru, Ambelau, Manipa, en Boano (cf. Kaart 3). Daarnaast behoorde ook de kust van Zuidwest-Seram tot het door de VOC effectief beheerste gebied. De inwoners van Zuid-, Oost- en Noord-Seram erkenden het VOC-gezag wel, maar waren niettemin grotendeels onafhankelijk.³

De keuze voor 1732 is ten eerste een uitdrukkelijke keuze voor de achttiende eeuw. De meeste studies over de VOC focussen namelijk op de 'gouden' zeventiende eeuw. Auteurs die de achttiende eeuw behandelen, zijn in de minderheid. Een uitzondering hierop vormt Els Jacobs' *Koopman in Azië* waarin de handel van de VOC in Azië in de achttiende eeuw wordt beschreven. Zij beargumenteert dat het beeld van de Compagnie een duidelijke zeventiende-eeuwse stempel draagt:

“Kruitdamp en kanongebulder domineren het verhaal. De periode dat de Nederlanders met geweld een plaats veroverden in het Aziatisch handelssysteem heeft veel meer aandacht gekregen dan de 'lange' 18de eeuw, die bijna anderhalve eeuw waarin de VOC als koopman in Azië opereerde.”⁴

Ook over Ambon in de achttiende eeuw is er weinig gepubliceerd. In heel wat algemene werken beschrijft men de vestiging van het Nederlandse gezag in de Molukken en de bloedige verovering van het kruidnagelmonopolie in de eerste helft van de zeventiende eeuw, over het verdere verloop blijft het echter stil. Voor de geschiedenis van Ambon in de tweede helft van de zeventiende eeuw is er Gerrit Knaaps *Kruidnagelen en christenen: de VOC en de bevolking van Ambon 1656-1696*. In dit werk tracht Gerrit Knaap na te gaan wat de invloed van de VOC was op de inheemse samenleving. Hij onderzoekt dit echter niet vanuit VOC-oogpunt, maar vanuit het standpunt van de Ambonse samenleving en gaat na wat haar reactie was op het proces van gezagsvestiging en -handhaving en de

³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 1.

⁴ Jacobs, *Koopman in Azië*, 18.

economische exploitatie door de VOC.⁵ Dit doet hij aan de hand van een socio-politieke, religieuze, demografische en economische analyse van het maatschappelijke leven op de Ambonse eilanden. Hij nuanceert het gangbare beeld over de geschiedenis van de Molukken ten tijde van het VOC-bestuur. Dit beeld is er namelijk één van een agressieve Compagnie, die om een monopolie in de specerijenhandel te vestigen, haar politiek-militaire macht tegen de inheemse bevolking gebruikte en zodoende verwoesting en ontvolking veroorzaakte.⁶ Dit algemeen beeld gaat echter enkel op voor de eerste helft van de zeventiende eeuw, na 1656 ontstond er immers een afgedwongen situatie van 'orde en rust', of wat Knaap de 'Pax Neerlandica' noemt.⁷ Knaaps *Kruidnagelen en christenen* is zonder meer hét standaardwerk over de geschiedenis van Amboina in de zeventiende eeuw. Zijn werk is echter gelimiteerd tot 1696, over het exact nog één eeuw durende VOC-bewind over de Ambonse eilanden is zo goed als niks gepubliceerd.

Er zijn slechts vier publicaties waarin we iets leren over Amboina in de achttiende eeuw. Ten eerste is er een bijdrage van opnieuw Gerrit Knaap in een werk over de Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen⁸. Hierin wijdt hij een hoofdstuk aan de algemene geschiedenis van de Ambonse eilanden tussen 1500 en 1800.⁹ Hij geeft ons een kort overzicht van de belangrijkste jaartallen (of clusters van jaartallen) die een keerpunt betekenden in de geschiedenis van Ambon. De meeste van de jaartallen die Knaap aanhaalt, situeren zich echter in de zestiende en zeventiende eeuw. Vervolgens concludeert hij dat de achttiende eeuw duidelijk een minder turbulente periode was. Nog van de hand van Gerrit Knaap is een kort overzicht van de economische geschiedenis van Ambon van 1656 tot 1863 in *Van Tjengkeh tot kruidnagel*.¹⁰ Een andere publicatie waarin we een duidelijk beeld krijgen van de evolutie van de kruidnagelcultuur doorheen de achttiende eeuw, is het hierboven reeds aangehaalde werk van Els Jacobs, *Koopman in Azië*. Zij haalt in haar werk overigens aan dat er over Ambon in de achttiende eeuw weinig gepubliceerd is, haar overzicht van de achttiende eeuwse Ambonse geschiedenis steunt hoofdzakelijk op bronnenonderzoek. Tot slot is er nog het werk van Hermanus De Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*, waarin we onder andere een zeer algemeen overzicht krijgen van de ontwikkelingen op Ambon in de achttiende eeuw. Ook hij omschrijft de achttiende eeuw als een vrij rustige eeuw. Zijn werk dat de gehele geschiedenis van Ambon – van de vroegste beschavingen tot de jaren '70 – omvat, focust voornamelijk op belangrijke

⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 335.

⁶ Ibidem, 2.

⁷ Ibidem, 344.

⁸ Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku; Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen*.

⁹ Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama; Hoofdlijnen uit geschiedenis van de Ambonse eilanden 1500-1800', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku; Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen*.

¹⁰ Knaap, 'Monopolie en monocultuur; Economische geschiedenis van Ambon van 1656 tot 1863', in: Knaap, Chauvel & Van Fraassen, *Van Tjengkeh tot kruidnagel*.

gebeurtenissen en personen en is niet altijd even bruikbaar. Of zoals Knaap het formuleert: De Graaf wilde voornamelijk een 'leesboek' voor een breder publiek schrijven.¹¹

Het blijkt dus dat de achttiende-eeuwse geschiedenis van de VOC op Ambon een vrij onbeschreven blad is. Met deze verhandeling willen we een bijdrage leveren tot de kennis van de VOC op Ambon in de achttiende eeuw en meer bepaald in 1732. De keuze voor een casestudy van slechts één jaar heeft alles te maken met de enorme hoeveelheden beschikbaar bronnenmateriaal voor de reconstructie van de geschiedenis van de VOC op Ambon. Uit praktische overwegingen en om de beoogde diepgang te bewaren, werd dus geopteerd voor een studie van slecht één jaar.

Waarom dan 1732? De uiteindelijke keuze voor 1732 werd grotendeels bepaald door het feit dat er voor dat jaar een – in verhouding tot andere jaren – groter en diverser aantal bronnen beschikbaar was. Op het in deze studie gehanteerde bronnenmateriaal zullen we echter wat verder in een apart deel terugkomen. We halen hier slechts aan dat naast de hoeveelheid bronnenmateriaal, ook de aanwezigheid van een dagregister voor dat jaar een bepalende factor was. Het gekozen jaartal bevindt zich overigens in een vanuit economisch oogpunt interessante periode. Uit de bovengenoemde publicaties weten we immers dat de kruidnagelcultuur in een crisissituatie verkeerde in de jaren 1730. Na een periode van enorme overproductie aan het einde van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw, slaagde de Compagnie er via allerhande maatregelen in om de productie te temperen. Deze maatregelen waren echter te drastisch gebleken en vanaf 1720 begonnen de oogsten vrij snel te dalen.¹² Sinds 1692 gold er immers een aanplantverbod van kruidnagelbomen, waardoor er in de jaren '20 enkel nog oude – en dus steeds minder producerende – bomen aanwezig waren te Amboina. Omstreeks 1727 was de productie van kruidnagel zodanig teruggelopen dat de VOC het aanplantverbod ophief en een aanplantgebod uitvaardigde.¹³ Maar aangezien een kruidnagelboom pas na zeven jaar een eerste oogst geeft, had deze maatregel niet onmiddellijk het gewenste effect. Ook in de jaren 1730 bleven de oogsten dus laag. Het zou zelfs nog tot omstreeks 1760 duren eer de kruidnagelproductie weer op peil was.¹⁴

We willen in deze verhandeling dus een socio-economische analyse/studie uitvoeren over het gouvernement Amboina in 1732. We zullen hierbij niet uitsluitend focussen op de VOC, ook de Ambonse *inlanders* komen aan bod. Dit heeft alles te maken met Gerrit Knaaps *Kruidnagelen en*

¹¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 2.

¹² Jacobs, *Koopman in Azië*, 23.

¹³ Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku*, 13.

¹⁴ Jacobs, *Koopman in Azië*, 23.

christenen. Zoals gezegd, behandelt Knaap de Ambonse geschiedenis eerder vanuit het standpunt van de traditionele Ambonse samenleving dan vanuit het standpunt van de VOC (al doet hij dit uiteraard aan de hand van VOC-bronnen). Zijn werk biedt echter zeer waardevol vergelijkingsmateriaal. Vandaar dat we – waar mogelijk – steeds zullen trachten een vergelijking te maken met de situatie aan het einde van de zeventiende eeuw. In deze verhandeling zal dan ook meermaals worden verwezen naar Knaaps *Kruidnagelen en christenen*.

Om het zeer diverse bronnenmateriaal te verwerken tot een overzichtelijk geheel, wordt er een thematische structuur gehanteerd in deze verhandeling. Aan de hand van de in de zes aparte hoofdstukken behandelde thema's hopen we een beeld te krijgen van Amboina in 1732.

Vooraleer we overgaan tot een bespreking van Amboina in 1732, zullen we in een eerste deel dieper ingaan op de geschiedenis van Ambon en de VOC voor en ook (kort) na 1732. Dit met als doel een breder beeld te krijgen van de gebeurtenissen en evoluties op de Ambonse eilanden. Het is hierbij zeker niet de bedoeling exhaustief te zijn: we zullen enkele periodes en gebeurtenissen sterker belichten dan andere. Zo zullen we bijvoorbeeld iets langer stilstaan bij de traditionele Ambonse samenleving van vóór de komst van de eerste Europeanen. Auteurs zoals Gerrit Knaap en Roy Ellen¹⁵ benadrukken immers dat deze traditionele Ambonse samenleving grotendeels bleef bestaan onder de VOC en heden ten dage nog steeds doorleeft. Andere passages uit de Ambonse geschiedenis die vrij gekend zijn, zoals de bloedige verovering van het kruidnagelmonopolie, zullen we dan weer korter bespreken. Ook zal er aandacht worden besteed aan de meer algemene geschiedenis van de VOC.

Hierna volgt het deel over Amboina in 1732. In een eerste hoofdstuk wordt het personeelsbestand van de Compagnie te Amboina in 1732 besproken. We gaan hierbij niet enkel in op de aantallen (een kwantitatieve analyse), maar we zullen ook de verschillende beroeps categorieën afzonderlijk kwalitatief bespreken. Aan de hand van de (eerder gebrekkige) gegevens betreffende de geografische afkomst van het VOC-personeel uit de bronnen, zal ook getracht worden een beeld te schetsen van de nationaliteiten van de Compagniesdienaren. Tot slot komen in dit hoofdstuk eveneens de soldijen aan bod.

Hoofdstuk twee handelt over de relatie tussen de Compagnie en het inlandse bestuursapparaat. In de bronnen zien we de VOC vaak verschijnen in de rol van aansteller van dorpschoude enerzijds en bemiddelaar in allerhande inheemse conflicten anderzijds. Dit optreden van de Compagnie stond steeds in het teken van de door haar beoogde orde en rust.

¹⁵ Ellen, 'Sago subsistence and the trade in spices' in: Burnham & Ellen (ed.), *Social and Ecological Systems*.

In het derde hoofdstuk gaan we dieper in op de 'buren' van de VOC of wat Gerrit Knaap de periferie noemt. Onder periferie verstaan we ten eerste het binnenland en de Noordkust van het eiland Seram. De inwoners van deze politiek vrij tumultueuze gebieden stonden niet onder (rechtstreekse) controle van de VOC en overvielen vaak inwoners van de Zuidkust van Seram. Aldus vormden ze een bedreiging voor de orde en rust te Amboina, hetgeen dan ook de VOC-bemoeienissen verklaart. Naast de Serammers vormden ook de zogenaamde 'Papuase zeerovers' een bedreiging voor het VOC-gezag. Na een reeks van 'Papuase' overvallen op Seram eind 1732 zag de Compagnie zich genoodzaakt actie te ondernemen.

Hoofdstuk vier bespreekt de staat van het *inlandse* christendom te Amboina . Dit doen we aan de hand van de rapporten van de zogenaamde 'kerk- en schoolvisitaties'. Hierin vinden we waardevolle gegevens voor een analyse van het christendom en het schoolwezen. Voor zover het bronnenmateriaal dit toelaat, trachten we de evolutie hiervan te schetsen tussen 1696 en 1732.

Het vijfde hoofdstuk geeft een korte demografische schets van zowel de allochtone (het betreft hier niet enkel Nederlanders) als de autochtone gemeenschap. Daarnaast zal ook de slavernij te Amboina besproken worden. Dit is een eerder atypisch hoofdstuk in een werk over de VOC. Dit heeft alles te maken met het feit dat er voor 1732 een 'zielsbeschrijving' bewaard is gebleven. Deze vrij zeldzame bron is zeer bruikbaar voor een analyse van de Ambonse bevolking. Eveneens Gerrit Knaap maakt in zijn *Kruidnagelen en christenen* een demografische analyse aan de hand van deze bronnen. Zijn werk biedt dan ook waardevol vergelijkingsmateriaal.

Hoofdstuk zes beschrijft de handel en scheepvaart te Amboina in 1732. Hierin zullen we dieper ingaan op de handelsactiviteiten van de VOC in 1732. We zullen trachten een beeld te krijgen van de export en import in 1732. Na een globale bespreking van de export en import, zullen de verscheidene export- en importgoederen apart besproken worden.

Tot slot behandelt hoofdstuk zeven de kruidnagelcultuur. Vanwege het grote belang van deze cultuur wordt deze apart besproken en niet behandeld in het voorgaande hoofdstuk. Naast de kruidnagelproductie en -export van 1732 zal ook de *hongji*-tocht (of inspectietocht van het gouvernement) van 1732 besproken worden. Ook de *extirpatie* of uitroeiing van op illegale plaatsen groeiende kruidnagelbomen in 1732 komt hier aan bod. We zullen eveneens trachten de productiecijfers van 1732 in een ruimer kader te plaatsen aan de hand van een bespreking van de kruidnagelcultuur in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Na deze zes hoofdstukken volgt nog een besluitend deel waarin we enkele slotopmerkingen zullen

formuleren en kort zullen ingaan op de resultaten van het onderzoek.

2 Bronnenbespreking.

De archiefcollectie van het Nationaal Archief te Den Haag betreffende de Verenigde Oostindische Compagnie bevat een schier onuitputtelijke hoeveelheid bronnenmateriaal voor de studie van een VOC-handelsvestiging. In deze verhandeling is gekozen voor de collecties *overgekomen brieven en papieren uit Indië aan de Heren XVII en de kamer Amsterdam*.¹ Het VOC-archief in Den Haag bevat ook archieven van de kamers Zeeland, Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen. Het archief van de kamer Amsterdam is echter het omvangrijkst, dit was dan ook de belangrijkste kamer. Van het archief van de kamer Zeeland zijn ongeveer dezelfde bestanden bewaard gebleven, dit archief is echter minder goed ontsloten en bovendien is het vaak een duplicataarchief van dat van Amsterdam. Van de archieven van de overige kamers zijn slechts fragmentarisch stukken bewaard gebleven. Vandaar dat we ons hier – op één archiefstuk van de kamer Zeeland na (cf. infra) – beperkt hebben tot stukken uit het archief van de kamer Amsterdam.

De VOC-vestigingen in Azië verstuurden jaarlijks honderden *missiven*, rapporten, brieven, lijsten allerhande, etc. naar de Hoge Regering te Batavia ter informatie en ter verantwoording van het door hen gevoerde beleid. Afschriften hiervan werden jaarlijks gebundeld per VOC-vestiging/gewest in het zogenaamde *Batavia's ingekomen brievenboek*. Deze *brievenboeken* werden opgestuurd naar de Heren XVII en de kamer Amsterdam en vormen zo de collectie *overgekomen brieven en papieren*. Zo beschikken we dus over jaarlijkse bundelingen van allerhande stukken die door het gouvernementsbestuur te Amboina werden opgestuurd naar Batavia. Telkens men dit deed, stelde men eveneens een *register der papieren* op, of een korte inhoudslijst van de op dat moment overkomende stukken. Deze inhoudslijsten zijn in uitgetypte vorm aanwezig in het Nationaal Archief en kunnen dienen als een inventaris van de *brievenboeken*.

Na een eerste onderzoek van deze inhoudslijsten bleek dat er voor de periode 1728-1743 een beduidend grotere hoeveelheid aan bronnenmateriaal aanwezig is. Vóór en vooral na deze periode werden er aanmerkelijk minder stukken opgezonden naar Batavia. De periode 1728-1743 komt ongeveer overeen met de bestuursperiode van de Ambonse gouverneurs Johannes Bernard, David Joan Bake en Jacob de Jong. Vooral de hoeveelheid aan beschikbaar bronnenmateriaal voor de jaren 1732 en 1738 springt in het oog.² Uiteindelijk werd er gekozen voor 1732 daar er in dat jaar een

¹ Zie achteraan voor een gedetailleerde lijst van het gebuikte bronnenmateriaal.

² In deze jaren werden er in totaal respectievelijk meer dan 1.200 en 1.050 folio's aan overgekomen *brieven en papieren* opgestuurd naar Batavia; In 1727 en 1744 waren dit er ter vergelijking respectievelijk slechts 144 en 335.

dagregister werd bijgehouden. Dit is een uiterst bruikbare, maar voor Amboina jammer genoeg ook zeer zeldzame bron. Voor de hierboven aangehaalde periode werden immers slechts vier dagregisters teruggevonden. Deze sluiten op elkaar aan en geven aldus een dag-tot-dag overzicht van alle gebeurtenissen tussen september 1731 en april 1733 in het gouvernement Amboina.

Waaruit bestaat het bronnenmateriaal voor 1732 nu?³ Vooreerst dienen we op te merken dat we voor een studie van 1732 dus de te Batavia ingekomen *brievenboeken* van 1733 (en 1734)⁴ moeten hanteren. Ten eerste zijn er de *missiven* aan Batavia van de gouverneur en de Raad van Politie (het bestuurscollege dat samen met de gouverneur instond voor het beleid). Hierin gaf men een overzicht van alle zaken/gebeurtenissen die belangrijk geacht werden en dus dienden te worden medegedeeld aan de Hoge Regering te Batavia.

Alle belangrijke zaken waarvan melding werd gemaakt in de *missiven*, vinden we vaak meer uitgebreider terug in de *resoluties*, de raadsbesluiten van de Raad. Nog gedetailleerder zijn uiteraard de *afgaande en aankomende brieven* van de *buitencomptoiren* (en de naburige gouvernementen). Dit is de correspondentie met de buitenkantoren van het centrale gewestelijke bestuur, dat in Kasteel Victoria te Kota Ambon zetelde. In deze vele brieven kunnen we het verloop van de gebeurtenissen goed volgen, ze vormen in feite een neerslag van alles wat maar van enig belang kon zijn voor het bestuur en de kruidnagelproductie.

Het nadeel is wel dat de afgaande en aankomende brieven van elkaar gescheiden zijn. De *dagregisters* zijn in dit opzicht interessant. De dagregisters van Amboina zijn namelijk een van dag tot dag geschreven relaas van “*het voornaamste voorgevallene in Amboina*”. In het dagregister werd naast een korte samenvatting van de resoluties (wanneer de Raad bijeenkwam), bepaalde gebeurtenissen te Kota Ambon zelf en gegevens betreffende de scheepvaart, ook de essentie van hetgeen in de aankomende én afgaande brieven stond, neergeschreven. In feite bestaat het grootste deel van het dagregister uit een soort samenvatting van de correspondentie met de *buitencomptoiren*. Het interessante hieraan is dat in het dagregister de brieven van hun veelvuldige plichtplegingen ontdaan zijn. Bovendien kan men hierin (aangezien het een van dag tot dag geschreven verslag is) ook onmiddellijk zien of men een antwoordbrief stuurde vanuit Kota Ambon en zo bepaalde kwesties beter opvolgen. Vandaar dat we hier in de eerste plaats de dagregisters gehanteerd hebben en in mindere mate de aankomende en afgaande brieven. Het bleek immers al vlug dat de inhoud zo goed als volledig overeenkwam en, zoals hierboven al vermeld, zijn de dagregisters veel vlotter te lezen.

³ Zie Bijlage 13 & 14 voor de inhoudslijsten.

⁴ Het ingekomen *brievenboek* van 1733 bevat immers stukken voor de periode september 1731 tot augustus 1732 ; het brievenboek van 1734 voor de omvat de periode september 1732 tot augustus 1733.

Voor bepaalde belangrijke zaken is de oorspronkelijke brief opgezocht, maar hierin werd slechts zelden meer aangetroffen dan in het dagregister. Af en toe vermeldde men ook dat er een brief was toegekomen waarvan de inhoud *stond af te lezen* in de desbetreffende brief. Eveneens deze brieven zijn opgezocht, maar het dient gezegd te worden dat het vaak weinig interessants betrof, wat dan vermoedelijk ook de reden was dat ze niet werden opgenomen in het dagregister. Naast de *missiven*, resoluties, afgaande en aankomende brieven en dagregisters bevatten de *brievenboeken* nog vele losse stukken. Het betreft hier vaak zeer interessante rapporten, verklaringen, lijsten, etc..⁵

In deze studie van Amboina in 1732 zullen we ook één archiefstuk afkomstig van de kamer Zeeland gebruiken. Het gaat hier om een *ziel- en nagelbeschrijving* of lijst van inwoners en kruidnagelbomen te Amboina in 1732. Dit is een vrij zeldzame bron en het feit dat de zielsbeschrijving van 1732 bewaard gebleven is, was dan ook één van de redenen waarom we dit jaar gekozen hebben voor onze casestudy.⁶ Het betreft hier dus een bron van demografische aard, met zowel gegevens over de autochtone als de allochtone gemeenschap. De hierin geboden demografische informatie over een niet-westerse bevolking, is voor de zeventiende en achttiende eeuw uiterst zeldzaam.⁷

Een laatste reden waarom 1732 op het vlak van beschikbaar bronnenmateriaal een interessant jaar is, is het feit dat toenmalig gouverneur Johannes Bernard het jaar erop zou aftreden. Elke gouverneur stelde bij zijn vertrek namelijk een *memorie van overgave* op. Deze overzichtsrapporten dienden enerzijds om zijn opvolger te informeren over de stand van zaken in het gouvernement en anderzijds om verantwoording af te leggen aan zijn superieuren te Batavia. In tegenstelling tot de *missiven*, die door de Raad als geheel werden opgesteld, werden de *memories van overgave* enkel en alleen door de gouverneur geschreven, waardoor ze een vrij persoonlijk karakter hebben. Ook Johannes Bernard stelde bij zijn vertrek in mei 1733 een dergelijke *memorie* op. De *memories van overgave* zijn door Gerrit Knaap als bronnenpublicatie uitgegeven.⁸

Een andere bronnenpublicatie waarvan we gebruik zullen maken, zijn de *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII*.⁹ Deze bron, die dus werd opgesteld te Batavia en bestemd was voor het Compagniesbestuur in de Republiek, vormt een soort inventaris van de zaken die uitvoeriger behandeld werden in de briefwisseling met alle VOC-kantoren in Azië, en dus ook

⁵ Zie Bijlage 13 & 14.

⁶ Ook de *ziel- en nagelbeschrijvingen* van 1731, 1733 en 1734 zijn overigens bewaard gebleven.

⁷ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 4.

⁸ Knaap, *Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de zeventiende n achttiende eeuw*.

⁹ Goor, *Generale missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*. Deel IX: 1729-1737.

met Amboina.

Hierboven gaven we reeds aan dat de door het gouvernementsbestuur naar Batavia opgestuurde *missiven* in feite telkens een overzicht geven van de belangrijkste ontwikkelingen te Amboina voor een bepaalde periode. In 1732 werden er twee *missiven* opgestuurd: één op 26 mei en één op 25 september. In de eerste *missive* vinden we een verslag van de gebeurtenissen tussen september 1731 en mei 1732. De gebeurtenissen in de maanden oktober, november en december 1732 vinden we terug in de *missive* van 26 mei 1732. Deze drie *missiven* vormen dus een overzicht van alle – door het gouvernementsbestuur belangrijk geachte – gebeurtenissen, ontwikkelingen, beslissingen etc. tussen september 1731 en mei 1733. Omdat het hier een zeer waardevolle en bruikbare bron betreft die de essentie weergeeft van al hetgeen uitvoeriger staat te lezen in de overige stukken van het *brievenboek* hebben we er voor gekozen om deze bron die volledig getranscribeerd werd, als apart gebundelde bronnenbijlage bij deze verhandeling te voegen. Wanneer we in deze verhandeling naar de *missiven* zullen verwijzen zullen we tussen haakjes ook steeds verwijzen naar het paginanummer van de bronnenbijlage.

Een laatste opmerking over deze *missiven* betreft de *extracten uit de Generale missiven van de Heren XVII in't patria aan haar Edelens den Gouverneur Generaal en de Raden van India tot Batavia* die we hierin terugvinden. In de *missiven* van mei 1732 en mei 1733 werden namelijk respectievelijk de *Generale missiven* van de Heren XVII van september 1730 en 1731 beantwoord. In een rechterkolom gaf men de *Generale missive* weer, links ervan werd – indien nodig geacht – een antwoord geformuleerd door het gouvernementsbestuur. Deze beantwoording van de *Generale missiven* zijn ook opgenomen in de bronnenbijlage, ze zijn hierbij wel gescheiden van de *missiven* als geheel. Deze bronnen geven namelijk een interessante beeld op de visie van de Heren XVII op het bestuur te Amboina, al betrof het hier wel een beoordeling met vertraging: het duurde twee jaar eer deze *Generale missiven* uiteindelijk te Amboina beantwoord werden.

Tot slot nog een woordje over de namen van de Ambonse eilanden en de vele negorijen of dorpen. Voor de benaming zijn de door Gerrit Knaap gehanteerde schrijfwijzen gebruikt. In de bronnen werden vaak andere schrijfwijzen aangetroffen (die overigens niet altijd even consequent toegepast werden). Maar om duidelijkheid te scheppen zullen we dus dezelfde benaming als Knaap gebruiken, in de in de tekst ingevoegde bronnenfragmenten en de bronnenbijlage vinden we echter de schrijfwijze terug zoals deze is aangetroffen.

GESCHIEDENIS VAN AMBON & DE VOC

1 Ambon en de Molukken in de zestiende eeuw.

Omstreeks 1500 deden er zich drie ingrijpende gebeurtenissen voor in de Ambonse Molukken. Ten eerste was er de invoering van de kruidnagelcultuur die een belangrijke verandering teweeg bracht in de economische structuur van de Ambonse eilanden: ze werden ingeschakeld in de interinsulaire specerijhandel met de Javanen. Deze handelaars brachten een verandering teweeg op religieus vlak: samen met hem kwam namelijk de islam mee en heel wat dorpschouwen bekeerden zich. De derde belangrijke gebeurtenis was de komst van de Portugezen in de Molukken, eerst op Ternate en later op de Ambonse eilanden. Aanvankelijk waren de Portugezen enkel geïnteresseerd in het voeren van handel maar al snel trachtten ze een monopolie te vestigen en bouwden ze vestigingen en trachtten ze de lokale heersers te beïnvloeden. Bovendien brachten ook zij een nieuwe godsdienst mee en toonden ze heel wat bekeringsijver. De Molukken werden in de zestiende eeuw een strijdtoneel tussen Portugezen, Javaanse handelaars en de sultan van Ternate.

1.1 De komst van de kruidnagelcultuur .

Eeuwen voor de komst van de eerste Europeanen in de Molukken was er al een bloeiende wereldhandel in Molukse specerijen. Kruidnagel, nootmuskaat en foelie waren reeds in de tweede eeuw vr. Chr. verkrijgbaar van Zuidoost-Azië en China in het Verre Oosten tot in Alexandrië, Antiochië, Byzantium en Rome in het westen.¹ Vòòr 1500 speelden de Ambonse Molukken echter geen rol in deze interinsulaire handel in specerijen. Nootmuskaat en foelie werden op de Banda-eilanden gekweekt en kruidnagelen kwamen enkel voor op en rond Ternate in de Noord-Mulukken.²

Tot aan het begin van de zestiende eeuw was de traditionele economie van de Ambonse Molukken gericht op voorziening in de dagelijkse behoeften. Het ging vooral om voedselproductie die binnen de eigen gemeenschap bleef. Deze traditionele economie bestond uit drie elementen. De verzameleconomie, het vergaren van plantaardige en diergelijke producten in de natuur en de visvangst, was het oudste element. Naast de verzameleconomie deed men ook aan landbouw: de horticuultuur. Deze vorm van landbouw werd op kleine schaal bedreven in de directe omgeving van het dorp in *kebuns* of tuinen. De Ambonezen hadden een voorkeur voor knolgewassen aangezien de bodem ongeschikt was voor het verbouwen van graangewassen zoals rijst. Het derde element in de Ambonse traditionele economie, de silvicultuur, hangt samen met deze horticuultuur. Deze landbouwvorm was namelijk vrij uitputtend voor de bodem die sowieso al niet erg vruchtbaar was.

¹ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 168.

² Fraassen & Straver, *De Ambonse eilanden onder de VOC*, 52.

Daarom werden de gebruikte *kebuns* met bomen beplant. Zo kreeg de bodem via de silvicultuur de kans zich te herstellen terwijl de productieve waarde van de grond voor de mens bleef. In deze permanent met bomen beplante tuinen of *dusuns* kwamen vooral sagopalmen voor. Deze boom is namelijk uitermate bruikbaar: het hout werd gebruikt voor woningbouw en van merg uit de stam maakte men meel dat werd verwerkt in sago-pap of sago-broodjes. Sago-meel vormde (en vormt in zekere mate nog steeds) de basis van de voedselvoorziening in de Ambonse eilanden.³

De traditionele Ambonse economie voldeed aan de eisen van zelfvoorziening die er aan gesteld werden, schaarste kwam alleen ten tijde van oorlog voor. Samen met het feit dat de bodem ongeschikt was voor andere landbouwwormen vormt dit de reden dat er geen prikkels waren tot economische vooruitgang. De producten die deze economie voortbracht waren uitsluitend bedoeld voor de plaatselijke samenleving, in de rest van de Molukken of de Indonesische Archipel bestond er geen vraag naar. Er was wel wat beperkte lokale ruilhandel maar van een grootschalige interinsulaire handel was er geen sprake.⁴

In de zestiende eeuw kwam hier echter verandering in met de komst van de kruidnagelcultuur. Omstreeks 1500 werden de eerste kruidnagelplantjes van de Noord-Molukken overgebracht naar de eilanden Hoamoal en Hitu (cf. Kaart 3). De kruidnagelcultuur zou zich gestaag uitbreiden op de Ambonse eilanden. Hitu en Hoamoal bleven wel lange tijd de centra van de kruidnagelteelt, zo was er in het begin van de zeventiende eeuw nog geen aanplanting gebeurd van kruidnagelen op de eilanden Saparua en Nusalaut. Voor de Javaanse en Maleise handelaren was een nieuw productiegebied van kruidnagelen zeer welkom, bij de inkoop in de Noord-Molukken ondervonden ze namelijk zeer veel hinder van het monopoliestreven van de Portugezen (cf. infra). Het is echter niet zo dat de kruidnagelen op de Ambonse eilanden geïntroduceerd werden vanwege de komst van de Portugezen. Het betrof hier twee quasi gelijktijdige maar van elkaar onafhankelijke gebeurtenissen. De komst van de Portugezen zou er wel voor zorgen dat de kruidnagelcultuur zou groeien op de Ambonse eilanden. De kruidnagelhandel op Hitu en Hoamoal door de Javaanse handelaars zou leiden tot een intensivering van de handelsrelaties en culturele contacten met Java en met de moslim-wereld in het algemeen en zo kwam het proces van de islamisering op gang.⁵

³ Knaap, 'De komst van de kruidnagel', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 3-7.

⁴ Ibidem, 7-8.

⁵ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 195 / Fraassen & Straver, *De Ambonse eilanden onder de VOC*, 52.

1.2 De opkomst van de islam.

De islam kwam naar de Indonesische Archipel via de handelswegen. In de veertiende en vijftiende eeuw bereikte de islam vervolgens de Noord-Molukken via het stijgende aantal Javaanse handelaars die kruidnagelen kwamen inkopen in de Noord-Molukken. De handelsroute tussen China en de Noord-Molukken moest aan belang inboeten doordat ze onveilig werd gemaakt door piraten en de Javanen namen deze handel meer en meer over. Deze toenemende handelscontacten met Java brachten een verschuiving teweeg in de regionale machtsverhoudingen: Ternate en Tidore werden machtscentra in de Molukken. Heel wat Javaanse handelaars vestigden zich op Ternate en Tidore en brachten de bevolking in aanraking met een nieuwe cultuur en godsdienst. Uit diplomatiek-economische overwegingen bekeerden eerst de vorst van Ternate en niet lang daarna de vorst van Tidore zich tot de islam.⁶

Net zoals in de Noord-Molukken bereikte de islam de Ambonse eilanden via Javaanse moslim-handelaars. Samen met de eerste kruidnagelhandel op Hoamoal en Hitu omstreeks 1500 zien we de eerste islam-invloeden opduiken. Ook hier waren de dorpschouwen en hun families de eersten die zich tot deze nieuwe godsdienst bekeerden. Vermoedelijk waren er ook huwelijksbanden tussen islamitische kooplieden en Ambonse schouwen.⁷ De islam bereikte aanvankelijk slechts een kleine elite maar won al snel aan invloed op het maatschappelijk leven van de Ambonezen. Het ging namelijk om een godsdienst die fundamentele verschillen vertoonde met de traditionele Ambonse religie.

De Ambonezen waren aanhangers van een polytheïstische etno-religie, een vorm van animisme. Deze religie was enkel bestemd voor de Ambonse samenleving en had dus geen missionaire doelstellingen noch de claim de enige waarheid te zijn. Bovendien was de leer niet gecodificeerd waardoor er een sterke lokale variatie voorkwam. Het was een polytheïstische religie met vier goden die gepersonifieerd werden door hemel, aarde, zon en maan. Verder was er een brede waaier aan lagere goden en niet-goddelijke wezens en geesten. Sjamanisme schijnt veel te zijn voorgekomen.⁸

Veel elementen uit deze traditionele Ambonse etno-religie werden verwerkt in de nieuwe geloofspraktijk. Net zoals in de hele Indonesische Archipel had de islam op de Ambonse eilanden een syncretisch karakter. De Javaanse leraren hadden overigens zelf reeds heel wat boedhistisch-hindoeïstische elementen verwerkt in de islam. Het Ambonse geloof in allerlei geesten werd bijvoorbeeld geïntegreerd in het islamitische geloof in duivels, engelen en geesten. Een ander voorbeeld was het koppensnellen, een Ambonse traditionele praktijk ter verwerving van

⁶ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 173.

⁷ Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 95.

⁸ *Ibidem*, 89-91.

'levenskracht'. Zulke gebruiken waren uiteraard onaanvaardbaar in de islam maar toch werden er nog steeds schedels opgehangen, zij het dan van schapen en geiten. Een bedevaart naar Mekka zat er voor de Ambonezen ook niet in. Maar er was wel een soort van vervanging hiervoor: men bezocht het graf van een islamitische 'heilige' op Lease. Er was met andere woorden wat ruimte voor afwijking van de zuivere leer. De islam bracht ook enkele totaal nieuwe leefregels met zich mee. Het ging vooral om godsdienstige plichten zoals vijf maal daags bidden, de besnijdenis en het verbod op het eten van varkensvlees. Het spreekt voor zich dat deze leefregels niet altijd even gemakkelijk ingang vonden.⁹

Een uiterst belangrijk element van de islam was de geletterdheid. Bij het bekeringswerk maakte de islam gebruik van een op het reciteren en memoriseren van de koran gerichte vorm van onderwijs.¹⁰ De Ambonezen waren het Arabisch echter niet machtig en de Javaanse handelaars gebruikten het Maleis als voertaal. Hierdoor ontwikkelde het Maleis zich van de algemene handelstaal tot de taal van de godsdienst en de cultuur in het algemeen.¹¹

De islam vond vrij snel ingang in de Molukken en wanneer de eerste Europeanen er aankwamen waren er al heel wat bekeerlingen. Religie werd bovendien een element in de strijd tussen de katholieke Portugezen en de islamitische Ternatanen.

1.3 De komst van de Portugezen in de Molukken.

1.3.1 De Portugezen in Ternate.

Tot de zestiende eeuw verliep de handel in specerijen tussen Azië en Europa vooral via de handel van Genua en Venetië op de Levant. In de vijftiende eeuw begonnen de Spaanse en Portugese koningen echter met het uitrusten van expedities om een alternatieve zeeroute naar Indië te vinden. De ontdekkingen volgden mekaar op. In 1492 bereikte Columbus het Caribisch gebied, dit was het begin van de Spaanse veroveringen in Midden- en Zuid-Amerika. Het waren de Portugezen die er als eersten in slaagden Indië te bereiken via de zee: in 1497 rondde Vasco da Gama Kaap de Goede Hoop en zeilde als eerste Europeaan de Indische Oceaan in naar India. De Portugezen vestigden zich op de westkust van India in Calicut en Goa. Van hieruit drongen ze steeds verder oostwaarts en in 1511 veroverde Alfonso de Albuquerque Malakka. Deze havenplaats was vanouds een knooppunt voor de handel op India en China.¹²

Reeds na een jaar zond men vanuit Malakka een vloot van drie schepen naar de Molukken om op

⁹ Ibidem, 95-97.

¹⁰ Ibidem, 124.

¹¹ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 173.

¹² Ibidem, 169 & 174-175.

Banda nootmuskaat en foelie in te kopen en daarna door te varen naar de eigenlijke Molukken om er kruidnagelen in te kopen. Vanwege de moesson geraakten de schepen echter niet verder dan Banda. Op de terugweg leed het schip onder leiding van Francisco Serrão schipbreuk op de Schildpad-eilanden ten zuiden van Ambon. De schipbreukelingen slaagden er echter in om Hitu te bereiken met behulp van voorbijgaande vissers. Hun komst veroorzaakte heel wat opschudding - de Hituezen hadden immers nog nooit blanken gezien - en toen de sultans van Ternate en Tidore hiervan hoorden zonden ze beiden een schip naar Hitu om de Portugezen uit te nodigen en een bondgenootschap te sluiten. Het Ternataanse schip kwam iets eerder aan op Hitu en brachten Serrão mee terug. Dit eerste contact leidde niet meteen tot een permanente vestiging van de Portugezen op Ternate. Maar de Ternatanen bleven druk uitoefenen op de Portugezen om een blijvende handelspost op Ternate te vestigen. De sultan van Ternate was immers diep onder de indruk van hun superieure wapens en hoopte ook dat door het binnenhalen van de Portugezen als nieuwe concurrent in de kruidnagelhandel de nagelprijs fors zou stijgen. En na enkele diplomatieke missies naar Malakka en het verlenen van belangrijke voorrechten in de kruidnagelhandel aan de Portugezen begon men in 1522 aan de bouw van een Portugees fort op Ternate.¹³

Vanuit deze vestiging hebben de Portugezen ongeveer een halve eeuw handel gedreven in specerijen. Zoals gezegd was men diep onder de indruk van deze vreemdelingen met hun superieure wapentechnologie, grotere schepen en onneembare vestigingen. De Portugezen hadden dan ook een grote invloed op de inheemse beschaving. De samenwerking met de Ternatanen liep echter niet steeds van een leien dakje. De conflicten waren tweeërlei. Ten eerste waren er heel wat conflicten in de specerijhandel. Vaak betrof het hier onenigheid over de prijs of de kwaliteit van de specerijen. Bovendien trachtten de Portugezen steeds meer een monopolie in de specerijhandel te vestigen door het uitoefenen van politieke invloed. Maar het grootste struikelblok in de relatie tussen de Portugezen en de Ternatanen was de tegenstelling tussen het christendom en de islam en dan vooral de Portugese bekeringsijver. De Portugezen voelden zich geroepen het katholieke geloof onder de 'moren' te verspreiden. Jezuïeten-missionarissen namen al snel deze taak op zich. Zo verbleef de bekende missionaris Franciscus Xaverius in 1546 en 1547 kort op Ambon en Ternate. Ondanks het feit dat de islam in de Noord-Molukken nog maar een jonge godsdienst was, was ze reeds diep doorgedrongen en de Portugezen ontdekten al snel dat het zeer moeilijk was islamieten tot het christendom te bekeren (iets waar ook de Nederlanders later maar moeizaam in slaagden).¹⁴

De missionarissen beschuldigden de sultan van Ternate van tegenwerking en deden zelf hun beklag bij

¹³ Ibidem, 174-175.

¹⁴ Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*, 25-27.

de Portugese koning. Zo besloot men in 1565 een nieuwe Portugese vestiging te bouwen op Ambon. Daar was inmiddels een bloeiende kruidnagelhandel ontstaan (cf. supra) en de Portugezen verwachtten er minder problemen te hebben met de lokale gezagsdragers. Op Ternate liepen de conflicten ondertussen hoop op en na een mislukte poging van de Portugezen in 1570 om de macht van de sultan te breken volgde een belegering van hun kasteel. In 1575 gaven de Portugezen zich uiteindelijk over en werden ze gedwongen hun privileges in de kruidnagelhandel op te geven en Ternate te verlaten. Ze verplaatsten hun activiteiten naar hun vestiging op Ambon in de Zuid-Molukken.¹⁵

1.3.2 De Portugezen op de Ambonse eilanden.

De kruidnagelcultuur die in het begin van de zestiende eeuw geïntroduceerd was op de Ambonse eilanden werd na de vestiging van de Portugezen op Ternate steeds belangrijker. Deze probeerden immers de gehele kruidnagelproductie in handen te krijgen. Steeds meer Javaanse handelaars weken uit naar Hitu, Hoamoal en Ambon omdat ze hier geen rekening moesten houden met de voorrechten die de Ternataanse sultan de Portugezen had gegeven. Naarmate de kruidnagelproductie op de Ambonse eilanden groeide kregen de sultan van Ternate en de Portugezen dan ook meer belangstelling in dit gebied.¹⁶ Na 1558 werd Hoamoal zelfs een soort kolonie van Ternate.¹⁷ Na de aankomst van de eerste Portugezen op Hitu in 1512 (cf. supra) ontstond er een goede verstandhouding tussen de Portugezen en de Hituezen. Hier kwam omstreeks 1524 echter een einde aan om gelijkaardige redenen als op Ternate. De relatie met de Hituezen vertroebelde vanwege hun drankgebruik en wangedrag tegenover vrouwen. Bovendien stonden de Portugezen vijandig tegenover de islam en de Javaanse handelaars. De Portugezen werden uitgewezen in Hitulama en vestigden zich bij het nog heidense dorp Hatiwe op de zuidkust van Hitu. Heel wat dorpen in deze regio bekeerden zich wel tot het christendom en kozen duidelijk partij voor de Portugezen.¹⁸

We hebben hier vrij uitvoerig stilgestaan bij de komst van de kruidnagel, de islam en de eerste Europeanen – met name de Portugezen – op de Ambonse eilanden. De eerste twee ontwikkelingen behoren echter tot belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis van de Ambonse eilanden. Door de komst van de Portugezen en het christendom werden deze enkel nog versterkt. Zonder de kruidnagelen met andere woorden geen islam, noch Portugezen, noch christendom, noch Nederlanders op de Ambonse eilanden.

¹⁵ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 175.

¹⁶ Knaap, 'De komst van de kruidnagel', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 8.

¹⁷ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 182.

¹⁸ Ibidem, 182-183.

2 De Ambonse eilanden twee eeuwen onder VOC-bestuur: 1605-1796.

Na de overname van de Portugese vesting op Ambon in 1605 zou de VOC zo'n twee eeuwen lang het bewind voeren over de Ambonse Molukken. We haalden in de inleiding reeds aan dat de inspanningen van de Compagnie op de Ambonse eilanden samengevat kunnen worden als 'kruidnagelen en christenen'. Het christendom kwam hierbij wel op de tweede plaats. Het was meer een 'Portugese erfenis', al snel bleek echter dat het christendom in de praktijk een nuttig middel was om de onderworpen bevolking aan de nieuwe Nederlandse gezaghebbers te binden.¹

2.1 Gewapende vestiging van het kruidnagelmonopolie (1605-1656)

2.1.1 De oprichting van de VOC (1602).

In 1581 verklaarden de noordelijke provincies van de Nederlanden, verenigd in de Unie van Utrecht, zich onafhankelijk van de Spanjaarden. Hiermee was de Nederlandse Republiek geboren. De Nederlanders werden al snel dé handelaars van Noord-Europa. Dit vooral dankzij de zeer winstgevende Oostzeehandel en de sluiting van de haven van Antwerpen in 1585 die een verhuis van kapitaal en heel wat handelservaring van de noordelijke naar de zuidelijke Nederlanden veroorzaakte. De Spanjaarden en de Portugezen (Portugal was in 1580 onder de Spaanse kroon gekomen) deden geen rechtstreekse zaken meer met de Noord-Europese handelshuizen en de prijzen van de specerijen schoten de hoogte in. Zowel de Engelen als de Nederlanders beschikten inmiddels over voldoende handelservaring en kapitaal en besloten de specerijhandel zelf ter hand te nemen. De eerste Engelse en Hollandse expedities naar Indië, onder Lancaster (1591) en De Houtman (1595), waren echter weinig succesvol en brachten zo goed als niets op.²

Ondanks alle tegenslag had de expeditie van De Houtman een zeer belangrijk psychologisch effect: hij had namelijk aangetoond dat het ook voor de Nederlanders mogelijk was naar Azië te varen. De reacties lieten niet lang op zich wachten en op verschillende plaatsen richtte men compagnieën op, tegenwoordig de 'voorcompagnieën' genoemd. In de hoop enorme winsten te maken deed men overal zware investeringen in nieuwe expedities naar Indië. Er ontstond een ware boom in de scheepvaart op Azië: tussen 1595 en 1602 vertrokken er 65 Nederlandse schepen naar Azië. De Portugezen, tot dan toe dé Oostindiëvaarders, zonden ter vergelijking tussen 1591 en 1601 slechts 46 schepen uit. Het werd al snel duidelijk dat de Portugezen niet in staat waren de

¹ Knaap, Kruidnagelen en christenen, 1.

² Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 197-198.

Nederlandse nieuwkomers uit de Aziatische wateren te weren.³

De explosieve groei van de vaart op Indië veroorzaakte echter een stijgende concurrentie tussen de Nederlandse handelaars waardoor de winsten begonnen te slinken. Het initiatief tot samenwerking en de uiteindelijke vereniging in één compagnie kwam echter niet spontaan tot stand, maar werd door de overheid afgedwongen. De Staten van Holland, onder leiding van Johan van Oldenbarnevelt, stuurde op een fusie aan vanuit zowel economische (het uitschakelen van de onderlinge concurrentie) als militaire motieven. Eén verenigde compagnie zou in de oorlog tegen Spanje en Portugal immers een krachtig militair én economisch wapen kunnen zijn. Na moeizame onderhandelingen vaardigde de Staten-Generaal op 20 maart 1602 het octrooi uit waarmee de Verenigde Oostindische Compagnie in het leven werd geroepen.⁴

2.1.2 Moeiteloze verdrijving van de Portugezen uit de Ambonse eilanden.

In februari 1605 gaven de Portugezen hun vesting op Leitimor zonder slag of stoot over aan een vloot van negen Nederlandse schepen onder leiding van Steven van der Haghen. Hiermee was de eerste Nederlandse overzeese koloniale bezitting een feit. De Nederlanders namen in feite de positie over die de Portugezen tot dan toe op de Ambonse eilanden hadden ingenomen. Voor de Ambonse dorpen die voorheen onder Portugees gezag stonden betekende de komst van de VOC dus slechts een wisseling van gezag. De door de Portugezen bekeerde katholieke Ambonezen dienden wel over te gaan tot het protestantisme.⁵

De Compagnie sloot ook een verbond met Hitu. In dit vriendschapsverdrag werd onder andere aan de Nederlanders het alleenrecht van de opkoop van kruidnagelen toegekend. Ook de onder Ternataans gezag staande Hoamoalezen verleenden de Nederlanders bij verdrag het monopolie op de export van kruidnagelen. De goede verstandhouding tussen de VOC en de Ambonezen die er bij de komst van de eerste Nederlanders op de Ambonse eilanden heerste zouden echter niet lang stand houden. Na het wegvallen van de gezamenlijke Portugese vijand zouden de Ambonezen ook met deze nieuwe Europeanen op gespannen voet komen te leven. De dorpen verzetten zich namelijk tegen vele zware en onbetaalde diensten die de Nederlanders van hun eisten.⁶

³ Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 16-17.

⁴ Ibidem, 19-20.

⁵ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 197 & 202-203 /

Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku*, 12.

⁶ Idem.

2.1.3 Definitieve vestiging van het kruidnagelmonopolie: van verdrag naar verovering.

Men had de Nederlanders dan wel een alleenrecht op de kruidnagelhandel verleend, in de praktijk bleef dit echter vaak dode letter. Door de moeilijkheden omtrent het nakomen van het aan de VOC toegezegde kruidnagelmonopolie zou het tot een militaire confrontatie komen tussen de VOC en de onafhankelijke en onder Ternataans gezag staande islamitische gebieden. Het politieke conflict kreeg hierdoor in toenemende mate een religieuze dimensie. De Compagnie zou in de christelijke Ambonse gebieden beginnen met een meer fundamentele aanpak van de kerstening. Dit gebeurde door de introductie van een dorpsscholensysteem met door VOC-predikanten opgeleide en door de Compagnie betaalde *inlandse* schoolmeesters.⁷

In een aantal gewapende conflicten die beter bekend zijn als de Ambonse oorlogen zouden de onafhankelijke en onder Ternataans gezag staande gebieden in het territorium van de VOC ingelijfd worden. Omstreeks 1646 zouden de Hituëzen onderworpen worden. Op de kust van Hitu werden bouwde de VOC versterkingen van waaruit de dorpen op de kust van Hitu nauwlettend in het oog werden gehouden. Na een opstand tegen de Nederlanders zou ook het eiland Hoamoal omstreeks 1656 onder VOC-gezag komen te staan. Dit betekende het definitieve einde van de Ternataanse invloed in de Ambonse Molukken. De vestiging van het Nederlandse gezag ging gepaard met de ontvolking van Hoamoal en Kelang. De bevolking van deze eilanden moest gedwongen migreren naar Manipa en Ambon.⁸

De VOC zou de opstand en onderwerping van de Hoamoalezen aangrijpen om definitief met alle tegenstand tegen het kruidnagelmonopolie af te rekenen. Voortaan stond niet enkel de kruidnagelhandel maar ook de kruidnagelproductie onder controle van de Compagnie. De kruidnagelcultuur werd beperkt tot de eilanden Ambon, Haruku, Saparua en Nusalaut. Hierbuiten was de kruidnagelteelt verboden, op alle overige Ambonse eilanden liet de VOC de kruidnagelbomen *extirperen* of uitroeien.⁹

2.2 Tweede helft van de 17de eeuw: de kruidnagelcultuur onder het monopolie.

Toen de VOC in 1656 uiteindelijk het beoogde monopolie in de kruidnagelhandel én productie in handen had bleek de productie tot een te laag peil gezakt te zijn. De VOC had de oude

⁷ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 35 /

Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku*, 12.

⁸ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 205 /

Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku*, 12.

⁹ Idem.

productiecentra in de Noord-Molukken en op Hoamoal immers volledig lamgelegd door de oorlog en het daarop volgende productieverbod. Bovendien begonnen de nagelbomen die omstreeks 1620 op Leitimor en Lease aangeplant waren door ouderdom af te sterven. Daarom verplichtte de VOC tussen 1663 en 1666 elk huishouden op Ambon, Haruku, Saparua en Nusalaut om twintig boompjes per jaar aan te planten. De VOC hield de uitvoering van dit bevel nauwkeurig in de gaten, bij niet-naleving kreeg men een boete.¹⁰

Maar nog voordat deze ruim 300.000 bomen volgroeid waren bereikte men reeds het beoogde productiepeil: al in 1677 beschikte men in de Republiek over voldoende voorraden om de kruidnagelen tegen een vaste prijs rechtstreeks uit de pakhuizen te kunnen verkopen. Deze onverwacht snellere toename was het gevolg van maatregelen die de VOC nog vóór 1663 had uitgevaardigd maar niet succesvol had geacht. Vanaf 1680 werd de VOC echter in toenemende mate geconfronteerd met overproductie als gevolg van de massale aanplant van 1663-66. Halverwege de jaren tachtig produceerde men jaarlijks gemiddeld zo'n 800.000 pond, bijna het dubbele van de toenmalige vraag op de wereldmarkt. Bovendien beschikten de Ambonezen nu over meer dan voldoende plantmateriaal of moernagelen. Aangezien meer produceren voor de bevolking de enige manier was om meer te verdienen vanwege de vastgelegde nagelprijs (56 rijksdaalders per bahar van 550 pond; hiervan gingen 50 er naar de gewone producent) bleef het areaal kruidnagelbomen nog steeds aangroeien.¹¹

Aanvankelijk wist de VOC niet goed hoe men de situatie van overproductie moest aanpakken. In 1686 zouden de Heren XVII een aanplantverbod uitvaardigen. Het gouvernementsbestuur te Amboina reageerde hier echter afwijzend op en het verbod bleef min of meer dode letter. Er ontstond in VOC-kringen in Ambon en Batavia wel een discussie over hoe men tot een beperking van de productie zou moeten komen. Men vreesde dat al te harde maatregelen wel eens zouden kunnen leiden tot een opstand. Het was gouverneur Nicolaas Schaghen die in 1692 een einde zou maken aan de discussie door min of meer op eigen initiatief aan de Ambonezen te verklaren dat al de na 1686 aangeplante kruidnagelbomen illegaal waren en dus dienden uitgeroeid of *geëxtirpeerd* te worden. In 1692 zouden er zo meer dan 200.000 bomen worden uitgeroeid. Maar deze maatregelen zouden pas effect hebben op langere termijn omdat men de vruchtdragende kruidnagelbomen met rust liet, deze produceerden dus gewoon door.¹²

De Hoge Regering zou aanvankelijk afwijzend en zelfs furieus reageren op de beslissing van

¹⁰ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 19.

¹¹ Jacobs, *Koopman in Azië*, 22 / Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 19-20.

¹² Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 20.

gouverneur Schaghen. Maar ondanks de kritiek op de *extirpaties* in Batavia bleef Schaghen aan als gouverneur, niet alle bestuurders waren dus zo ongelukkig met de gang van zaken. Bovendien werd het aanplantverbod van 1686 nog eens uitdrukkelijk herbevestigd. De Ambonezen trachtten dit verbod overigens te ontduiken door kruidnagelplanten aan te planten op afgelegen plaatsen. Indien deze ontdekt werden door de Compagnie werden ze omgehakt.¹³

2.3 De VOC en de kruidnagelproductie in de 18de eeuw.

Zoals gezegd is er weinig literatuur beschikbaar over Ambon in de achttiende eeuw. In wat hier volgt zullen we trachten een beeld te schetsen van de ontwikkelingen in de kruidnagelproductie doorheen de achttiende eeuw. Een meer gedetailleerde bespreking van de kruidnagelcultuur in de eerste helft van de achttiende eeuw zal volgen in hoofdstuk 7.

2.3.1 Schommelingen in de kruidnagelproductie.

Zoals eerder gezegd hadden de maatregelen die gouverneur Schaghen nam om de kruidnagelproductie te verminderen pas effect op langere termijn. Pas na 1720 ontstond er namelijk een evenwicht tussen de vraag en het aanbod op de wereldmarkt. Ondertussen naderden de jaarlijkse nagelopbrengsten in het eerste decennium van de achttiende eeuw wel de 1 miljoen pond. De VOC probeerde met allerhande aanvullende maatregelen (naast het aanplantverbod dus) de productie af te remmen. In het oogstseizoen organiseerde men uitgebreide *hongi*-tochten (inspectietochten met een vloot van inheemse vaartuigen langs de eilanden van het gouvernement) om zo het arbeidspotentieel te verminderen. En om te vermijden dat de nagelplukkers op andere plaatsen zouden gaan helpen met de nagelpluk werd interinsulair personenverkeer tijdens de oogstmaanden verboden. Er werd een wiedeverbod afgekondigd in de hoop dat de kruidnagelbomen overwoekerd zouden geraken en aldus minder zouden produceren. Men overwoog zelfs de kruidnagelooft tijdelijk volledig te verbieden en de Ambonezen hiervoor een schadevergoeding uit te keren van één derde van de opbrengst. Het bleef echter bij een overweging aangezien men vreesde voor smokkel en een ongecontroleerde natuurlijke aangroei van de kruidnagelbomen uit afgevallen en ontspruitende nagelen.¹⁴

Het aanplantverbod dat van kracht was sinds 1686 zou zich uiteindelijk tegen de VOC zelf keren. In de loop van de jaren 1720 zou de Compagnie namelijk niet meer in staat zijn om aan de vraag naar

¹³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 323.

¹⁴ Jacobs, *Koopman in Azië*, 22 / Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 20.

kruidnagelen op de wereldmarkt te voldoen. Door het aanplantverbod bestond het grootste deel van de kruidnagelbomen namelijk uit vrij oude bomen waarvan er in de jaren 1720 meer en meer begonnen af te sterven. Om het aantal kruidnagelbomen op peil te houden en een totale catastrofe in de productie te vermijden zou de VOC het aanplantverbod in 1727 omzetten in een aanplantgebod. Ieder huishouden in de kruidnagelproducerende gebieden moest 25 bomen aanplanten. Hierbij werden de dorpschoudeurs wel verplicht om te beloven dat ze in geval van een nieuwe overproductie geen problemen zouden maken van door de VOC opgelegde *extirpaties*. Maar deze aanplanting was onvoldoende om het grote aantal bomen dat bleef sterven op te vangen. De oogsten zouden in de jaren 1730 niet meer verder zakken maar bleven wel vrij laag. Daarom zouden er in de jaren 1740 en 1750 nog aanplantgeboden volgen tot er zo'n 800.000 kruidnagelbomen waren op de Ambonse eilanden. De geschiedenis van 1686 en 1692 zou zich herhalen: een nieuwe overproductie zou leiden tot nieuwe aanplantverboden en *extirpaties* vanaf 1770. Zo zouden er aan het einde van de achttiende eeuw nog maar 300.000 kruidnagelbomen over zijn.¹⁵

2.3.2 De zoektocht naar alternatieven voor de kruidnagelcultuur.

Vanwege de problemen in de kruidnagelteelt aan het begin van achttiende eeuw begon de Hoge Regering te zoeken naar economische alternatieven voor de kruidnagelcultuur. Omstreeks 1710 trachtte men op Hitu en Buru een indigocultuur op te zetten. Aanvankelijk werd de teelt van indigo – een plant die blauwe verfstof oplevert – op dezelfde manier georganiseerd als de kruidnagelcultuur en werd ze met alle middelen aangemoedigd. Maar later besloot de Hoge Regering iets gematigder op te treden en de cultuur werd uit de verplichte diensten gehaald. De cultuur moest wel voortgezet worden maar dan zonder dwangmiddelen. De indigoproductie bleef namelijk steeds ondermaats vanwege ongedierte, ongunstige klimatologische omstandigheden en uitputting van de bodem. De indigocultuur was immers vrij uitputtend en de bodem van de Ambonse eilanden was al niet zo heel vruchtbaar. Vanaf 1753 kwam de cultuur alleen nog op Buru voor en in 1757 werd besloten ze volledig te staken. Twee jaar later trachtte men op order van de Heren XVII de cultuur op andere eilanden ingang te doen vinden. Maar ook deze nieuwe pogingen faalden, de Compagnie betaalde immers te weinig voor de indigo. Blijkbaar is het verzet van de Ambonezen tegen deze teelt te sterk geweest.¹⁶

Een ander alternatief vormde de koffiecultuur. Deze cultuur werd ook reeds in het begin van de

¹⁵ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 20-21 / Jacobs, *Koopman in Azië*, 23 / Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku*, 12.

¹⁶ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 21 / Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*, 191.

achttiende eeuw verplicht maar ze kwam in tegenstelling tot de indigocultuur wel redelijk van de grond. En in 1727 waren op alle Ambonse eilanden te samen (Ceram uitgezonderd) ongeveer 175.000 bomen geplant. Men produceerde dat jaar ongeveer 10.000 pond. Maar de kwaliteit van deze Ambonse koffie was beduidend minder dan de Javaanse koffie en de VOC verlaagde de prijs van acht tot twee stuivers per pond. Hierdoor was de koffiecultuur niet winstgevend genoeg meer voor de Ambonezen en ze werd verwaarloosd om uiteindelijk volledig te verdwijnen.¹⁷

Aan het einde van de achttiende eeuw werd ook nog een poging ondernomen tot de productie van nootmuskaten op Leitimor. Deze cultuur kwam eigenlijk enkel voor op Banda waar de Compagnie een monopolie had gevestigd op de nootmuskaatproductie. Maar de productie op Banda verminderde drastisch door een zware aardbeving in 1763 en een verwoestende orkaan in 1778. Om de productie weer af te stemmen op de vraag op de wereldmarkt besloot men in 1785 om 10.000 nootmuskaatbomen aan te planten op Leitimor. Dit aantal werd omtrent 1803 bereikt.¹⁸

Ondanks enkele bescheiden successen waren de pogingen van de VOC om andere culturen te introduceren een mislukking. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. De hoofdoorzaak is de Ambonse bodem: deze is eigenlijk niet geschikt voor exportlandbouw op grote schaal. Zonder bemesting gedijen enkel boomcultures goed op deze bodem omdat deze de vruchtbaarheid niet al te veel aantasten. Ten tweede voerde de Compagnie een slecht beleid ten aanzien van deze nieuwe cultures, zoals bijvoorbeeld met de koffiecultuur.¹⁹

2.3.3 *Ondergang van de VOC (1795).*

Op de discussie omtrent de oorzaken van de ondergang van de VOC zullen we hier niet in gaan, dit zou ons te ver leiden. Feit is dat de Compagnie omstreeks 1695 zo goed als bankroet was. Op 24 december 1795 werd de VOC genationaliseerd. Hierbij gingen al haar schulden, bezittingen en rechten over aan de Nederlandse staat.²⁰

2.3.4 *Engelse 'verovering' van de Ambonse eilanden (1796).*

Na de voor de Republiek desastreuze vierde Engelse oorlog (1780-84) kon stadhouder Willem V enkel aanblijven met de steun van Engeland en Pruisen. Wanneer begin 1795 Franse troepen Holland binnentrokken vluchtte hij naar Engeland en riepen de patriotten de Bataafse Republiek uit. Deze

¹⁷ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 21-22.

¹⁸ Ibidem, 22.

¹⁹ Ibidem, 25.

²⁰ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 225.

Bataafse Republiek was een satellietstaat van Frankrijk en verkeerde dus in staat van oorlog met Engeland. Om te beletten dat de Nederlandse overzeese bezittingen in Franse handen zouden vallen schreef Willem V brieven aan alle Nederlandse gezagvoerders in Azië met de opdracht alle Engelse troepen en schepen als bondgenoten te ontvangen. De Nederlandse bezittingen zouden 'ter bewaring' overgaan naar de Engelsen en wanneer eenmaal het wettelijk stadhouderlijk gezag hersteld zou zijn in de Republiek zouden ze terug overgaan naar de Nederlanders. Heel wat koloniale gezagsdragers waren Oranjegezind en volgden zonder veel aarzeling het bevel van Willem V op. De voormalige VOC-posten op Kaap de Goede Hoop, de kust van Voor-Indië, te Malaka, te Padang en Ceylon gingen in 1795 en 1796 één voor één over in Britse handen. Op 16 februari 1796 verschenen de Engelsen te Ambon, de dag hierop droeg de gouverneur Ambon over aan de Engelsen. Niet lang hierna volgde Banda en uiteindelijk viel ook Ternate in Britse handen in 1801.²¹

De nieuwe Engelse bewindhebbers boden ex-Compagniedienaaren de mogelijkheid in dienst te treden van de EIC. Zo gebeurde het dat het oude Nederlandse administratieve apparaat min of meer bleef bestaan in de Molukken, maar dan wel onder Engelse leiding. De EIC handhaafde de verplichte leverantie van kruidnagelen aan de overheid maar kreeg te maken met smokkel via Engelse particuliere handelaars. Hiertegen werd krachtig opgetreden.²²

²¹ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 22-23 / Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 228 / Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*, 196-197.

²² Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 228.

3 Beknopte 'nageschiedenis'.

Na de vrede van Amiens tussen Engeland en Frankrijk gingen de Ambonse eilanden in 1803 opnieuw over naar de Bataafse Republiek. Met uitzondering van Ceylon kregen de Nederlanders al hun overzeese gebieden terug. In datzelfde jaar brak er echter een nieuwe oorlog uit met Engeland en in 1810 veroverden de Engelsen voor de tweede maal de Ambonse eilanden. In 1816 kwamen de Nederlanders terug en ze bleven er tot aan de Indonesische onafhankelijkheid in 1950.¹

Met de kruidnagelcultuur ging het in de negentiende eeuw alsmar slechter. Tijdens de eerste Engelse periode werden er reeds kruidnagelen overgebracht naar Benkulen op Sumatra, dat in de negentiende eeuw een geduchte concurrent werd. Maar het was vooral Zanzibar dat de Ambonse eilanden zou overvleugelen: hier werden jaarlijks miljoenen ponden geproduceerd, op Ambon rekende men in honderdduizenden. Het waren vermoedelijk Arabieren die de kruidnagel introduceerden op Zanzibar. In 1818 brachten zij deze cultuur over vanuit Mauritius alwaar de Fransman Poivre reeds in 1770 gesmokkelde nagelplantjes uit de Molukken had gepland, dit echter zonder veel succes. Door de wereldwijde concurrentie zakte de kruidnagelprijs drastisch en had het nog weinig zin de verplichte cultuur te handhaven. De Nederlandse regering besloot deze dan ook af te schaffen in 1864. Na meer dan twee eeuwen onder het Nederlands kruidnagelmonopolie was de Ambonees nu vrij om al dan niet kruidnagelen te produceren en deze te leveren aan wie hij wou.²

Tot slot valt het op dat het huidige leven op de Ambonse eilanden in zekere zin nog steeds om 'kruidnagelen en christenen' draait. Kruidnagel is nog steeds hét exportproduct in de Molukken dankzij de enorme populariteit van de *kretek*- of kruidnagelsigaret. De bloedige conflicten op Ambon tussen moslims en christenen eind de jaren '90 getuigen dan weer van een andere erfenis uit de Nederlandse periode. Oude tegenstellingen van vòòr de komst van de VOC leven door in deze conflicten. Onder de VOC kregen deze tegenstellingen tussen verschillende bevolkingsgroepen echter de godsdienstige dimensie van een tegenstelling tussen moslims en christenen.³

¹ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 22-23 / Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 228.

² Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 24-25.

³ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 296 & 336-337.

AMBOINA IN 1732

1 Het VOC-personeel te Amboina.

In dit hoofdstuk zullen we de Compagniesdienaren te Amboina in 1732 bespreken: hun aantal, de verscheidene beroepsklassen, allerhande benoemingen, hun geografische afkomst en tot slot de soldijen. Onder Compagniesdienaren verstaan we hier enkel zij die in loondienst van de VOC werkten. Verder in dit werk zullen we bij de demografische schets van de Ambonse bevolking in 1732 namelijk ook spreken van het 'VOC-personeel'. Het daar gehanteerde cijfermateriaal uit de zogenaamde 'zielsbeschrijvingen' bevat ook de vrouwen, kinderen en slaven van de Compagniesdienaren. Deze worden hier echter buiten beschouwing gelaten. Ambonezen die van de VOC een soldij ontvingen (voor het overgrote deel assistenten en schoolmeesters) zijn hier uiteraard wel meegerekend.

1.1 Het totaal aantal Compagniesdienaren.

In de *missive* van het gouvernementsbestuur te Amboina van 25 september 1732¹ gericht aan de Hoge Regering te Batavia vinden we een opgave van het 'getal der Compagniesdienaren' te Amboina terug (cf. Tabel 2). Het VOC-personeel werd in deze *missive* opgedeeld in vijf categorieën: 'bestuur en handel', 'godsdienst', 'militairen', 'zeevaart' en 'ambachtslieden' (cf. infra voor een bespreking van deze categorieën). We lezen dat er in juni 1732 in totaal 1.036 Compagniesdienaren waren te Amboina, halverwege september waren dat er tien minder.² Zonder vergelijkend perspectief zegt dit totale aantal uiteraard niet veel. Over zowel de aantallen als de samenstelling van het VOC-personeel in het gouvernement Amboina is echter relatief weinig bekend in de literatuur. Gerrit Knaap bespreekt in zijn werk *Kruidnagelen en christenen* wel kort het aantal Compagniesdienaren als onderdeel van de allochtone gemeenschap te Amboina³, maar zijn cijfers bevatten ook hun vrouwen, kinderen en slaven. Ook over de structuur van het VOC-bestuur en de verscheidene beroepsklassen is hij overigens vrij kort. Zijn werk focust dan ook veel meer op de autochtone Ambonse bevolking dan op de Nederlandse 'kolonisators'. In Femme Gaastra's *Geschiedenis van de VOC* vinden we echter wel enkele cijfergegevens betreffende het VOC-personeel te Amboina terug. Op basis van de monsterrollen reconstrueerde hij per 'Indisch Comptoir' de omvang van het VOC-personeel in 1625, 1687/88, 1700, 1753 en 1780.⁴ In de hiernavolgende tabel (Tabel 1) werden zijn gegevens samen verwerkt met de gegevens van juni 1732 uit de hierboven aangehaalde *missive*.

¹ VOC 2235^a, *missive*, folio 890-891 (44).

² In wat hierna volgt zullen we steeds de cijfers voor juni 1732 hanteren; ook de zielsbeschrijving van 1732 die verder zal gebruikt worden voor een analyse van de nationaliteiten dateert namelijk van juni 1732.

³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 132.

⁴ Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 84-86.

Tabel 1: Het aantal Compagniesdienaren te Amboina doorheen de zeventiende en de achttiende eeuw.

jaar	totaal	bestuur & handel	militairen	zeevaart	overig	godsdienst	ambachtslieden
1625	520	-	-	-	-	-	-
1687/88	797	48	607	38	104	-	-
1700	919	-	-	-	-	-	-
1732 (juni)	1.036	87	589	208	-	70	82
1753	864	-	-	-	-	-	-
1780	1.042	-	-	-	-	-	-

Bron: Tabel 2 & Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 84-86.

We merken een duidelijke stijging van het aantal Compagniesdienaren te Amboina: op circa 100 jaar tijd (tussen 1625 en 1732) verdubbelde hun aantal. We moeten hier wel opmerken dat in de opgaves voor 1625, 1687 en 1780 enkel het Europees personeel vervat zit, waardoor deze cijfers aan vergelijkingswaarde moeten inboeten. Verder zal namelijk blijken dat zo'n 10% van het VOC-personeel te Amboina in 1732 van Aziatische (en dan vooral Ambonse) afkomst was (cf. infra). Van de opgaves voor 1700, 1732 en 1753 weten we echter met zekerheid dat het Aziatisch personeel wél werd meegerekend. Het personeelsaantal groeide tussen 1700 en 1732 (met een 100tal) en daalde tussen 1732 en 1753 (met een 150tal) tot onder het niveau van 1700. In 1780 waren er dan weer duidelijk meer Compagniesdienaren: 1.042 exclusief het Aziatisch personeel. Waaraan de daling na 1732 gelegen was, is niet gekend. Vermoedelijk deed deze daling zich hoofdzakelijk voor in het aantal militairen. Deze groep was namelijk goed voor meer dan de helft van het totaal aantal Compagniesdienaren te Amboina in 1732 en in de overige categorieën was er slechts weinig ruimte voor een inkrimping van het personeelsbestand. Als we nu in tabel 1 naar de verscheidene categorieën apart gaan kijken, dan merken we op dat het aantal soldaten in de periode 1688-1732 reeds licht gedaald was.⁵ De opgave van 1688 is zonder het Aziatisch personeel, maar aangezien alle soldaten in 1732 te boek gesteld stonden als Europeaan (cf. infra) is deze vergelijk wel degelijk relevant. Ook al het zeevaartpersoneel was overigens van Europese afkomst. Hier zien we een stijging van 38 naar 208 personeelsleden. Dit lijkt toch iets te sterk, vermoedelijk gaat het bij de opgave van 1688 slechts om het werkelijke zeevarende personeel op de schepen en werd het zeevaartpersoneel *dat aan land bescheijden was* bij de categorie overige geteld. Ter vergelijking: in 1732 bestond deze eerste groep uit 94 personeelsleden⁶, hetgeen meer dan een verdubbeling zou geweest zijn ten opzichte van 1688.

⁵ Hun aandeel in het totaal aantal Compagniesdienaren was zelfs zeer duidelijk gedaald van 76,2% naar 56,9%, maar deze vergelijking gaat niet op vanwege het ontbreken van het aantal Aziaten voor het cijfer van 1688.

⁶ Zie Tabel 2.

Hierboven werd er gegooid met cijfers die, zoals gebleken, niet altijd even vergelijkbaar zijn. Interessanter is te gaan kijken naar de verschillende beroepsklassen apart. Hieronder zien we de opgave van het 'getal der Compagniesdienaren' voor 1732.

Tabel 2: Het 'getal der Compagniesdienaren' te Amboina. (eind juni en halverwege september 1732)

aantal juni	aantal sept.	functie
<i>Bestuur en handel:</i>		
1	1	gouverneur en directeur
1	1	oppercoopman en secunde
2	3	kooplieden
8	8	onderkooplieden
9	9	boekhouders
32	32	assistenten en "assistenten bij provisie" en inlandse schrijvers
20	20	opperchirurgijns en mindere chirurgijns
<u>14</u>	<u>14</u>	diverse dienstdoeners: gerechtsbode, marinjo ⁷ , boekbinder, cipier, scherprechter en geweldiger,...
87	88	<i>totaal</i>
<i>Godsdienst:</i>		
4	4	predikanten
2	2	krankbezoekers
<u>64</u>	<u>63</u>	Europese en inlandse schoolmeesters
70	69	<i>totaal</i>
<i>Militairen:</i>		
1	1	luitenant-commandant
4	4	vaandrighs, waaronder 1 sergeant-commandant
24	24	sergeanten, waaronder 1 drilmeester
1	1	garnizoensschrijver
<u>559</u>	<u>551</u>	korporaals en soldaten
589	581	<i>totaal</i>
<i>Zeevaart:</i>		
110	108	zeevarende personen "aan land bescheijden" en de bedienden van de artillerie, zowel aan het Kasteel als op de buitencomptoiren
94	94	op de varende chialoupen en patchiallang
<u>4</u>	<u>4</u>	gecondemneerden: 1 onderstuurman en 3 matrozen
208	206	<i>totaal</i>
<i>Werkbazen en ambachtsgezellen:</i>		
82	82	diverse ambachtslieden: kruitmakers, huis- en sloopstimmerlieden, draaiers, grofsmeden, metselaars, steenhouders, wagenmakers
tt 1.036	1.026	<i>totaal aantal Compagniesdienaren</i>

Bron: VOC 2235a, missive 25-09-1732, folio 890-891 (44).

In wat hierna volgt, zullen we achtereenvolgens de vijf categorieën uit deze opgave van het VOC-personeel bespreken. Hierbij zullen we niet enkel een kwantitatieve analyse maken, maar ook een

⁷ (Dorps-)boodschapper; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 294.

kwalitatieve. Zoals gezegd, is er echter weinig informatie voorhanden betreffende het VOC-bestuursapparaat te Amboina en de eventuele specifieke invulling die er werd gegeven aan de (uit andere handelskantoren bekende) bestuurlijke functies. Het is echter niet de bedoeling om het VOC-bestuur te Amboina vanuit een algemene invalshoek te bespreken, hoe een handelskantoor over het algemeen bestuurd werd, is immers voldoende gekend. We willen proberen zoveel mogelijk te focussen op de situatie te Amboina in 1732.

1.2 Bestuurlijk personeel.

1.2.1 Gouverneur Johannes Bernard.

De Molukken waren onder de VOC ingedeeld in drie gouvernementen: naast Amboina waren er nog de gouvernementen Ternate en Banda, of de *Molukse vrinden* zoals ze in de Ambonse bronnen van 1732 ook wel worden genoemd. Het gouvernement Amboina was verder opgedeeld in vijf *residenties* (Hila, Larike, Haruku, Saparua en Buru) met aan het hoofd een *resident*. Het gouvernement als geheel stond (logischerwijze) onder leiding van een gouverneur die benoemd werd door de gouverneur-generaal te Batavia. Hij was de hoogste in rang te Amboina, maar enkel Leitimor en de zuidkust van Hitu vielen rechtstreeks onder zijn gezag.⁸ Uiteraard had hij ook wel gezag over de *residenties* en de *residenten* konden zeker geen vrije koers varen. De gouverneur in 1732 was de persoon van Johannes Bernard, deze vervulde deze functie van 1727 tot mei 1733. In dat laatste jaar werd hij benoemd tot “raad extraordinaris van Jndia, [...] tot verstreckinge van het algemeene werk aan de hooge Tafel”.⁹ Hij werd dus lid van de Raad van Indië te Batavia. Meer over de carrière van Johannes Bernard in Azië vinden we in Gerrit Knaaps bronnenpublicatie *Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw*. Hierin geeft hij namelijk een kort overzicht van de carrières in Azië van alle gouverneurs/auteurs van de memories.¹⁰ Tabel 3 toont ons een overzicht van Johannes Bernards carrière in Azië.

Toch wel opmerkelijk is het feit dat hij als Nederlander zijn carrière begon in dienst van de Engelse East India Company. Hij was er zelfs vrij lang in dienst: 13 jaar. Hiermee was hij een buitenbeentje: van alle de 34 gouverneurs die een memorie van overgave schreven, was hij namelijk de enige die in dienst was geweest van de East India Company. Zijn verdere VOC-loopbaan leest als een vrij typisch voorbeeld van een bestuurlijke carrière in dienst van de Compagnie. Hij doorliep de

⁸ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 206.

⁹ VOC 2283a, missive 26-05-1732, folio 12.

¹⁰ Knaap, *Memories van overgave*, xviii-xxiv.

verschillende bestuurlijke niveaus: hij was achtereenvolgens onderkoopman¹¹ te Padang (West-Sumatra), onderkoopman en *resident* te Haruku (Amboina), koopman en havenmeester te Malakka (Maleisisch schiereiland) en opperkoopman¹² te Malakka.

Tabel 3: Carrière van Johannes Bernard in Azië.

1694-1707	ingenieur in dienst van de Engelse East India Company
1708-1710	in dienst getreden bij de VOC, onderkoopman en ingenieur te Padang (West-Sumatra)
1710-1716	onderkoopman en resident van Haruku te Amboina
1716-1721	koopman te Malakka, ondermeer werkzaam als syahbandar ¹³
1721-1725	opperkoopman te Malakka
1726-1727	lid van het College van Schepenen en lid van de Raad van Justitie te Batavia
1727-1733	gouverneur van Amboina
1733-1735	Raad van Indië te Batavia; aldaar overleden in 1735

Bron: Knaap, *Memories van overgave*, xviii.

Na een jaar bij het College van Schepenen en de Raad van Justitie te Batavia te hebben gewerkt, werd hij in 1727 gouverneur van Amboina. Zoals gezegd, keerde Johannes Bernard in 1733 terug naar Batavia alwaar hij twee jaar in de Raad van Indië zetelde. Hij overleed in 1735. De hierboven geschetste loopbaan verschilde in se ook niet zo veel van die van de andere gouverneurs van Amboina. Ook onder zijn voorgangers en opvolgers waren er velen die in het begin van hun carrière reeds een (lagere bestuurs-)functie hadden waargenomen te Amboina, vervolgens naar andere handelsposten trokken om er promotie te maken, om dan uiteindelijk (al dan niet via Batavia) terug te keren naar Amboina als gouverneur. Het is duidelijk dat het gouverneurschap van Amboina een vrij hoge functie was in het handelsimperium van de VOC. Het was echter niet de allerhoogste stap: net zoals Johannes Bernard werden de meesten na een vijftal jaar de functie van gouverneur te Amboina te hebben waargenomen lid van de Raad van Batavia. En net zoals hem waren ze dit niet voor lang: de meesten stierven namelijk binnen het jaar na het beëindigen van hun ambtstermijn als gouverneur.

In werken over de Compagnie spreekt men vaak over corruptie onder VOC-personeel, en dit van het laagste echelon tot de top van het bestuur, zoals de gouverneurs. Ook te Amboina was er ongetwijfeld sprake van corruptie. Volgens de auteurs van *Natuur en samenleving van de Molukken* kwamen employés van de VOC – opererend in een Aziatische omgeving waar corruptie veelvuldig

¹¹ Hoge VOC-functionaris met voornamelijk administratieve taken.

¹² De opperkoopman of *secunde* was de tweede in rang na een gouverneur.

¹³ Havenmeester, belast met toezicht op de handelaars en de scheepvaart, int ook belastingen; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 301.

voorkwam – in hun loopbaan steevast in aanraking met de verlokkingen van corruptie.¹⁴ Het risico op bestraffing schrikte onvoldoende af en de Molukken lagen ver weg van Batavia (waar het bestuur trouwens ook niet vrij van corruptie was). Het was overigens niet de bedoeling van de VOC om iedereen die een misstap beging zwaar te bestraffen, het waren er simpelweg te veel. Heel wat misdragingen werden aldus door de vingers gezien. De enige grens voor corrupte Compagniesdienaren was dat de 'gewone gang van zaken' niet te veel mocht worden aangetast door hun misbruiken.¹⁵ In Knaaps overzicht van de carrières van de Ambonse gouverneurs zien we dat de voorganger van Johannes Bernard, Stephanus Versluys, later geschorst zou worden als gouverneur van Ceylon vanwege 'malversaties'.¹⁶ En zo zien we hier en daar nog wel enige schorsingen wegens 'malversaties' opduiken. Van enig corrupt gedrag vanwege gouverneur Johannes Bernard of zijn bestuursmedewerkers werd echter geen spoor teruggevonden in de bronnen van 1732. Maar in de generale *missive* van 22 december 1733 lezen we dat Johannes Bernard (die toen lid was van de Raad van Indië) schriftelijk protest had aangetekend tegen enkele klachten over zijn bestuur te Amboina.¹⁷ Dit zou mogelijk kunnen wijzen op 'malversaties', maar spijtig genoeg werd er over deze kwestie verder niets meer gerept in de Generale *missiven*.

Uiteraard bestuurdde de gouverneur het gouvernement niet in zijn eentje. Samen met *Raad van Politie* (waarvan hij voorzitter was) voorzag hij in het dagelijks bestuur van het gouvernement. Maar ook dit bestuurscollege stond uiteraard niet alleen, er waren heel wat meer bestuursmedewerkers te Amboina. Laten we dus eerst een blik werpen op het bestuurlijk personeel als geheel vooraleer we overgaan tot een bespreking van de *Raad van Politie*.

1.2.2 De 67 bestuursmedewerkers te Amboina.

In tabel 2 zien we dat er in juni 1732 in totaal 87 Compagniesdienaren onder de categorie 'bestuur en handel' ingedeeld werden. Hierbij werden echter ook 20 chirurgijns gerekend, die toch bezwaarlijk als bestuurlijk personeel kunnen beschouwd worden. Als we deze groep buiten beschouwing laten, komen we dus op een getal van slechts 67 bestuursmedewerkers of zo'n 6% van het totaal aantal Compagniesdienaren te Amboina. In de opgave van het 'getal der Compagniesdienaren' krijgen we ook een overzicht van de verscheidene bestuurlijke functies in deze groep, maar er worden wel geen namen genoemd. Een bron die dit wel doet, zijn de zogenaamde 'zielsbeschrijvingen'. Dit zijn – zoals reeds werd aangehaald in het inleidend deel van deze studie –

¹⁴ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 207.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Knaap, *Memories van overgave*, xxi.

¹⁷ Goor, *Generale missiven*, Deel IX: 1729-1737, 546.

bronnen met informatie van demografische aard, zowel over de allochtone als over de autochtone bevolking. Vooral voor deze laatste groep is dit een unieke bron. Meer over dit type bron is te lezen in hoofdstuk 4, dat volledig gebaseerd is op de gegevens uit de zielsbeschrijving van 1732. Hierin vinden we dus (onder andere) nogmaals een overzicht van alle Compagniesdienaren te Amboina in juni 1732. Maar er valt meer uit te leren: deze opgave gebeurde per residentie/regio en naast de namen van de Compagniesdienaren vinden we ook hun afkomst terug. Het is dus mogelijk om een analyse op te stellen van de nationaliteiten van het VOC-personeel (cf. infra).

De opgave van de Compagniesdienaren uit de zielsbeschrijving van 1732 vinden we terug in bijlage 1. We dienen wel op te merken dat de opgave van het VOC-personeel voor de *residentie* Hila niet terug is gevonden in deze zielsbeschrijving. Dit is bij de bespreking van het bestuurlijk personeel niet zo'n groot obstakel, het gaat maar om vier assistenten en één onderkoopman die we niet kunnen identificeren hebben.¹⁸ Het was namelijk zo dat het overgrote deel (53 op 67) van de bestuursmedewerkers (en bij uitbreiding de gehele allochtone gemeenschap; cf. infra) te Kota Ambon verbleef. Dit was namelijk het bestuurscentrum van het gouvernement en de enige stad in de Ambonse regio. In de *residenties* bestond het bestuurlijk personeel uit niet meer dan de *resident* en één assistent. Met uitzondering dus te Hila, waar de resident beschikking had over vier assistenten en er ook nog één onderkoopman aanwezig was.

Onderstaande tabel (Tabel 4) toont ons een overzicht van de hogere civiele ambtenaren in het gouvernement. Naast de verscheidene functies vinden we er ook de namen en de afkomst van deze groep Compagniesdienaren terug. Op dit laatste komen we verderop terug. De gouverneur werd hierboven reeds besproken. De tweede in rang te Amboina was opperkoopman of *secunde* Adriaan Willem Frisvogel, die naast hoofd van de handel ook hoofdadministrateur van het gouvernement was. Hij trad eveneens op als plaatsvervanger van de gouverneur wanneer die op *hongji*-tocht was (cf. infra). Daarnaast was hij samen met de gouverneur voorzitter van de Raad van Justitie en voorzitter van de Weeskamer.¹⁹ De overige hoge civiele ambtenaren te Amboina waren aangesteld als koopman (2), onderkoopman (8) of boekhouder (9). De twee koopmannen waren de *residenten* van Hila en Saparua (Jan van Oordt en Hendrik Lodewijk des Moulins). De overige *residenten* waren ofwel onderkoopman (Adriaan 't Hoofd te Larike en Jan Kleijn te Haruku) ofwel boekhouder (Carel Treno te Buru). De twee belangrijkste onderkoopmannen waren de *fiscaal* en de garnizoensboekhouder, deze hadden namelijk zitting in de *Raad van Politie* (cf. infra). De andere onderkoopmannen en

¹⁸ De naam en functie van deze onderkoopman is overigens wel teruggevonden in de resoluties, het betrof onderkoopman 'en winkelier' Harman Christiaan Dove, hij was voorzitter van het college van boedelmeeesters; VOC 2235^a, resolutie 08-02-1732, folio 172.

¹⁹ VOC 2235^a, resolutie 08-02-1732, folio 168-175.

boekhouders waren allerhande secretarissen, de voorzitter van het college van boedelmeeesters,

Tabel 4: De 22 hogere civiele ambtenaren te Amboina (juni 1732).

functie	naam	afkomst
1 gouverneur en directeur van Amboina	Johannes Bernard	R
1 opperkoopman of secunde & hoofdadministrateur	Adriaan Willem Frisvogel	R
<i>2 koopmannen:</i>		
resident te Hila	Jan van Oordt	-
resident te Saparua	Hendrik Lodewijk des Moulins	R
<i>8 onderkoopmannen:</i>		
fiscaal	Christoffel Godloff Kraus	Z
garnizoensboekhouder	Allardus Stipel	R
lid van policie	Jan Jochemsz	R
- ²⁰	Harman Graswinkel	-
secretaris van Kleine Zaken	Hendrik Smuijser	R
voorzitter van het college van boedelmeeesters	Harman Christiaan Dove	-
hoofd van Larike	Adriaan 'tHoofd	A
resident te Haruku	Jan Kleijn	R
<i>9 boekhouders:</i>		
secretaris van policie	Johannes de Ree	R
secretaris van de landraad	Willem de Leusz	R
kassier	Jan Smith	R
secretaris van weeskinderen	Amelius August Twijssel	A
soldij overd.	Hendrik Theul	A
dispencier	Johan Samuel van Bussche	B
secretaris van boedelmeeesters	Frans Hendrik Heijbroek	D
pakhuisopziener	Carel Gustaaf Gletsteijn	-
resident te Buru	Carel Treno	R
1 assistent 'eerst klerk' v/h secretariaat van policie & secretaris v/d landraad	Jan Saubert	R

Bron: Bijlage 1 & Tabel 2.

A = Amboina / B = Batavia / D = Duitse Rijk / R = Republiek / Z = Zwitserse Confederatie

de 'kassier', iemand die belast was met het beheer van de soldijen, de dispencier²¹ en de pakhuisopziener.

Naast de hierboven besproken hogere ambtenaren waren er nog 45 'lagere' ambtenaren werkzaam te Amboina (cf. Tabel 5). Deze groep bestond grotendeels uit assistenten of klerken, veelal schrijvers ter assistentie van een (onder-)koopman of boekhouder. Er waren 32 assistenten, bijna de helft van het totaal aantal bestuursmedewerkers te Amboina bestond dus met andere woorden uit

²⁰ Harman Graswinkel stond genoteerd als onderkoopman *sonder employj*. Hij kwam in mei 1732 aan te Amboina en hij zou “*bij occasie daar te pas komen g'employjeert werden*” (VOC 2235^a, folio 107). Op 2 december werd hij uiteindelijk benoemd als lid van de Raad van Justitie (VOC 2283^a, folio 181).

²¹ Een dispens was een magazijn met voorraden voedsel en dranken, het hoofd hiervan was een dispencier; Zie Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging in Ceylon*, 222.

assistenten. Het was wel niet zo dat deze allemaal aan het werk waren, er waren ook zogenaamde assistenten *bij provisie* meegerekend in dit getal.²² Van Dam schrijft in zijn *Beschryving van de Oostindische Compagnie* dat deze dienden “om bij afstervingen tot plaatsvulling te dienen en bequame borsten aan te queeken”.²³ Naast de assistenten waren er nog 13 diverse 'lagere' bestuursmedewerkers: vijf dienaren van de *fiscaal*, twee schrijvers, drie bodes, een boekbinder, een scherprechter en een *geweldig*. Wat deze laatste functie juist inhield, is ons niet bekend.

Tabel 5: De 45 overige bestuursmedewerkers te Amboina (juni 1732).

32 assistenten
5 dienaren van de fiscaal
1 ziel- en nagelschrijver
1 schrijver van de landraad
1 gerechtsbode
1 bode van de landraad
1 bode van de weesmeester
1 boekbinder
1 'geweldig'
1 scherprechter

Bron: Bijlage 1 & Tabel 2.

1.2.3 Het dagelijks bestuur: de Raad van Politie.

De *Raad van Politie* (of politieke raad) te Kota Ambon stond in voor het (dagelijks) bestuur van het gouvernement. Wie had er nu, naast de gouverneur als voorzitter, zitting in dit bestuurscollege? Het ging om een select groepje hoge ambtenaren: de *secunde*, de *fiscaal*, de garnizoensboekhouder, de 'kapitein' en de *residenten* van de *buitencomptoiren* Hila, Larike, Saparua en Haruku indien deze aanwezig waren te Kota Ambon. De *residenten* van de verder van Ambon gelegen *residenties* Buru en Manipa waren dus geen lid van de Raad. Een *fiscaal* was geen financiële functionaris maar een gerechtelijke. Het was een soort vrederechter met een goede kennis van de jurisprudentie en de resoluties en plakkaten van het Compagniesbestuur te Amboina en te Batavia.²⁴ De kapitein was de commandant van het garnizoen (cf. infra).

Uit een instructie van Johannes Bernard “omtrent het manieren van 's Compagnies affaires”²⁵ – waaraan de *secunde* en de overige raadsleden zich moesten houden tijdens zijn afwezigheid gedurende de *hongi*-tocht – blijkt dat de gouverneur toch vrij veel macht bezat in de Raad (cf. Bijlage 2). In deze instructie lezen we namelijk in min of meer verholde bewoordingen dat zoveel mogelijk beslissingen het liefst dienden uitgesteld te worden totdat de gouverneur terug was. De *secunde* mocht dan wel in theorie als zijn plaatsvervanger aangeduid zijn, of hij ook werkelijk plaatsvervangend optrad, is maar de vraag. De Raad kwam trouwens niet bijeen tijdens de *hongi*-tocht van 1732.

De Raad was als geheel verantwoordelijk voor het bestuur in het gouvernement. Men zou dus

²² Zie Tabel 2.

²³ Dam, *Beschryving van de Oostindische compagnie; Derde Boek*, 230.

²⁴ Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 289.

²⁵ VOC 2283^a, resolutie 17-10-1732, folio 163.

kunnen spreken van een collectieve verantwoordelijkheid voor de bestuursvoering. Dit te voeren beleid werd bepaald in de richtlijnen van de Hoge Regering. Dit betekent echter niet dat de Raad volledig afhankelijk was van Batavia, men kan toch spreken van een zekere mate van autonomie.²⁶

De Raad van Politie kwam bijeen in Kasteel Victoria te Kota Ambon, waar zij in 1732 20 maal bijeenkwam.²⁷ Dit gebeurde niet op vaste tijdstippen, maar toch minstens éénmaal per maand. Als we naar de resoluties van de Raad gaan kijken, dan kunnen we alleen maar concluderen dat ze werkelijk alle mogelijke zaken behandelde die op de een of andere manier van belang waren voor het bestuur van het gouvernement. Dit kon gaan van kwesties betreffende de jaarlijkse kruidnagelleveringen – de *core business* van de VOC dus – tot een verzoek “*ter obtenué van pardon en remissie der straffe des doods*” voor een *swacksinnigen inlander* die een dorpeling had verkracht.²⁸

1.2.4 Allerhande benoemingen en verschuivingen.

Het spreekt voor zich dat bovenstaande bespreking van het bestuurlijk personeel slechts een momentopname is (met name van de situatie in juni 1732). Er deden zich immers nogal wat verschuivingen voor onder de bestuursmedewerkers in 1732. Het aantal en de soorten functies waren wel min of meer constant. Hieronder halen we hiervan enkele voorbeelden aan. Deze hebben echter een puur illustratieve doelstelling, waarbij het dus niet de bedoeling is teveel in detail te treden.

Carel Gustaaf Gledsteijn maakte in 1732 bijvoorbeeld promotie: hij werd benoemd tot boekhouder en pakuisopziender, voordien was hij assistent.²⁹ Later op het jaar zou hij zelfs secretaris van de landraad worden en zijn functie van pakhuisopziender overlaten aan een andere promoverende assistent (cf. infra).³⁰

De hierboven als *fiscaal* genoteerd staande Christoffel Godloff Kraus was blijkbaar slechts plaatsvervangend *fiscaal*. Op 5 juli kwam namelijk vanuit Banda koopman Gerrard van Brandewijk van Blokland over. Deze was door Batavia aangeduid als nieuwe *fiscaal* te Amboina en nam deze functie in eind juli 1732. Christoffel Godloff Kraus is “*jmmediaat daar aan wederom te rug getreden in zijn voorige functie van secretaris van politie na dat hij ruim een jaar lang het ampt van fiscaal met een opregten ijver bediend hadde*”.³¹ Men had te Amboina kennelijk niet verwacht dat Batavia iemand anders zou zenden, we lezen dat men hoopte dat de Hoge Regering “*bij eenige nadere verschansing der Oosterse*

²⁶ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 207.

²⁷ De Raad kwam meerbepaald bijeen op 08-01, 13-01, 08-02, 23-02, 20-03, 27-03, 24-04, 19-05, 26-05, 23-06, 18-07, 06-08, 13-08, 25-09, 17-10, 07-11, 20-11, 23-11, 02-12 en 17-12.

²⁸ VOC 2235^a, resolutie 08-01-1732, folio 154-158.

²⁹ VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio 108 (15).

³⁰ VOC 2283a, missive 26-05-1732, folio's 99-100 (67).

³¹ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio 865 (35).

bediendens, het zij dan te deser plaatse of elderes, een gunstige reflectie op desselfs [Kraus'] thans afgaande ootmoedig smeekschrijft gelieven te nemen".³²

Eind 1732 zou Christoffel Godloff Kraus echter weer tot (plaatsvervangend) *fiscaal* benoemd worden. Naar aanleiding van het overlijden van de *resident* van Saparua – koopman Hendrik Lodewijk des Moulins – op 20 november, werden namelijk de volgende *verschansingen* doorgevoerd:

“Gelijk uw hoog Edele groot agtbaren bij resolutie van den 23^e sullen gelieven te b'oogen dat den coopman en fiscaal Mr. Gerrard van Brandewijk van Blokland in der overledens plaats is aangesteld om met den ondercoopman Jan Jochemsz 's Compagnies belangen aldaar waar te neemen, en tot fiscaal den ondercoopman en secretaris van politie Christoffel Godloff Kraus. Voorts mede dat men dat secretariaat opgedragen had aan den boekhouder en eerste geswooren clercq Johannes de Ree, wiens plaats weder was vervuld met den secretaris van den landraad Willem de Leus. En desen hebben laten vervangen door den pakhuijs opsiender Carel Gustaaf Gledsteijn welkers bediening gedefereert is geworden aan den adsistent Sitje Geerloffs Wiltschut.”³⁴

Kraus zou echter niet lang *fiscaal* blijven want blijkbaar had men te Batavia wel degelijk *een gunstige reflectie* genomen van zijn verzoekschrift. Wat verder lezen we namelijk dat hij *gebeneficieerd* werd *“met de qualiteit als coopman en hoofd van het comptoir Lontoir”* te Banda.³⁵ Waar hij op 10 april 1733 naar vertrok. Hierdoor deden er zich opnieuw een hele reeks *verschansingen* voor waar we echter niet verder op zullen ingaan.

De allerbelangrijkste benoeming te Amboina was vanzelfsprekend die van de nieuwe gouverneur David Johan Bake in mei 1733. Hij zou deze functie vervullen tot 1738. Bake was geen onbekende te Amboina: tussen 1719 en 1728 verbleef hij er namelijk reeds als koopman. Hij bekleedde er de functie van *resident* van Saparua tussen 1723 en 1725 en daarna deze van *resident* te Hitu tot 1728. Hierna verbleef hij een poosje te Batavia om aldus terug te keren naar Amboina als gouverneur.³⁶ Bij zijn aantreden zou de nieuwe gouverneur onder geen beding al te veel veranderingen mogen aanbrengen in het personeelsbestand. In de generale *missive* van 1731, die door het gouvernementsbestuur te Amboina beantwoord werd in de *missive* van mei 1733, lezen we namelijk de volgende kritiek op bepaalde praktijken van nieuw benoemde gouverneurs:

“Onder andere misbruiken en overtredingen onser expresse bevelen vinden wij langer hoe meer in te kruijpen het veranderen der gouverneurs en opperhoofden in dese en geene posten en comptoiren van Jndien en wel jnsonderheijt in de Oosterse provintien. Alsmede dat sommige gouverneurs en directeurs - jnsonderheijt die van Ceijlon - meer als ooit de libertieijt aan haar selven neemen om op haar aankomst alle oude bediendens uijt de posten te dimoveeren en andere in de plaats te stellen op een manier die wij tot

³² Idem.

³³ VOC 2283^a, resolutie 23-11-1732, folio's 178-180.

³⁴ VOC 2283^a, missive 26-05-1732, folio's 99-100 (67).

³⁵ VOC 2283^a, missive 26-05-1732, folio 101 (67).

³⁶ Knaap, *Memories van overgave*, xxii.

een andere occasie sullen reserveeren. Om onse gedagten nader daar over te uijten, dat ook de leden soo van de raad van justitie als die der Jndische regeering selve na hun welgevallen sig van haare bediending weten te ontdoen en na dat haar amptem hebben neergelegt buijten onse kennis in volle qualiteijt en gagie alhier in't vaderland retourneeren, tot merkelijk nadeel van de Compagnie. Waartegens het meer dan tijd sijnde om door ons voorsien te worden, soo is't dat wij U.E. nogmaals gelasten wel toe te sien wie bij U.E. tot gouverneurs, commandeurs, directeurs of opperhoofden aan de respective comptoiren van Jndien verkooren worden. Dat deselve mogen luiden sijn van bequaamheijt en ervarentheijt en soo veel doenlijk genomen worden uijt het getal van die geenen die reets eenigen tijd aan die comptoiren of posten hebben geresideert. En niet van Batavia of elders derwaards werden versonden. Dat deselve in die hoedanigheden verkooren en aangesteld wesende ten minsten de tijd van 5 jaaren in die posten sullen moeten verblijven sonder verandert of opgeroepen te worden. Als wanneer sij haar wel gedragende hun avancement niet alleen van U.E. maar ook van ons ter gelegener tijd te verwagten hebben dat den gouverneur generaal tot Batavia en veel min de subalterne gouverneurs die die ook soude mogen wesen, niemand uijtgesondert, op haar aankomst tot of geduurende haare regeeringe geen oude Compagnies dienaaren of die reets eenige ampten hebben g'acquireert gehad daaruijt sullen mogen dimoveeren. Als om sodanige redenen en die in raade van Jndia of door de subalterne gouverneurs, directeurs en opperhoofden in raade van derselver gouvernementen en directien sullen wesen voortgebracht goed gekeurt en voortaan in een resolutie moeten vervatt worden. Welke resolutien ons altijd te gelijk met de brieven sullen moeten worden toegesonden om bij ons g'examineerd en daaruijt gesien te konnen worden of de redenen die ten fine van sulke dimotien off verschansingen worden bijgebracht waardoor jemand van sijn ampt is gepriveert regtmatic en billijk sijn geweest of niet, om daarop verder na bevinding te dispooneeren.”³⁷

Te Amboina antwoordde men hierop dat er door de gouverneur en de Raad geen Compagniesdienaren zouden worden “gedimoveert dan om pregnante en dringende reedenen van onbequaamheijt en ondragelijke conduites in haaren dienst”.³⁸ Deze redenen zouden ook uiteengezet worden in de naar Batavia overgaande papieren.

1.3 Godsdienstig personeel.

Het overgrote deel van het godsdienstig personeel, dat tezamen goed was voor zo'n 7% van het totaal aantal Compagniesdienaren te Amboina, bestond uit schoolmeesters. Op een totaal van 70 'godsdienstige' personeelsleden waren er namelijk 64 'Europese en inlandse schoolmeesters'.³⁹ Hiervan waren er overigens hoogstens twee van Europese afkomst (cf. infra). Het betroffen hier dus voornamelijk inlandse schoolmeesters. Meer informatie over de functie van schoolmeester en het Ambonse christendom in het algemeen vinden we terug in hoofdstuk 4.⁴⁰ Wat we echter nog kort kunnen vermelden, is dat het aantal schoolmeesters ongeveer overeenkomt met het vermoedelijk aantal van een zestigtal scholen te Amboina.

Voor de rest bestond het godsdienstig personeel uit vier predikanten en twee 'krankbezoekers'.

³⁷ VOC 2283^a, missive 26-05-1732, folio's 52-56 (80-81).

³⁸ VOC 2283^a, missive 26-05-1732, folio's 55 (81).

³⁹ Zie Tabel 2.

⁴⁰ Zie o.a. 4.2.1

Een krankbezoeker of ziekentrouster deed wel meer dan 'het bezoeken van de zieken'. Hij stond in voor het verlenen van 'geestelijke zorg' en verrichtte heel wat pastoraal werk.⁴¹ In de zielsbeschrijving zien we dat er één krankbezoeker te Kota Ambon geposteed was en één te Haruku.⁴² Hierin worden ook nog twee (Ambonese) kosteren vermeld. Klaarblijkelijk waren deze niet in loondienst van de VOC gezien ze niet voorkomen in de opgave van het 'getal der Compagniesdienaren'.

De vier predikanten verbleven allen te Kota Ambon. Rekening houdende met een christelijke gemeenschap van zo'n 33.000 zielen op de Ambonse eilanden in 1732 (cf. infra) is dit dus zeer weinig. Het is echter een algemeen gegeven dat er zeer weinig predikanten waren in verhouding tot het totaal aantal christenen in de VOC-gebieden. In alle VOC-handelsposten was er een chronisch tekort aan predikanten en telkens opnieuw zien we de vraag om meer kerkelijk personeel opduiken. In de loop van de achttiende eeuw zou deze vraag een constante worden. Deze situatie had onder andere te maken met een tekort aan predikanten in de Republiek zelf en de vrij hoge eisen die de gereformeerde Kerk aan zijn dienaars stelde.⁴³ Ook te Amboina vroeg men in 1732 om meer predikanten, in de *missive* van 25 september 1732 lezen we het volgende:

*“En wijl het getal der Eerwaarde predikanten thans maar in 4 personen bestaat, waarvan er twee den godsdienst in de Maleijse en twee in de Hollandse gemeenten waarnemen, soo versoeken wij almede onderdanigst dat wij in den aanstaanden jaare ten dienste van Gods Kerke twee wackere leeraaren mogen erlangen.”*⁴⁴

Hieruit blijkt dus dat er eigenlijk maar twee predikanten waren voor de 33.000 Ambonese christenen! Aan de vraag om twee extra predikanten werd, althans in 1732, echter niet voldaan. In het voorjaar van 1733 zou men zelfs in een penibele situatie terechtkomen vanwege het vertrek van twee predikanten. Reeds in de *missive* van september 1732 lezen we dat er samen met deze *missive* ook een *request* van de predikant Balthazaar Delmhorst werd overgezonden, waarin deze verzocht om een *springtogtje* naar Batavia te mogen doen om zich “in den huwelijken staat te kunnen begeven”.⁴⁵ Deze aanvraag werd goedgekeurd en in de *missive* van 26 mei 1733 lezen we dat hij samen met ex-gouverneur Johannes Bernard naar Batavia zou vertrekken.⁴⁶ Maar hij was niet de enige predikant die vertrok, ook Petrus Kraan vertrok naar Batavia in mei 1733, zij het dan om een totaal andere reden. Zijn vrouw had namelijk bij de Raad de “onbeschaamde, ja heijlosen geijle lusten van desen haaren man met twee sijner slavinnen gepleegt nevens andere quade en schandaleuse conduite meer die schaamtheijts halven in

⁴¹ Schutte, 'Christendom en Compagnie', in: Blussé (red.), *Kennis en Compagnie*, 95-96.

⁴² Zie Bijlage 1.

⁴³ Schutte, 'Christendom en Compagnie', in: Blussé (red.), *Kennis en Compagnie*, 94.

⁴⁴ VOC 2235^a, *missive*, folio's 899-900 (48).

⁴⁵ VOC 2235^a, *missive*, folio's 895-896 (47).

⁴⁶ VOC 2283^a, *missive*, folio 118 (73).

desen niet sullen uijtgebrijd⁴⁷ aan het licht gebracht. Zijn – voor een predikant onwaardig – gedrag wordt zwaar veroordeeld in de *missive* van mei 1733:

“Alsoo de documenten daar omtrent [...] ingewonnen [...] volslagen aan wijsen dat dien afschuwelijken leeraar tot een verfoeijelijken ergernisse van Christenen en onchristenen sig infaam en onwaardig gemaakt heeft om langer als een leeraar van Godes heijlige Evangelium sonder groote verwijderinge onder het swacke jnlandse Christendom den Gods dienst te mogen bekleeden, dierhalven is den gouverneur Bernard soo ras dit gruwelijk leven schijnbaar wierd genoodsaakt geweest hem te laten stoel ontseggen en tersond binnen 't casteel Victoria civilite te arresteeren tot soo lange denselve van hier souden werden gedimoveert. Gelijk wij hem dan sodanig laten zeijlen en ons ontlasten van een man die in tegenstelling van sijne leeringe in de Kerke aan de jnlandse gemeente seer extreem onder schijn van heiligheijt den geveijnsden heeft weeten te speelen en sijn hertstogten onder scheijn van vroom, deugdszaam en opregt te leven sig te appliceeren tot een ontugtig leven.”⁴⁸

Door het ontslag van Petrus Kraan en het vertrek van Balthazaar Delmhorst zou “den Malijdsen predik dienst dus lange still staan”. Men zou zich moeten behelpen met de Maleise voorlezer “tot soo lange het uw hoog Edele groot agtbaren behagen mogte den leeraar Delmhorst na het verrigten van sijnen voorneemen na herwaart te laten retourneeren”.⁴⁹ Indien hij niet zou terugkeren hoopte men te Amboina dat Batavia een andere predikant die het Maleis machtig was zou verzenden. Hierna verzocht men nogmaals om de toebedeling van twee extra predikanten bovenop het (vaste) aantal van vier. Of men ditmaal wel zou ingaan op dit verzoek, is ons niet bekend.

1.4 Militairen.

Het aantal militairen te Amboina hebben we hierboven reeds kort besproken: in juni 1732 waren er 589 militairen, enkele maanden later waren het er 10 minder en in 1688 waren er 607 militairen (cf. supra). Nu weten we uit Pieter Van Dams *Beschryvinge van de Oostindische compagnie* dat het aantal militaire manschappen dat “souden mogen oordelen nodigh te wesen of doorgaans vereyscht te worden” te Amboina op 600 gesteld was.⁵⁰ Men zat dus ongeveer aan het aldaar 'toegestane' aantal.⁵¹ Waaruit bestond deze grote groep militairen die zo'n 57% van het totaal aantal Compagniesdienaren te Amboina uitmaakte nu? In tabel 2 werd een onderverdeling gemaakt naar functie, de onderstaande tabel (Tabel 6) is echter iets nauwkeuriger. Na de opgave van het 'getal de Compagniesdienaren' volgde namelijk een overzicht van de 'postering der militairen' in de *missive* van september 1732. Hierin krijgen we een overzicht van het aantal militairen (en hun functie) per

⁴⁷ VOC 2283^a, *missive*, folio 108 (69-70).

⁴⁸ VOC 2283^a, *missive*, folio 108-109 (70).

⁴⁹ VOC 2283^a, *missive*, folio 118 (73).

⁵⁰ Dam, *Beschryvinge van de Oostindische compagnie*. Derde Boek, 320.

⁵¹ We dienen wel op te merken dat Van Dam zijn cijfers op het einde van de zeventiende eeuw sloegen, maar aangezien het aantal ongeveer overeenkomt kunnen we toch stellen dat dit nog steeds van kracht was in 1732.

Tabel 6: Aantal militairen in het gouvernement (september 1732).

	sergeanten & drilmeesters	korporaals	soldaten	tamboers	garnizoen schrijver	<i>totaal</i>
<i>Leitimor:</i>						
in het Kasteel en aan de ringmuur	10	16	151	5	1	183
in de wacht van de gouverneur	1	3	22	-	-	26
aan de kruitmolen	1	2	13	-	-	16
ter reduijt ⁵² Middelburg tot Baguala	1	2	15	-	-	18
ter barikade tot Alang	1	3	15	-	-	19
op de post van Hutumuri	-	1	4	-	-	5
op de post van Nusaniwe	-	1	4	-	-	5
gegagieerden	1	1	1	-	-	3
impotenten	-	1	8	-	-	9
<i>totaal</i>	15	30	233	5	1	284
<i>Hitu:</i>						
ter fortesse Amsterdam	1	6	45	-	-	52
ter fortesse Overburg tot Luhu	1	4	15	-	-	20
ter reduijt Leijden tot Hitulama	1	1	11	-	-	13
aan de indigomakerij	-	1	1	-	-	2
<i>totaal</i>	3	12	72	-	-	87
<i>Saparua:</i>						
ter fortesse Duurstede	1	5	31	-	-	37
ter reduijt Beverwijk tot Nusalaut	1	3	15	-	-	19
ter pagger ⁵³ Velsen tot Hatuana	-	1	2	-	-	3
ter pagger Delft tot Porto	-	1	-	-	-	1
op het eiland Molanen aan het lazarushuis	-	1	1	-	-	2
<i>totaal</i>	2	11	49	-	-	62
<i>Buru:</i>						
ter pagger defensie, post Ambelau Balfetoe	1	5	30	-	-	36
aan de indigomakerij	-	2	2	-	-	4
<i>totaal</i>	1	7	32	-	-	40
<i>Haruku:</i>						
ter vesting Zeelandia en de post Hoon	1	6	25	-	-	32
<i>Larika:</i>						
ter reduijt Rotterdam en de post Nusatelo	1	4	28	1	-	34
<i>Manipa:</i>						
ter vesting Wantrouw, de post Saway	1	6	29	1	-	37
Totaal Gouvernement:	24	76	468	7	1	576

Bron: VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio 892 (45).

⁵² Klein fortje of schans; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 300.

⁵³ Eenvoudige kleine houten versterking of fortje met een pallisade; Zie Ibidem, 298.

residentie in september 1732. We zien wel dat het totaal aantal niet overeenkomt met dat uit tabel 2: 576 tegenover 581. Dit komt echter doordat de vijf militaire officiers te Amboina niet werden opgenomen in deze lijst. Het ging hier om 1 luitenant-commandant en vier vaandrighs, allen geposteed te Kota Ambon.⁵⁴ We merken overigens dat ongeveer de helft (289) van het totaal aantal militairen in het gouvernement op Leitimor geposteed was, de andere helft was verdeeld over Hitu (87), Saparua (62), Buru (40), Manipa (37), Larike (34) en Haruku (32).⁵⁵

Als we nu gaan kijken naar de opdeling volgens functie dan zien we dat het overgrote deel van de militairen uit soldaten bestond: 468 op 581, of meer dan 80%. Hierna volgden de korporaals met 13% (76). Voor het overige waren er nog 24 sergeanten (15 op Leitimor en elke *residentie* had er minstens één), 7 tamboers en één 'garnizoensschrijver'.⁵⁶

Het garnizoen te Amboina stond in 1732 onder leiding van kapitein Elias van Stade, althans tussen 25 september en 13 oktober. In een resolutie van 25 september 1732 lezen we namelijk dat hij op 21 september te Amboina gearriveerd was vanuit Ternate “*om volgens d'hoog g'eerde ordre van haar hoog Edelens het commando over de militie te voeren*”.⁵⁷ Wie zijn voorganger was, weten we echter niet. Vermoedelijk was de functie van kapitein reeds in 1731 vrijgekomen en was deze vacant gebleven tot de komst van Elias van Stade. De kapitein had te Amboina immers ook zitting in de Raad van Politie (cf. supra) en in de raadsvergaderingen daterend voor september 1732 was er geen kapitein aanwezig. Op 25 september werd de nieuwe kapitein zitting in de Raad verleend en “*aan hem ook gedefereert het presidentschap van commissarissen van kleijnde en huwelijke zaken, na dat hij bevoorens hadde afgelegd den Eed bij de Bataviase statuuten omtrent dese bedieninge beraamt*”.⁵⁸ Hij zou echter niet lang in functie blijven, in het dagregister wordt op 13 oktober namelijk melding gemaakt van zijn overlijden.⁵⁹ De dag erop werd hij “*in de Maleijde Kerke statieus ter aarde besteld, onder het doen van drie chargies door de militairen van 't groot battaljon en met negen canon schoot van dit fortres gevolgt werden*”.⁶⁰ In een apart briefje van gouverneur Johannes Bernard aan Batavia van 15 oktober⁶¹ lezen we dat Elias van Stade vanaf zijn aankomst te Amboina steeds ziek en bedlegerig geweest was en dat men de luitenant Carel Anroek het commando over de *militie* had toegewezen die “*thans uw Hoog Edele groot Agtbaren ootmoedigst bij het nevensgaande request is smeekende, hem met de bediening van capitain, dan wel capitain lieutenant van de Ambonse militie, goedgunstig te willen vereeren; gelijk dan ook den vaandrig Jan*

⁵⁴ Zie Tabel 2 & Bijlage 1.

⁵⁵ Zie Tabel 6.

⁵⁶ Zie Tabel 6.

⁵⁷ VOC 2235^b, resolutie, folio's 6 & VOC 2283^a, resolutie, folio's 154.

⁵⁸ Idem.

⁵⁹ VOC 2283^a, dagregister, folio 580.

⁶⁰ VOC 2283^a, dagregister, folio 581.

⁶¹ VOC 2235^b, folio's 26-29.

Demares mede ootmoedig smeekt bij optreding van Anroek tot lieutenant g'advanceert [te mogen worden]".⁶²

Tot slot nog iets over de in 1732 aangekomen en vertrokken soldaten. De tot nu toe gebruikte aantallen zijn uiteraard maar een momentopname, we weten namelijk dat er vrij veel veranderingen waren betreffende het aantal militairen te Amboina in 1732. Zo lezen we in de dagregisters dat er op 2 februari en 11 maart respectievelijk 75 en 73 militairen aankwamen vanuit Batavia met de schepen Doornik en Boekenrode.⁶³ In het eerste geval ging het om één sergeant, één tamboer, twee korporaals en 71 soldaten. In de *missive* van september 1732 krijgen we een lijst van in totaal 142 vertrokken Compagniesdienaren tussen september 1731 en september 1732.⁶⁴ Ongeveer de helft hiervan bestond uit militairen: 60 soldaten, zes korporaals en drie sergeanten. Er waren dus ongeveer evenveel militairen vertrokken als er aangekomen waren. Toch vroeg men in dezelfde *missive* van september 1732 nog 100 extra soldaten (waaronder twee tamboers).⁶⁵ Nochtans weten we dat het totaal aantal toegelaten militairen ongeveer 600 bedroeg. Het kon natuurlijk zijn dat men deze aanvraag deed vanwege een toekomstig vertrek van militairen wiens dienstverband zou eindigen in 1733. In de *missive* van mei 1733 werd alleszins geen melding gemaakt van verdere toegezonden of vertrokken militairen.

1.5 Zeevaartpersoneel.

Het zeevaartpersoneel te Amboina bestond eind juni 1732 uit 208 man. Dit betekende dat zo'n 20% van het totaal aantal Compagniesdienaren te Amboina werkzaam was in de 'zeevaart'. We dienen een onderscheid te maken tussen de *aan land bescheijden* of aan de wal gestationeerde 'zeevarenden' en het personeel op de schepen, de 'echte' zeevarenden met andere woorden. Beide groepen waren ongeveer even groot (110 aan land tegenover 94 op de schepen). Daarnaast werden er nog drie *gecondemneerde* (of tot dwangarbeid veroordeelde) matrozen en één *gecondemneerde* onderstuurman onder het zeevaartpersoneel gerekend.⁶⁶

Wat de precieze taak was van de te Amboina aan de wal gestationeerde 'zeevarenden' is ons niet bekend. In Lodewijk Wagenaars werk over de Ceylonse VOC-vestiging Galle⁶⁷ lezen we dat deze 'zeevarenden' aldaar ingezet werden voor allerhande havenwerken. Dit kon variëren van het lossen en

⁶² VOC 2235^b, folio's 27-28.

⁶³ VOC 2235^a, dagregister, folio 669 & 616-617.

⁶⁴ VOC 2235^a, *missive*, folio's 893-894 (46).

⁶⁵ VOC 2235^a, *missive*, folio's 898-899 (47).

Deze vraag vinden we ook terug in de 'eis van benodigdheden' voor 1733; Zie Bijlage 9.

⁶⁶ Zie Tabel 2.

⁶⁷ Wagenaar, *Galle; VOC-vestiging in Ceylon*.

laden van (kleinere) schepen, over het inpakken van te verschepen goederen tot assistentie bij de reparatie van schepen op de scheepswerf. Het grote aantal matrozen aan land deed ook dienst als arbeidsreserve, dit voor het geval er schepen met zieken aan boord arriveerden.⁶⁸ Vermoedelijk is het niet al te gewaagd om er van uit te gaan dat de *aan land bescheijden* zeevarenden te Amboina gelijkaardige taken vervulden. We merken nog op dat bij het getal van deze 'zeevarenden' ook de 'bedienden van de artillerie' gerekend waren⁶⁹. Hoe de verhouding tussen beide lag werd echter niet meegedeeld.

De 94⁷⁰ 'echte' zeevarende personeelsleden waren in september 1732 verdeeld over vijf Compagniesvaartuigen: de *chialoup De Nagelboom* (25), de *chialoup De Coffijthuijn* (21), de *chialoup Bouro* (20), de *chialoup De Zeeworm* (15) en de *pantchiallang De Woelwater* (15) (cf. Tabel 7). Een *chialoup* was een sloep met één of twee masten die doorgaans gebruikt werd voor interlokaal verkeer⁷¹. En een *pantchiallang*, of ook wel *pantjalling*, was een inheems vaartuig dat door de VOC ondermeer voor patrouilledoeleinden werd gebruikt.⁷² Op het gebruik van de schepen en de scheepvaart te Amboina in het algemeen zullen we terugkomen in hoofdstuk 6. Tabel 7 geeft ons een overzicht van de samenstelling van het personeel op de schepen.

Tabel 7: Personeelssterkte op de schepen (september 1732).

scheepsnaam	onderstuurman	bootsman	matrozen	scheeps-timmerman	chirurgijn	totaal
De Nagelboom	1	1	21	1	1	25
De Coffijthuijn	1	1	17	1	1	21
Bouro	1	1	17	1	-	20
De Zeeworm	1	1	13	-	-	15
De Woelwater	1	1	13	-	-	15

Bron: VOC 2235a, missive 25-09-1732, folio's 880-882 (40).

Alle vijf de schepen stonden onder leiding van een onderstuurman en hadden eveneens één bootsman aan boord die het toezicht voerde over de matrozen.⁷³ Een scheepstimmerman⁷⁴ was er enkel op de schepen *Bouro*, *De Coffijthuijn* en *De Nagelboom*. De twee laatstgenoemde schepen beschikten ook nog over een chirurgijn. Voor de rest bestond het overgrote deel van de bemanning uit matrozen, waarvan het aantal varieerde van 13 tot 21.

⁶⁸ Ibidem, 114.

⁶⁹ Zie Tabel 2.

⁷⁰ In Tabel 7 zien we dat het er eigenlijk 96 zouden zijn volgens de opgave van de verdeling over de schepen.

⁷¹ Wagenaar, *Galle; VOC-vestiging in Ceylon*, 118 & 227.

⁷² Knaap, *Memories van overgave*, xxix.

⁷³ De bootsman had ook nog toezicht op 'zeil en treil' van de grote mast, d.w.z. alles dat behoort bij de grote mast. Zie <http://VOCopvarenden.nationaalarchief.nl/UitlegFunctie.aspx>

⁷⁴ Verantwoordelijk voor de romp, pompen en ander houtwerken; Zie idem.

We weten dat er tussen september 1731 en september 1732 in totaal 52 Compagniesdienaren die werkzaam waren in de zeevaart, vanuit Amboina naar Batavia vertrokken.⁷⁵ Het betrof één onderstuurman, één bootsman, één scheepskorporaal⁷⁶ en 49 matrozen. Dit was toch vrij veel, desondanks vinden we geen meldingen terug van een aanvoer van nieuw zeevaartpersoneel in 1732. Wel vroeg men in de 'eis van benodigdheden' voor 1733 om 30 matrozen⁷⁷, vermoedelijk dus om het aantal matrozen aan de wal weer op peil te brengen.

Tot slot nog iets over de schepen zelf. In september 1732 was de Compagnie te Amboina in het bezit van vijf schepen. Dit was er echter één minder dan 'gewoonlijk', want in augustus werd de *chialoup De Speelman* afgedankt wegens slijtage. In het raadsbesluit van 6 augustus lezen we namelijk het volgende:

*“Eijndelijk vertoond den heer gouverneur een verklaring van den werffbaas en den baas der sloopstimmerlieden etc. aan zijn edele overgelevert, meldende de slegte gesteldheijt van de irreparable chialoup d'Speelman. Soo is na deliberatie goed gevonden dat kieltje bij de winst en verlies reekening te laten afschrijven. Mitsgaders het selve na de ordre van haar hoog edelens te slopen en het ijserwerk nevens het geen nog tot gebruik van deugt bevonden mogt werden sodanig te employeeren als ten dienste van de edele Compagnie noodzakelijk sal werden bevonden.”*⁷⁸

De verklaring van de werfbaas en de 'meesterknecht der sloopstimmerlieden' waarvan hierboven gesproken werd, vinden we ook terug in de bronnen. Hierin lezen we dat ze de *chialoup* “in sodanigen staat hebben bevonden, dat ten eenemaal onbequaam de geheele huijt van buijten en van binnen vergaan is, soo ook de gansche kiel en steeven, zelfs in dier voegen dat'er onmogelijk meer spijkers kunnen inhouden”.⁷⁹ Vandaar dat ze oordeelden dat *De Speelman* “door geene reparatie ofte vertimmering tot 't zeebouwen weder in staat sal kunnen gebragt werden”.⁸⁰ Zo had de Compagnie dus een *chialoup* tekort. Meer nog, uit de *missive* van september 1732 blijkt dat men in 1729 ook al een *chialoup* (*De Comcommer*) had afgedankt en dat deze nog steeds niet vervangen was.⁸¹ Vandaar dat men te Amboina vroeg om de toebedeling van twee “bequame scheepen, tot het over brengen der benodigtheden en het afhalen der specereijen”.⁸² Tenzij dat “uw hoog edele groot agtbaren ons geliefd en te qualificeeren twee diergelijke vaartuigen ten eijlande Bouro te laten aantimmeren”.⁸³ Dit zou namelijk veel *menageuser* en *profitabelder* zijn voor de Compagnie dan deze te laten overkomen uit Batavia. Bovendien was er voldoende hout voorhanden Buru om er deze

⁷⁵ VOC 2235^a, *missive* 25-09-1732, folio 894 (46).

⁷⁶ Belast met het onderhoud der wapenen, wapensmid;
Zie <http://VOCopvarenden.nationaalarchief.nl/UitlegFunctie.aspx>

⁷⁷ Zie Bijlage 9 & VOC 2235^a, *missive* 25-09-1732, folio's 898-899 (47).

⁷⁸ VOC 2235^a, *resolutie*, folio 932.

⁷⁹ VOC 2235^a, folio 1.200-1.201.

⁸⁰ VOC 2235^a, folio 1.201.

⁸¹ VOC 2235^a, *missive*, folio 879 (39).

⁸² VOC 2235^a, *missive* 25-09-1732, folio's 898-899 (47).

⁸³ Idem.

chialoupen te laten bouwen.

Uit de *missive* van mei 1733 weten we dat dit verzoek werd goedgekeurd door Batavia. Men verkreeg de toestemming om op Buru een *chialoup* en een *pantchiallang* te bouwen, dit “*tot remplacement van een der twee gesloopte chialoupen en de afgevaare patchiallang de Zeeworm*”.⁸⁴ Blijkbaar was *De Zeeworm* vertrokken uit het gouvernement en kreeg men wel een toestemming om een vervangende *pantchiallang* te bouwen, maar niet tot het bouwen van een tweede *chialoup* om zo het aantal vaartuigen terug te brengen op het peil van 1729. Voor de bouw van deze schepen kreeg men vanuit Batavia een scheepstimmerman toebedeeld, dewelke zo snel mogelijk naar het eiland Kelang (Manipa) gestuurd was om er te de nodige *houtwerken* te laten vervaardigen door de *inlanders*. Men koos er voor om de schepen op Kelang te laten aanmaken en niet op Buru, daar men naderhand ondervonden had “*dat aldaar deselve [het hout] vrij beter van deugt als tot Bouro vallen en dat daarnevens de situatie en gelegentheit van den oever gevoeglijker tot den opbouw van chialoupen en patchiallangs schijnt te sijn*.”⁸⁵

Nog een laatste opmerking in verband met de schepen: samen met het overzicht van de personeelsbezetting op de schepen, gaf men ook een overzicht van de bewapening van de schepen.⁸⁶ Alle schepen waren *van zeijl en treijl wel voorsien* en 'gemonteerd' met ijzeren kanonnen, en/of metalen *bassen*, en/of *camers*. Een *bas* is 'het oudste scheepsgeschut van geringe afmetingen'⁸⁷, welk type scheepsgeschut een *camer* was, is niet duidelijk. Verder waren er handgeweren en ammunitie *na proportie* aan boord van de schepen.

1.6 Ambachtslieden.

In het gouvernement Amboina waren er 82 ambachtslieden (werkbazen inclus) actief.⁸⁸ Dit was zo'n 8% van het totaal aantal Compagniesdienaren. Opnieuw zien we dat het grootste deel hiervan, namelijk zo'n 68⁸⁹, te Kota Ambon tewerkgesteld was. In de zielsbeschrijving krijgen we een beter zicht op de samenstelling van deze groep. Zo waren er te Kota Ambon 17 huistimmerlieden, 14 scheepstimmerlieden, zeven (grof)smeden, vier metselaars, drie bazen, drie kwartiermeesters, drie kruitmakers, twee kuipers, twee slotenmakers, twee zeilmakers, één geelgieter, één affuijtmaker,

⁸⁴ VOC 2283^a, *missive*, folio's 98 (67).

⁸⁵ VOC 2283^a, *missive*, folio's 98-99 (67).

⁸⁶ VOC 2283^a, *missive* 25-09-1732, folio's 880-882 (40).

⁸⁷ Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 284.

⁸⁸ Zie Tabel 2.

⁸⁹ Zie Bijlage 1; In de zielsbeschrijving werden het *aan land bescheijden* zeevaartpersoneel wel bij de *ambachtsgezellen* geteld en het onderscheid is niet altijd even scherp te stellen.

één koperslager, één *gebeddoender*, één werfschrijver, één wagenmaker, één bootsman, één glazenmaker, één kladschilder, één kaartenmaker en één steenhouwer. Enkele beroepen vragen hier om een verduidelijking. Een kwartiermeester oefende directe controle uit op groepen manschappen en zorgde voor de ronddeling van warm eten en de ordehandhaving tijdens het schaften.⁹⁰ Een kuiper hield toezicht op het openen van de kuipen, vaten, emmers en dergelijke meer.⁹¹ Een geelgieter vervaardigde gietwaren uit geel koper of messing.⁹² En een affuit is tot slot het onderstel van een kanon.⁹³ Wat de precieze inhoud van de functies van *gebeddoender* en werfschrijver waren, is niet teruggevonden. Al bij al kunnen we stellen dat het om een vrij normale samenstelling ging: de ambachtslieden te Amboina waren de reguliere ambachtslieden die men ook in de rest van de VOC-handelsposten terugvond.

Van het eventueel overkomen van ambachtslui uit Batavia naar Amboina in 1732 vinden we niks terug in de bronnen. Wel weten we dat er tussen september 1731 en september 1732 in totaal 15 *ambachtgezellen* naar Batavia vertrokken: zeven sloopstimmerlieden, twee slotenmakers, twee kladschilders, één koperslager, één geelgieter, één ladenmaker⁹⁴ en één metselaar.⁹⁵ Daartegenover vroeg men in de 'eis van benodigdheden' voor 1732 om 14 nieuwe ambachtslieden: vier sloopstimmerlieden, vier slotenmakers, twee ladenmakers, één kuiper, één draaier⁹⁶, één hoefsmid en één ankersmid.⁹⁷

1.7 Nationaliteiten van de Compagniesdienaren

Hierboven hebben we een beeld geschetst van de personeelsbezetting te Amboina aan de hand van de opgave van het 'getal de Compagniesdienaren' (cf. Tabel 2) en de zielsbeschrijving (cf. Bijlage 1). Zoals gezegd, bevatten de zielsbeschrijvingen eveneens gegevens over de geografische afkomst van het VOC-personeel. We dienen echter een grote kanttekening maken bij de bruikbaarheid van deze bron wat betreft een onderzoek naar de nationaliteiten. Het is namelijk zo dat het overgrote deel van de Compagniesdienaren zonder naam (en dus afkomst) werd opgenomen, men gaf vaak enkel het aantal van een bepaalde beroeps categorie. Dit gebeurde voornamelijk bij de laagste functies. Zo zien

⁹⁰ Zie <http://VOCopvarenden.nationaalarchief.nl/UitlegFunctie.aspx>

⁹¹ Idem.

⁹² Idem.

⁹³ Idem.

⁹⁴ Maker van een geweer- of pistoolladen, d.w.z. de houten delen van een handvuurwapen; Zie <http://VOCopvarenden.nationaalarchief.nl/UitlegFunctie.aspx>

⁹⁵ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 894 (46).

⁹⁶ Verwerkt hout, metaal of been op een draaibank;

Zie <http://VOCopvarenden.nationaalarchief.nl/UitlegFunctie.aspx>

⁹⁷ Zie Bijlage 9 & VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 898-899 (47).

we bijvoorbeeld dat er 27 soldaten waren op Manipa en Boano, of 13 ongetrouwde scheepstimmerlieden op Ambon (cf. Bijlage 1). Als men al een naam van een soldaat, matroos of ambachtsgezel vermeldde, dan was dat vaak omdat hij getrouwd was: in de lijsten werden namelijk ook hun vrouw en kinderen opgenomen. Maar het waren (uiteraard) vooral de hogere Compagniesdienaren die getrouwd waren. Doordat vooral de namen van de soldaten, matrozen en ambachtlieden niet werden opgenomen, beschikken we slechts over nationaliteitsgegevens voor een klein deel van het VOC-personeel. Zo'n 70% van het VOC-personeel te Amboina was immers ofwel militair, ofwel 'zeevarend', waarvan de hoofdmoot nog eens uit soldaten of matrozen bestond. Bovendien hebben we reeds aangehaald dat de opgave voor de *residentie* Hita ontbreekt in de zielsbeschrijving. Al bij al is het dus zeer moeilijk om een totaalbeeld te krijgen van de nationaliteiten van het VOC-personeel te Amboina. Wel interessant is te gaan kijken naar de verscheidene beroepsklassen apart en dan vooral naar de hogere. Met name van het bestuurlijk en godsdienstig personeel en de hogere militaire rangen zijn zo goed als alle nationaliteiten bekend. Maar laten we toch eerst even kijken naar de totaalcijfers: tabel 8 geeft ons een overzicht van alle in de zielsbeschrijving aangetroffen nationaliteiten.

Tabel 8: Geografische afkomst van het VOC-personeel te Amboina (juni 1732).

totaal	Republiek	Duitse Rijk	Oostenrijkse Nederlanden	Scandinavië	rest van Europa	Amboina	rest van Azië	ongekend: 'Europeanen'
909	67	43	16	7	8	81	8	679
100%	7,4%	4,7%	1,8%	0,8%	0,9%	8,9%	0,9%	74,7%
230	67	43	16	7	8	81	8	
100%	29,1%	18,7%	7,0%	3,0%	3,5%	35,2%	3,5%	

Bron: Bijlage 1.

Allereerst valt op dat er slechts een totaal van 909 Compagniesdienaren staat opgegeven. Dit heeft natuurlijk alles te maken met het ontbreken van de personeelsbezetting van Hila. Op basis van een soort samenvatting van het aantal inwoners per *residentie* – die achteraan in de zielsbeschrijving werd opgenomen – (het *generaal summarium*; cf. infra) weten we echter dat er te Hila 105 Compagniesdienaren waren (cf. Bijlage 6). Hiermee zouden we aan 1.014 dienaren komen, hetgeen het getal van 1.036 uit tabel 1 toch min of meer benaderd. Het feit dat deze getallen afwijken, heeft alles te maken met slordigheden in de zielsbeschrijvingen. Bij het verwerken van deze bron is immers maar al te vaak gebleken dat de totaalcijfers niet klopten en dat men zich met andere woorden nogal eens misrekende. Het ging dan ook om ellenlange lijsten, op elke pagina vermeldde men een

voorlopige som en een fout was blijkbaar snel gemaakt. Van de 909 Compagniesdienaren uit de zielsbeschrijving kennen we maar van 230 de geografische afkomst. Maar wat we wel met zekerheid weten, is dat de 679 overige dienaren allemaal van Europese afkomst waren. Al deze militairen, 'zeevarenden' en ambachtslieden stonden immers onder de categorie 'Europeanen en Nederlanders' te boek gesteld. Het VOC-personeel te Amboina in 1732 bestond dus – met quasi zekerheid⁹⁸ – voor zo'n 90% uit Europeanen en voor zo'n 10% uit Aziaten. Deze laatste betroffen voornamelijk Ambonese assistenten en schoolmeesters (cf. infra).

Omdat de percentages van het totaalcijfer van 909 dienaren een wat vertekend beeld geven – omdat zo'n 75% hierin van 'ongekende Europese' afkomst was – werd in tabel 8 ook de verhouding van de nationaliteiten ten opzichte van het aantal teruggevonden nationaliteiten (230) opgenomen. Zo hopen we een beter zicht te verkrijgen op de aangetroffen nationaliteiten van dit weliswaar kleine segment van het VOC-personeel te Amboina. We zien dat er naast een grote groep Nederlanders (29%) er ook vrij veel Duitsers (18%) aanwezig waren. Deze werden gevolgd door de Oostenrijkse Nederlanders, dit met 7% of 16 man.⁹⁹ De Scandinaven (4 Denen, 2 Zweden en 1 Noor) en de overige gekende Europeanen (3 Fransen, 2 Polen, 1 Zwitser, 1 Spanjaard en 1 Italiaan) waren elk goed voor zo'n 3%.¹⁰⁰ Bij deze twee laatste groepen ging het dus om zeer kleine aantallen. Uiteraard zeggen deze percentages niets over de verhoudingen binnen het gehele personeelsbestand. Laten we dus een blik werpen op de verscheidene beroepsklassen apart.

Om te beginnen de hogere civiele ambtenaren: van de 22 waren er 12 afkomstig uit de Republiek (cf. Tabel 4) en hiervan kwamen er zes uit Amsterdam.¹⁰¹ Daarnaast was ook het hoofd van Larike, Adriaan 't Hoofd, vermoedelijk als Nederlander te beschouwen: hij was wel te Amboina geboren, maar stond als Europeaan te boek gesteld. Onder de boekhouders waren ook nog drie *castiezen of mixtiezen*¹⁰² – kinderen van een Europese vader en een *inlandse* moeder¹⁰³ – die we in feite ook meer als Nederlander dan als *inlander* moeten beschouwen. Op die manier blijven er in feite maar twee 'echte' niet-Nederlanders over: de fiscaal Christoff Godloff Kraus en boekhouder Frans Hendrik Heijbroek waren van respectievelijk Zwitserse (Fribourg) en Duitse (Munster) afkomst. Van vier hogere functionarissen weten werd de afkomst helaas niet vermeld, het waren wel met zekerheid

⁹⁸ De cijfers voor Hila ontbreken hier immers in, maar vermoedelijk klopt het totaalbeeld wel.

⁹⁹ Deze waren afkomstig uit Brussel (3), Gent (2), Mechelen (2), Antwerpen (2), Waasmunster, Dendermonde, Sint-Niklaas, Assenede, Zeveren, Oostende en Haasrode; Zie Bijlage 1.

¹⁰⁰ Zie Bijlage 1.

¹⁰¹ De overige zes kwamen uit Schage (2), Arnhem, Haarlem, Den Haag en Groningen; VOC 7960, ziel-en nagelbeschrijving, folio's 2-21, 154-157, 250-151, 312-313, 330-331, 334-335.

¹⁰² VOC 7960, ziel-en nagelbeschrijving, folio's 2-21.

¹⁰³ Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging op Ceylon*, 224.

Europeanen.¹⁰⁴

We constateren dus dat de hoge ambtelijke posten voornamelijk weggelegd waren voor Nederlanders en dat er zich geen Ambonezen bevonden onder deze groep. Dit is totaal anders voor wat betreft de 45 overige (lagere) bestuursmedewerkers te Amboina. Van deze groep hebben we voor 39 personen gegevens betreffende hun afkomst. Het blijkt dat er hiervan slechts 8 afkomstig waren uit de Republiek, het grootste deel (19) bestond namelijk uit 'Ambonezen'. Maar opnieuw moeten we nuanceren: in 17 van de 19 gevallen ging het namelijk om '*castiezen of mixtiezen*'¹⁰⁵. In hoeverre we hier kunnen spreken van Ambonezen is dus maar de vraag. Er waren trouwens nog vijf andere '*castiezen of mixtiezen*' aanwezig, afkomstig uit Kaap de Goede Hoop (3), Batavia (2), Malaka. Het aandeel van de *castiezen* en *mixtiezen* onder de lagere bestuursmedewerkers valt dus op (en is ook vrij groot ten opzichte van het aantal Nederlanders in deze groep). In zijn werk over de VOC-vestiging te Galle vermeldt Lodewijk Wagenaar echter dat *mixtiezen* in Galle geen hogere rang konden krijgen dan die van assistent.¹⁰⁶ Afgaande op wat hierboven geconstateerd werd, kunnen we vermoeden dat dit te Amboina ook het geval was. Al waren er wel drie *castiezen/mixtiezen* boekhouder (cf. supra). Vermoedelijk was een promotie tot boekhouder dus in de eerste plaats weggelegd voor de Europeanen. Voor het overige bestond deze groep uit nog drie Duitsers en één Spanjaard.

De kapitein van het garnizoen, Carel Anroek, was afkomstig van Amsterdam. Onder de vier Ambonse vaandrags bevonden zich twee Duitsers, een *mixties* en een Nederlander. Van de 24 sergeanten te Amboina weten we van 20 personen hun afkomst. Hiervan waren er 13 van Duitse afkomst, vier kwamen uit de Republiek en drie uit de Oostenrijkse Nederlanden. De Duitsers waren duidelijk in de meerderheid in de militaire top te Amboina: van de 29 hoogste militaire functies waren er met zekerheid 15 bezet door van Duitsers. De meesten hiervan waren afkomstig uit Hamburg; het betrof acht sergeanten, die merkwaardig genoeg allen te Kota Ambon verbleven. Nu hoeft dit aandeel van de Duitsers in de *militie* niet te verwonderen. Uit het onderzoek van Roelof van Gelder naar Duitsers in dienst van de VOC blijkt immers dat gedurende de hele periode van het bestaan van de Compagnie circa 60% van de soldaten uit het buitenland afkomstig was.¹⁰⁷ Het merendeel van deze buitenlandse (niet-Nederlandse Europese) militairen was van Duitse afkomst en kwam ook vaak uit Noordduitse steden zoals Hamburg. In 1732 bleek dit te Amboina niet anders te

¹⁰⁴ Afgaande op hun namen zou men geneigd zijn om te veronderstellen dat het Nederlanders waren, maar dit kan echter zeer misleidend zijn.

¹⁰⁵ VOC 7960, ziel-en nagelbeschrijving, folio's 2-21, 154-157, 250-151, 312-313, 330-331, 334-335.

¹⁰⁶ Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging op Ceylon*, 134.

¹⁰⁷ Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur; Duitsers in dienst van de VOC*, 53.

zijn. Waarschijnlijk bestond ook het hele garnizoen van Amboina – net zoals in de rest van het VOC-imperium – voor het merendeel uit Duitsers.

De laatste groep die we kunnen bespreken, is het godsdienstig personeel. Van de vier predikanten kennen we enkel de afkomst van Balthazar Delmhorst. Ook hij bleek van Duitse afkomst te zijn. Voor het overige waren er 61 *inlandse* schoolmeesters, dit waren met andere woorden de enige 'echte' Ambonezen die in loondienst waren bij de VOC. Al het overige VOC-personeel was ofwel van Europese afkomst, ofwel *casties* of *mixties*.

1.8 De *qualiteit*- en *gagieverhogingen*: een reconstructie van de soldijen.

Over de soldijen van het VOC-personeel in het algemeen is heel wat informatie terug te vinden, maar over de specifieke lonen te Amboina is weinig gekend. Het is echter zo dat de gage voor een gelijkaardige functie wel eens kon verschillen naargelang handelspost (zij het uiteraard niet zo heel veel). Enkel in Pieter Van Dams *Beschryvinge der Oostindische Compagnie* vinden we concrete cijfers voor Amboina terug.¹⁰⁸ Maar ook op basis van de bronnen van 1732 is het mogelijk de maandlonen van verscheidene functies te achterhalen. Aan het einde van elke resolutie van de Raad werd er namelijk een overzicht gegeven van de personen die “*in qualiteit en/of gagie verhoogt*” werden (cf. Bijlage 3). Men vermeldde de naam van de Compagniesdienaar, eventueel zijn afkomst, zijn functie, de daarbij horende soldij op dat moment, zijn toekomstige soldij en eventueel nieuwe functie. In totaal werd er op dergelijke wijze melding gemaakt van 105 Compagniesdienaren die opslag of promotie kregen. In de meeste gevallen (77) betrof het enkel de verhoging van de gage. Zo kunnen we dus voor heel wat (maar zeker niet alle) functies een overzicht opstellen van de minimum- en maximumlonen. Dit overzicht vinden we terug in tabel 9. De cursief gedrukte cijfers hierin komen uit Van Dams werk. We zien dat hij enkel gegevens geeft betreffende de hoogste bestuurlijke functies en dat in de resoluties uitsluitend lagere functies voorkwamen. Dit hoeft niet te verwonderen aangezien de hogere ambtenaren vrij grote bedragen verdienden: er was dus noch de mogelijkheid noch de behoefte tot opslag. Voor een lagere Compagniesdienaar die bijvoorbeeld twaalf gulden per maand verdiende, maakten één à twee extra gulden per maand daarentegen een groot verschil.

Wat verdiende men nu te Amboina? Het is hier niet de bedoeling alle cijfers uit de onderstaande tabel één voor één te overlopen, wel om er enkele te selecteren en te bespreken. De gouverneur ontving 200 gulden per maand, het loon van de opperkoopman bedroeg nog maar de helft hiervan.

¹⁰⁸ Dam, *Beschryving der Oostindische Compagnie; Derde Boek*, 229-230.

Een koopman verdiende 65 à 70 gulden te Amboina, een onderkoopman 40 gulden en een boekhouder nog maar 30 gulden. Een benoeming van assistent tot boekhouder, iets waar bijvoorbeeld Carel Gustaaf Gledsteijn in slaagde in 1732 (cf. supra), was ook een vrij winstgevende zaak: assistenten verdienden namelijk slechts 20 à 24 gulden per maand. Het verschil in beloning tussen de boekhouders en de koopmannen liep dus toch al vrij snel hoog op. Als men weet dat de hoogste lonen van bepaalde ambachtslieden, met name die van de metselaars en de huistimmerlieden, even hoog lagen als die van de boekhouders – die per slot van rekening toch tot de hogere civiele ambtenaren behoorden – dan was 30 gulden per maand dus niet echt veel te noemen. Maar in verhouding tot de lonen van de laagste militaire rangen en het zeevaartpersoneel, hadden de boekhouders, ambachtslieden en ook de assistenten het nog vrij goed. Een sergeant verdiende nog evenveel als een assistent, maar de korporaals en soldaten kregen respectievelijk maximaal 16 en 14 gulden per maand. De laagste gage voor een zogenaamde *mindere* soldaat bedroeg zelfs slechts negen gulden, hetgeen gerust een peulschil kan genoemd worden. Enkel een matroos kon nog minder verdienen te Amboina, deze verdienden namelijk minimaal 5 en maximaal 14 gulden (of bijna het driedubbele!). De kapitein van de militairen was dan weer een veelverdiener en kreeg evenveel als de opperkoopman. Enkel de gouverneur en de predikanten deden beter dan hen. Deze laatsten verdienden namelijk 120 gulden per maand en dit was volgens Van

Tabel 9: Soldijen te Amboina.

functie	soldij (in gulden)
<i>bestuurlijk personeel:</i>	
gouverneur	200
opperkoopman	100 (max)
koopman	65 à 70
onderkoopman	40
boekhouder	30
onderchirurg	20
assistent	20-24
inlands schrijver	9-16
<i>godsdienstig personeel:</i>	
predikant	120 (min)
leermeester	6-12
inlands schoolmeester	12-15-18
<i>militairen:</i>	
kapitein	100 (max)
luitenant	60
vaandrig	40
sergeant	20-24
kwartiermeester	12-14-16
korporaal	14-16
bosschieter ¹⁰⁹	11-12-13-14
soldaat	9-11-13-14
adelborst ¹¹⁰	10-12
<i>zeevaartpersoneel:</i>	
bootsmansmaat ¹¹¹	14
matroos	5-7-9-11-13-14
hooploper ¹¹²	7
<i>ambachtslieden:</i>	
metselaar	24-30
huistimmerman	14-20-24-30
timmerman	26
ondertimmerman	20
huisslotenmaker	14
wever	11-13

Bron: Bijlage 2 & Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie; Derde Boek*, 229-230.

¹⁰⁹ Hiermee wordt aangeduid òf een kanonnier van een klein kaliber geschut, of ook wel een soldaat met een fors vuurwapen; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 285.

¹¹⁰ Rangbenaming van militairen die tot zeeofficier worden opgeleid; Zie <http://VOCopvarenden.nationaalarchief.nl/UitlegFunctie.aspx>

¹¹¹ Helper van de bootman, belast met het toezicht over en zorg voor het tuig van de grote mast; Zie idem.

¹¹² Ongeofefende matroos in lage rang; Zie Wagenaar, *Galle, VOC-Vestiging op Ceylon*, 223.

Dam het minimum voor de predikanten die zich “*in't aanleren van de talen beneerstigen*”.¹¹³ Dat de predikanten zoveel verdienen hoeft feitelijk niet te verwonderen. Het betrof hier immers vrij hoog opgeleide personen die aan een strenge selectieprocedure onderworpen werden door de VOC. Bovendien moest men het loon ook aantrekkelijk zien te houden, er was namelijk – zoals reeds eerder aangehaald werd – niet enkel een tekort aan predikanten in Azië, ook in de Republiek was er sprake van een tekort. De *inlandse* schoolmeesters verdienden tot slot 12, 15 of 18 gulden, ze kregen dit weliswaar niet in gulden uitgekeerd maar in rijksdaalders: ze kregen gemiddeld zo'n 5 à 6 rijksdaalders per maand. De bezoldiging van schoolmeesters lijkt dus tamelijk gering, maar ze waren toch redelijk welvarend, zo weet Knaap. De meesten van hen hadden namelijk drie à vijf slaven in hun bezit. Bovendien lagen hun werkelijke inkomsten vermoedelijk hoger: naar alle waarschijnlijkheid kregen de schoolmeesters extra toelagen van de dorpsgemeenschap en traden ze ook op als betaald schrijver.¹¹⁴

Op basis van de *qualiteit- en gagieverhogingen* kunnen we uiteraard ook iets zeggen over de verscheidene promoties dus zich voordeden te Amboina en dit voor 28 van de 105 gevallen. Het betrof allemaal vrij normale en reguliere promoties. Zo werden er vijf soldaten en één adelborts tot korporaal benoemd, een korporaal tot sergeant, drie sergeanten *bij provisie* tot sergeant *absoluijt*, een matroos tot bootsmansmaat, een 'leermeester' tot schoolmeester, twee assistenten *bij provisie* tot assistent *absoluijt*, een assistent tot boekhouder (Gledsteijn), een ondertimmerman tot timmerman, etc. De meest 'spectaculaire' promotie was die van soldaat Samuel Bagijn tot assistent: hij zag zijn loon namelijk stijgen van 9 naar 24 stuivers.

Tot slot nog een laatste opmerking betreffende de soldijen. In een resolutie van 24 april lezen we dat men in totaal 19 Compagniesdienaren (één predikant, twee chirurgijns, drie korporaals, acht soldaten, één onderstuurman, één bossschieter en drie matrozen) had toegestaan om “*eenige afgeslotene soldij reekeningen per procuratien [schriftelijke volmacht] na 't vaderland te mogen versenden*”.¹¹⁵

1.9 Deelbesluit.

Met een totaal aantal van 1.026 à 1.036 waren er in 1732 een honderdtal Compagniesdienaren meer te Amboina dan dit omstreeks 1700 het geval was. Hieronder werden de normale beroepsklassen teruggevonden. Onder het bestuurlijk personeel kwamen er nogal wat *verschansingen* of wissels voor. Hierbij kregen assistenten de kans om op te klimmen tot boekhouder. Het bleek wel

¹¹³ Ibidem, 230.

¹¹⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 116-117.

¹¹⁵ VOC 2235^a, resolutie, folio's 206-207.

dat deze wissels niet altijd de goedkeuring kregen van Batavia. De belangrijkste *verschansing* zou uiteraard het aantreden van de nieuwe gouverneur zijn in 1733. David Joan Bake was (net zoals Johannes Bernard dat was toen hij gouverneur werd in 1727) als *ex-resident* een 'oude bekende' te Amboina. Van de loopbaan van gouverneur Johannes Bernard onthouden we vooral dat hij vóór zijn indiensttreding bij de VOC, reeds carrière had gemaakt 'bij de concurrentie', met name bij de EIC.

Het godsdienstig personeel bestond voornamelijk uit *inlandse* schoolmeesters. Voor het gehele gouvernement waren er slechts vier predikanten beschikbaar. Wanneer er in 1733 twee predikanten naar Batavia zouden vertrekken (de ene om er te trouwen, de andere vanwege zijn onzedig gedrag), kwam men in wel heel nauwe schoentjes terecht, er was namelijk niemand meer om de *Maleijde predikdienst* te verzorgen. Wat betreft het zeevaartpersoneel constateerden we dat ongeveer de helft hiervan in feite aan de wal verbleef, de andere helft was verdeeld over de vijf Compagniesschepen. Het aantal militairen te Amboina bleek rond het toegestane aantal van 600 te zitten. En de ambachtsslieden tot slot, bleken uit de reguliere beroepen te bestaan.

Zo'n 90% van de Compagniesdienaren was met quasi zekerheid van Europese afkomst, de overige 10% was uit Azië afkomstig. De groep Aziaten bestond grotendeels uit schoolmeesters. De hogere bestuursfuncties werden bijna allemaal waargenomen door Nederlanders, die voor het grootste deel afkomstig waren van Amsterdam. Voor het overige valt het vrij grote aantal sergeanten van Duitse afkomst op, al is het echter bekend dat de Compagnie vrij veel Duitsers in dienst had en dat deze vooral militaire functies uitoefenden.

Wat betreft de soldijen te Amboina is tot slot gebleken dat deze weinig afwijken van het algemene beeld dat bestaat van de Compagniessoldijen: zoals te verwachten valt, verdienden de soldaten en zeelui vrij weinig en waren de hogere functionarissen veelverdienders.

2 De relatie met het inlandse bestuursapparaat: benoeming en bemiddeling.

Doorheen de zeventiende eeuw kwam in de Ambonse Molukken de 'VOC-staat' tot stand. Deze koloniale staat was territoriaal gezien de grootste politieke eenheid die er tot dan toe op de Ambonse eilanden had bestaan. Het VOC-gezag stelde op een viertal elementen: een groot militair overwicht, het vestigen van de bevolking op een gemakkelijk te controleren locatie, uitbuiting van de onderlinge verdeeldheid en een zekere mate van consensus met de onderdanen.¹ Het eerste – militaire – element werd in het voorgaande hoofdstuk reeds besproken en wat betreft het tweede element kunnen we kort zijn. Om de effectiviteit van een eventuele inzet van VOC-manschappen te bevorderen werden de Ambonezen in de zeventiende eeuw namelijk verplicht om hun oude versterkte woonplaatsen op berg- en heuveltoppen te verlaten en zich aan het strand te vestigen. Daar waren ze immers beter onder toezicht te houden.² We willen in dit hoofdstuk vooral ingaan op de laatste twee beheersprincipes van de VOC: *divide et impera* en *consensusbuilding*.

De ideale bestuurlijke situatie in de ogen van de Compagnie was er een waarin vele kleine en min of meer gelijkwaardige politieke entiteiten figureerden. De VOC prefereerde een administratieve ordening van het inlands bestuur op basis van dorpen. Een zekere mate van verdeeldheid tussen de verscheidene dorpen was de VOC niet onwelkom. Hierdoor werd de vorming van grotere politieke verbanden immers vermeden. Een conflict moest wel ten allen tijde beheersbaar blijven, omdat de VOC anders te veel inspanningen zou moeten doen om tot een verzoening tussen de partijen te komen. Conflicten tussen dorpen konden immers lang blijven aanslepen. Het is hier dat we de VOC in de rol van bemiddelaar zien opduiken, als een op het hoogste bestuurlijke niveau staande 'scheidsrechter'. Bepaalde conflicten werden als onwenselijk beschouwd en de VOC trachtte deze conflicten meestal op te lossen op een zodanige wijze dat haar belangen niet in gevaar kwamen. Hét ultieme doel van de VOC bleef de handhaving van het kruidnagelmonopolie. Of met andere woorden de handhaving van de koloniale status quo. Men wou in de eerste plaats de orde en rust, of de zogenaamde 'Pax Neerlandica' die na 1658 was ontstaan in de Ambonse Molukken, bewaren en vrijwaren.³

Bij het bouwen aan een zekere mate van consensus met de overheerste bevolking richtte de VOC zich vooral op de (bestuurlijke) elite. De Compagnie trachtte in de eerste plaats de dorpschouwen aan

¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 37.

² Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 215.

³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 39-40.

³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 38, 41 & 65.

zich te binden, dit door hen een plaats te geven in de bestuurlijke hiërarchie. Hierdoor kreeg de VOC vat op de benoeming van dorpschoufden die een eed van trouw aan de VOC verschuldigd waren. Na verloop van tijd kwam de beslissingsmacht voor het benoemen van een nieuw dorpschoufde volledig in handen van de VOC en bepaalde zij ook de benoemingsprocedure. Het dient wel gezegd te worden dat het inlandse bestuursapparaat hierin nog een belangrijke stem had. De dorpschoufden werden de belangrijkste schakel tussen de overheid en de onderdanen in de VOC-staat. Het contact tussen de koloniale overheid en de bevolking werd geïnstitutionaliseerd en gestructureerd via een stelsel van landraden. Verscheidene kleine landraden zorgden samen met één Grote Landraad en onder toezicht van de Raad van Justitie van de VOC voor de rechtspraak op de Ambonse eilanden. Op dit systeem van landraden zullen we hier echter niet dieper ingaan.⁴

2.1 De benoeming van dorpschoufden.

De Ambonse dorpen stonden allen onder leiding van een dorpschoufde. Er waren drie rangen onder de dorpschoufden: een dorp had ofwel een *raja* (de hoogste titel), ofwel een *patih*, ofwel een *orangkaya* (de laagste titel).⁵ Naarmate de VOC-staat zich ten volle ontplooidde werden de dorpschoufden meer en meer werktuigen van het koloniaal bestuur. Ze waren dé tussenpersoon tussen de koloniale overheid en de bevolking. De belangrijkste taken van een dorpschoufde waren voor de VOC het uitvoeren van de opdrachten betreffende de kruidnagelcultuur en de mobilisatie van herendienstplichtigen.⁶ Vandaar dat de VOC ook zoveel belang hechtte aan hun aanstelling en er zich ook in mengde indien er een plaats vacant was. De Compagnie stelde bepaalde eisen aan kandidaat-dorpschoufden. Zo moest men, in verband met de communicatie, kennis hebben van het Maleis, aangezien dit de bestuurstaal was.⁷ Maar bovenal moest men kunnen rekenen op een behoorlijke mate van gezag en autoriteit bij de onderdanen. De door de VOC gehanteerde benoemingsprocedure, voorzags hierin vrij redelijk. In eerste instantie mocht het dorp zelf één of meerdere kandidaten voordragen. Zo werd er rekening gehouden met opvolgingstradities, bekwaamheid van de kandidaten en hun aanzien onder de dorpsgenoten. Na het voordragen van de kandidaat/kandidaten gaf de gouverneur de opdracht tot een 'onderzoek' naar het waarom van deze voordracht. Hierna werd de meest gerechtigde kandidaat tot dorpschoufde benoemd en van een 'akte van autorisatie' voorzien. Men hield bij de beslissing in hoge mate rekening met de voorkeur van de lokale gemeenschap. Het

⁴ Ibidem, 41-44, 49-53 & 65.

⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 381-387.

⁶ Ibidem, 43.

⁷ Idem.

gebeurde namelijk zelden dat de VOC van de voordracht door de dorpingen afweek.⁸

Ook in 1732 werden er verscheidene nieuwe dorpschoufden aangesteld aan wie een akte van autorisatie werd verleend door de VOC. In de *missive* van het gouvernementsbestuur te Amboina aan Batavia van september 1732 krijgen we een lijst van de sinds september 1731 benoemde dorpschoufden.⁹ Het feit dat men in de correspondentie met Batavia hiervan melding maakt, houdt in dat de benoeming van dorpschoufden toch als een vrij belangrijke kwestie werd beschouwd. Te Ambon hoopt men dat de benoemingen de Hoge Regering *behaaglijk* zullen *voorkomen*, aangezien de nieuwe dorpschoufden “*niet alleen de wettigste zijn tot het bekleeden dier waardigheden, maar ook daar en boven de vereijste capaciteit besitten tot bestiering van haare onderhoorige negoreijen en volkeren*”.¹⁰ Hieruit blijkt dus dat, naast afkomst, ook bekwaamheid een criteria was in de benoemingsprocedure. Dat bekwaamheid meespeelde, blijkt ook veelvuldig als we naar de resoluties gaan kijken waarin een beslissing werd genomen omtrent de benoeming van dorpschoufden. Zo gaf de gouverneur, vanwege het overlijden van de *orangkaya* van de negorij Leliali op Buru de opdracht te onderzoeken “*wie van de pretendenten de naaste en bequaamste tot de successie in dat eerampt soude zijn*”.¹¹ De eer viel uiteindelijk de *inlander* genaamd Oessin te beurt. Het feit “*dat hij een man was van een sedig gedrag*”, was bovendien 'mooi meegenomen'. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de in 1732 door de VOC aangestelde dorpschoufden. Ook de nog in 1731 benoemde dorpschoufden die in de *missive* van september 1732 vermeld werden zijn hierin opgenomen.

Tabel 10: Aangestelde dorpschoufden in 1732 (en eind 1731).

datum	negorij	functie	naam	band met voorganger
10-12-1731	Kaitetu	patih	Maloekoe	broer
10-12-1731	Seilule	patih	Cornelis Lopis	zoon van broer
10-12-1731	Tanunu	orangkaya	Tapi Samaël	zoon
21-12-1731	Asilulu	orangkaya	Matta Ena-Eli	broer
21-12-1731	Tomahu	orangkaya	Maradja Goena	'geslacht der orangkayas'
31-01-1732	Haria	patih	Matheus Latoepau	zoon
31-01-1732	Laymu	orangkaya	Aijjahoe	-
31-01-1732	Marulat	orangkaya	Ismaël	'geslacht der orangkayas'
18-07-1732	Halong	patih	Hendrik Anacotta Halang	'geslacht der patih's'
25-09-1732	Boano	orangkaya	Julius Nussa Uli	neef
17-12-1732	Leliali	orangkaya	Oessin	-

Bron: VOC 2235^a folio's 162-166, 667, 865-867 (35) & 923-927 / VOC 2235^b folio 7 / VOC 2283^a folio's 157, 192-193 & 616

⁸ Ibidem, 44.

⁹ VOC 2235a, *missive*, folio's 865-867 (35).

¹⁰ Idem.

¹¹ VOC 2283^a, resolutie 17-12-1732, folio's 192-193.

De in tabel 10 verwerkte gegevens komen niet enkel uit de hierboven besproken *missive*, hierin krijgen we namelijk niet veel meer dan een opsomming van namen en plaatsen. Van alle benoemingen vinden we zoals reeds werd aangehaald ook raadsbesluiten terug.¹² Meestal werd in deze resoluties ook het 'onderzoeksrapport' van de VOC bijgevoegd. Ter illustratie werd hieronder zo'n rapport ingevoegd, het betreft het onderzoek voor de vacante post van *patih* van de negorij Halong op Leitimor.

“Wel Edele Agtbaren Heere en Heeren, ter g'eerde ordre van Uwel Edele agtbaren hebben wij ondergeteekende, nauwkeurig g'examineert de requesten, dewelke de pretendenden van de vacant sijnde pattijs plaats van Halang hebben overgelevert, en daar uijt gesien, dat ijder wel sijn best doet om sijne wettigheijt en bequaamheijt tot dit Eer ampt te doceerenn maar geen een van alle de sollicitanten meerder regt daar toe schijnt te hebben, als de twee broederen Hendrik en Allexander Ancotta Halang. Want of wel de soon van den jongst overleden pattij Theodorus Lekehenila de inlanders van Kilang Marcus de Rooij, Nicolaas de Sila van Soija, Anthonij Toepenalaij, en Eduart Toepenalaij beijde van Halang, ijder voor sijn persoon ootmoedig versoeken, om met dese openstaande digniteijt door Uwel Ed. agtbaren gebeneficeert te mogen werden, soo hebben wij egter bevonden dat alle de voor regten en g'allegueerde pretensien die sij lieden op dese hoofdijschap maken geensints konnen opweegen tegens die van Hendrik Ancotta Halang die mede na dese hoofdijschap staat. Om dat hij nevens sijn broeder uijt het al oud geslagt der pattijs van Halang is gesprooten, en sijne familie 'tsedert den jaare 1687 nooit wederom tot dese digniteijt heeft konnen raken, om redenen dat uijt deselve verscheijde zijd tacken sijn gesprooten en de successie van d'eene tot de andere collaterale linie is overgegaan. Ook in de jaare 1692 in gevolge het hiernevens leggende extract uijt de resolutie deser agtbaren regeering de dato 24 junij haar groot vader Salvador Ancotta Halang voor een speelkind opgegeven is geworden, het welke egter niemand met fundament kan bewijzen, maar daar en tegen wereldkundig is dat haar grootvader en grootmoeder wettelijk met malkenderen zijn getrouwt geweest, ook haar overgrootvader Don Andrea Ankotta Halang sig als een goed en wacker dienaar van de E. Compagnie gedragen heeft. Behalven dat alle de ingesetenen van Halang eenparig wenschen om desen Hendrik Ankotta Halang tot haaren negorijs gebiedier te mogen hebben. Weshalven dan de ondergeteekende, onder het wijser oordeel van Uwel Edele agtabren sustineeren, dat desen Hendrik Ankotta Halang voor alle andere dient geprefereert en tot pattij van Halang aangesteld te werden. Terwijl dat wij met de meeste submitissie verblijven, onderstond, Wel Edele agtbaren heere en heeren, Uw Edele agtbaren onderdanige en getrouwe dienaaren, was geteekent C. G. H. Kraus en Jan Jochemsz, in margine, Amboina Victoria den 18^e julij 1732.”¹³

Dit bronnenfragment kan weinig interessant lijken, maar het illustreert wel uitstekend hoe zeer de VOC verweekeld was in de lokale politiek. Het behouden van het kruidnagelmonopolie bleef weliswaar steeds het ultieme doel, maar uit dit fragment blijkt eens te meer dat de Compagnie veel meer was dan een handelonderneming. Dat men wel degelijk rekening hield met de wensen van de dorpelingen die in dit rapport naar boven kwamen blijkt uit het vervolg van de resolutie. We lezen namelijk de Raad 'in *consideratie* genomen heeft' dat de inwoners van Halang “*geensints g'inclineerd waren dat vreemdelingen als Marcus de Rooij van Kilang en Nicolaas de Silva van Soija over haar souden*

¹² Zie de bronnenopgave van tabel 10 voor een verwijzing naar al deze resoluties.

¹³ VOC 2235^a, resolutie, folio's 923-927.

gebieden”¹⁴ Vandaar dat men niettegenstaande de door de andere kandidaten aangevoerde argumenten omtrent de zwakzinnigheid van de grootvader van Hendrik Ancotta Halang toch voor hem kiest. Wel werd aan de zoon van de overleden *patih* van Halang (Theodorus Lekehenila), omwille van de jarenlange dienst van zijn vader, “*vergunt het beneficie van survivantie omtrent de successie in het pattijs ampt van Halang bij afsterven van den nieuw g'eligiëerden pattij Hendrik Ancotta Halang als de naaste daartoe sijnde bevonden*”.¹⁵ In geval van afwezigheid van de nieuwe *patih* zou Theodorus ook als zijn plaatsvervanger mogen optreden.

Het bovenstaande rapport gunt ons ook een blik op de in de inheemse samenleving gehanteerde opvolgingscriteria. In tabel 10 werd de verwantschap van de nieuwe dorpschoufden met hun voorganger opgenomen. Hier valt echter geen algemene lijn uit te halen: tweemaal was het een broer, tweemaal een zoon, tweemaal een neef en driemaal vermeldde men 'geslacht der *orangkayas/patih*s'. Het is duidelijk dat het beginsel van de primogenituur, of opvolging door de oudste zoon, niet gold. Gerrit Knaap benadrukt in zijn werk dat, in tegenstelling tot de meer 'courante' visie, men zich bij de keuze van een kandidaat niet steeds liet leiden door het principe van primogenituur, maar eerder door het algemenere principe van erfelijkheid.¹⁶ Hij constateerde namelijk ook een 'collateraal' opvolgingscriterium: niet de oudste zoon van de overledene werd dorpschouf, maar de broer van de overledene of diens zoon.¹⁷ Ook in 1732 was dit het geval zoals we zonet zagen. Een bijzondere vorm van opvolging was de afwisseling van twee families of familietakken.¹⁸ Dit laatste zagen bij de hierboven besproken benoeming van de *patih* van Halang. Nadat de opvolging een hele poos “*van d'eene tot de andere collaterale linie is overgegaan*”¹⁹ werd iemand van een andere familietak verkozen tot *patih*.

Een laatste opmerking die we kunnen maken bij de benoeming van dorpschoufden in 1732 betreft het feit dat het niet steeds om vacante posten ging vanwege sterfgevallen. In het geval van Haria en Boano waren het namelijk de dorpschoufden zelf die om hun vervanging vroegen. Zo *vertoonde* de *patih* van Haria bij request “*hoe hij niet alleen door ouderdom, maar ook door accresseerende blind en doofheid zig buijten staat bevond om de dienst der E.Compagnie en het bestier der negorij langer schuldpligtig te kunnen waarnemen*”.²⁰ En de *christen orangkaya* van Boano verzocht om uit dit 'ereambt' te worden ontslagen 'wegens ouderdom en zwakheid'.²¹

¹⁴ VOC 2235^a, resolutie, folio 926.

¹⁵ VOC 2235^a, resolutie, folio's 926-927.

¹⁶ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 44.

¹⁷ *Ibidem*, 44-45.

¹⁸ *Ibidem*, 45.

¹⁹ VOC 2235^a, resolutie, folio 925.

²⁰ VOC 2235^a, resolutie, folio's 162-163.

²¹ VOC 2235^b, resolutie, folio 7.

2.2 Conflicten binnen de inheemse samenleving.

In wat hier volgt zullen we dieper ingaan op twee conflicten binnen bepaalde dorpen waarvan meermaals melding werd gemaakt in de bronnen van 1732. Naast deze twee werd ook melding gemaakt van verscheidene kleinere conflicten waar we echte niet verder op zullen in gaan. Het eerste conflict speelde zich af op Leitimor, in de buurt van Kota Ambon dus, het tweede op Seram, aan de grens van het door de VOC beheerste gebied. In deze disputen zullen we meermaals naar de 'herendiensten' verwijzen. Wat moeten we hier nu onder verstaan op de Ambonse eilanden?

De herendiensten waren wat Gerrit Knaap noemt een 'belasting in arbeid' voor de Ambonezen. Er waren drie types herendiensten: diensten ten behoeve van de eigen dorpsgemeenschap, van de lokale elite en van de VOC. De diensten waar de Compagnie aanspraak op konden maken vielen op hun beurt uiteen in twee soorten. Ten eerste moesten de Ambonezen ten behoeve van de VOC jaarlijks één maand op eigen kosten 'hofdiensten' verrichten. Het betrof hier roeien op de *hongi* of allerlei werk voor VOC-fortificaties. De jaarlijkse *hongi*-tochten zullen we verder in het hoofdstuk over de kruidnagelcultuur bespreken. De meest voorkomende diensten ten behoeve van de VOC waren de tweede soort: de zogenaamde *kwartodiensten*. De inheemse bevolking moest hierbij permanent enkele personen ter beschikking houden om allerlei taken uit te voeren om zo de infrastructuur van de VOC draaiende te houden. Zo moesten de acht negorijen in de nabijheid van Kota Ambon per twee om beurten maandelijks twee maal dertig *kwartslieden* leveren aan het kasteel Victoria. Deze *kwartslieden* moesten bijvoorbeeld brieven, VOC-dienaren en rantsoenen vervoeren of schepen laden en lossen. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw kregen de Ambonezen hiervoor een beloning in natura of geld. Via dit systeem hadden alle bestuursposten van de VOC op de Ambonse eilanden permanent de beschikking over een zeker aantal *kwartslieden*.²²

Uit een resolutie van 7 november 1732²³ blijkt overigens dat het ter beschikking stellen van *kwartslieden* niet altijd van een leien dakje liep. We lezen het volgende:

*“Voorts werd door den heere gouverneur geproponeert, dat niet tegenstaande sijn Edele de inlanderen aan dit hoofd casteel van het kleene quaart g'excuseert heeft, egter de inlandse negorijs hoofden ongemeen nalatig sijn, in't besorgen van 't ordinaire quaarts volck, waardoor 'sCompagnies gemene werken grootelijc genegligeert werden, en dat daarom de noodzakelijckheit vereijst dese enorme sloffigheijt met rigeur tegen te gaan.”*²⁴

²² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 177 & 204-205 /

Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 208.

²³ VOC 2283^a, resolutie, folio's 171-172.

²⁴ Idem.

Men zou aan alle *rajas*, *patih*s en *orangkayas* van de Ambonse eilanden *bij biljetten* laten weten dat ze, indien ze hun plichten omtrent het bezorgen van *quaartsvolk* niet zouden nakomen, een boete zouden moeten betalen van 25 rijksdaalders. En daar bovenop per “*manqueerende quaartsman een agste rds. om daarvoor ander volk te kunnen huuren*”²⁵. En men kon zich ook aan andere *arbitrale correctien* verwachten. Het optreden van de VOC als bemiddelaar in de hierna besproken conflicten had in grote mate als doel het verzekeren van de *kwartodiensten*. Orde en rust, en zorgen voor een regelmatig bestuur, dat was hetgeen de Compagnie telkens weer nastreefde.

2.2.1 *Het dispuut tussen de rajas van Kilang en Nusaniwe en de orangkayas van Hatalai, Naku en Hatu.*

In een resolutie van 23 juni 1732²⁶ en in de missive aan Batavia van 25 september 1732²⁷ lezen we dat voor Grote Landraad een geschil tussen de *rajas* van Kilang en Nusaniwe (Jeremias de Rooij en Anthonij d'Soijsa) en de hun onderhorige *orangkayas* van de negorijen Hatalai, Naku en Hatu was behandeld.²⁸ De *rajas* van Kilang en Nusaniwe klaagden namelijk dat de “*dese kleijne dorpschoufdjes haare verschuldigde hoffdiensten niet na vereijsch presteerden en gevolgelyk daardoor dese radjas in haar gesag niet weynig te kort deden*”.²⁹ Over dit dispuut werd aanvankelijk *lustig gepleijt* in de Grote Landraad, maar deze droeg de zaak op een bepaald moment over aan de Raad van Politie omdat de *orangkayas* van Hatalai en Naku uiteindelijk een verzoek indienden “*omme volkomen van den meermelte radja [van Kilang] gesepareert te werden*”.³⁰ Het nemen van zo'n beslissing bleek immers buiten de *jndicature* van dit *collegie* te liggen. Hierop slaat men er in de Raad van Politie de aanbevelingen van de Hoge Regering omtrent zulke aanvragen tot het opsplitsen van dorpsgemeenschappen op na. De hiervoor nagelezen brieven³¹ dicteeren het volgende:

*“dat den jnlander sagt behandelt en met geene ongewoone diensten beswaard, midsgaders omtrent het presteeren van hoffdiensten nooit buijten het voorige gebruik getreden moet werden. Wijders dat alle de nieuwigheden dewelke den jnlander tot separeeringe der gecombineerde negorijen, en verandering in den quaartsdienst versoekt, dienen van de hand geweest, excepto in cas van notoire billijkheijt of andere pregnante redenen, wanneer dan deselve ter decise na Batavia aan de hooge tafel moeten werden gesonden.”*³²

Te Batavia is men dus strikt: enkel “*in cas van notoire billijkheijt of andere pregnante redenen*” wordt een

²⁵ VOC 2283^a, resolutie, folio's 172.

²⁶ VOC 2235^a, resolutie, folio's 914-917.

²⁷ VOC 2235^a, missive, folio's 886-889 (42-43).

²⁸ De dorpen Kilang, Nusaniwe, Hatalai en Naku waren te situeren op het eiland Leitimor, Hatu lag aan de overkant van de baai van Ambon op Hitu; Zie Kaart 4.

²⁹ VOC 2235^a, missive, folio 886 (42).

³⁰ VOC 2235^a, resolutie, folio 915.

³¹ Men verwijst naar brieven van 23-02-1695, 27-02-1699, 27-01-1701 en 31-01-1705

³² VOC 2235^a, missive, folio 887 (43).

sapareeringe toegestaan. Maar te Amboina meende men dat, gezien “den onversoenlijken haat en ongeregeltheden dewelke al van over een reex van jaaren onder de geslagten van Kilang, Hatala en Nako, Nussanive en Hatoe, sijn swevende geweest, die nooit door sagte middelen sullen sijn te reduceeren.”³³ Vandaar dat men besloot het verzoek toch voor te leggen aan de Hoge Regering in Batavia en in afwachting de zaak stil te leggen. Men benadrukt dat de *orangkayas* van Hatalai, Naku en Hatu ondertussen “sullen gehouden en verpligt blijven te besorgen dat de gewoone 's Compagnies diensten – waar omtrent geen de minste veranderinge gedooft werd – door haar negorijs volkeren werde gedaan”.³⁴ Het belangrijkste doel van de conflictbemiddeling door de VOC was immers het veilig stellen van haar eigen belangen, in dit geval de herendiensten.

Ter afsluiting van de kwestie in de missive van september 1732 betuigt het gouvernementsbestuur dat – “onder uw hoog edele groot agtbaren [de Hoge Regering] gunstig wel nemen” – “het beste middel soude wesen een volkome scheijding ten principalen tusschen die van Kielang, Hatola en Nako te maken”.³⁵ Dat dit voorstel door de Hoge Regering echter niet met 'gunstig welnemen' ontvangen werd weten we uit de missive aan Batavia van exact een jaar later.³⁶ Hierin staat namelijk te lezen dat de gouverneur “in conformité uw hoog Ed. groot agtbaren gerespecteerd bevel de radjas van Kilang en Nussanive nevens derselver onderhoorige orangkaijen van Hatala, Nako en Hatoe omtrent haar gedaan versoek om het regeeren en bestier van gem. radjas gescheijden te werden, rond afgeslagen”³⁷ heeft. De situatie moest blijven zoals “de gewoontens van oude tijden hebben mede gebragt”³⁸ en wie de rust nog verder zou verstoren stond een straf te wachten. Wat vreemd lijkt is dat men vermeldt dat de partijen zich “gewillig onderworpen hebben haare differenten in een gewenschte eendragt te herstellen”. Deze eendracht zou ook “volkomenlijk tot perfectie” gebracht zijn. Een jaar eerder sprak men immers nog van een onverzoenlijke haat tussen de partijen die doorheen de jaren zou gegroeid zijn uit vele conflicten. Is het dan wel realistisch dat de problemen zo plotsklaps opgelost waren? Ofwel legden de *orangkayas* zich inderdaad neer bij de beslissing van Batavia, ofwel stelde het gouvernementsbestuur vanwege de expliciete afkeuring vanuit Batavia de zaak toch iets te rooskleurig voor.

2.2.2 De orangkaya van Elpaputih en zijn gevluchte dorpsgenoten.

Tijdens de *hong*i-tocht van 1732 langs de kust van Zuidwest-Seram (cf. infra) werd deze regio “in

³³ VOC 2235^a, resolutie, folio 916.

³⁴ Idem.

³⁵ VOC 2235^a, missive, folio 888 (43).

³⁶ VOC 2283^a, missive 25-09-1733, folio's 82-83 (60).

³⁷ VOC 2283^a, missive, folio's 82-83 (60).

³⁸ VOC 2283^a, missive, folio's 83 (60).

een goeden eendragt gevonden”, zo lezen we in de missive aan Batavia van 26 mei 1733.³⁹ Behalve dan in de negorij Elpaputih⁴⁰, alwaar de *orangkaya* (Simon Supuanam) sedert geruime tijd in twist en tweedracht leefde met zijn onderhorige dorpsgenoten. Het was zelfs zo ver gekomen dat de meeste dorpelingen, “door alderhande knibbelereien en het opleggen van ongepermitterde schattinge”⁴¹, hun woningen verlaten hadden en hun toevlucht gezocht hadden in de bergen. De gouverneur besloot hierop enkele Saparuase dorpschouwen naar Elpaputih te zenden om deze *opgeborlde* geschillen te laten onderzoeken. Het rapport van deze dorpschouwen bevestigde de schuld van de *orangkaya* in het conflict. Bij raadsbesluit van 17 november⁴² besloot men vervolgens om bestuur over Elpaputih te verdelen, dit “om dese verschillen op de gemakkelijkste wijze uijt den weg te ruijmen en de rust en vrede over die negorij te herstellen.”⁴³ De gewezen *orangkaya* van Elpaputih bleef het hoofd van de *soa* (of wijk) Samasuru, en Pieter Poilessij Talarima werd benoemd tot *orangkaya* van de *soa* Pouluhy. Tot genoegen van de Compagnie kwamen de gevluchte dorpelingen hierop terug, ze zouden “in een gewenschte vrede en eendragt in den dienst der Edele Compagnie en die van haare negorijen laboreeren”⁴⁴ In dit conflict besloot de Raad van Politie te Amboina dus op eigen houtje om het bestuur over een negorij op te splitsen. Dit gebeurde dus zonder voorafgaande consultatie van de Hoge Regering. We moeten wel opmerken dat het hier 'slechts' een conflict op Seram betrof, terwijl het eerder besproken conflict zich toch te Leitimor situeerde, veel dichterbij het bestuurscentrum dus. Bovendien gaat het hier om een conflict tussen een *orangkaya* en zijn bevolking en niet tussen dorpschouwen onderling zoals dat op Leitimor het geval was. Uit de eerder besproken benoemingsprocedure weten we dat de VOC hierin vrij veel rekening hield met de 'wensen' van de dorpelingen. Deze dienden immers in een 'goede eendracht' met hun dorpschouwen te leven, zo ontstond er orde en rust, of met andere woorden de gewenste 'Pax Neerlandica'. Ook uit dit conflict blijkt eens te meer dat de Compagnie vooral begaan was met het veiligstellen van de herendiensten. In de hierboven aangehaalde resolutie van 7 november lezen we namelijk nog dat beide dorpschouwen zich “bij secretariale acte op het kragtigste te sullen hebben te verbinden en te belooven [...] den dienst der E. Compagnie soo veel in haar vermogen is getrouwelijk te behertigen.”⁴⁵ Indien één van beide hun beloften niet zouden nakomen zouden uit hun ambt ontzet worden en veroordeeld worden tot een boeten van 100 rijksdaalders ten behoeve van armen van de diaconie. Dat aan de VOC ongehoorzame dorpen gestraft werden blijkt ook uit de hieronder besproken kwestie.

³⁹ VOC 2283^a, missive, folio's 66-68 (55-56).

⁴⁰ De negorij Elpaputih behoorde tot Seram Saparu; Zie Kaart 3.

⁴¹ VOC 2283^a, missive, folio's 66 (55).

⁴² VOC 2283^a, resolutie, folio's 168-171.

⁴³ VOC 2283^a, missive, folio's 67 (55).

⁴⁴ VOC 2283^a, missive, folio's 67-68 (56).

⁴⁵ VOC 2283^a, resolutie, folio's 170.

2.3 Het verzoek van enkele naar Buru verbannen Ihanezen en Kulorezen.

Naast de twee hierboven besproken conflicten trekt een derde zaak onze aandacht, namelijk een verzoek van enkele verbannen Ihanezen en Kulorezen aan de VOC om te mogen verhuizen. Gezien het hier niet echt om een conflict ging wordt dit verzoek hier apart behandeld. Men maakt kort melding van deze kwestie in de *missive* aan Batavia van mei 1732⁴⁶, in een resolutie van 7 november 1732⁴⁷ vinden we meer informatie hieromtrent.

Enkele inwoners van de dorpen Iha en Kulor op Seram Haruku werden in 1721 door de VOC verbannen naar Buru omdat ze destijds hun negorijen *g'abbandonneert* hadden. Dit zouden ze gedaan hebben omdat enkele Alfuren⁴⁸ in de nabijheid van hun dorpen een vrouw vermoord hadden. Dit werd door de VOC echter afgedaan als een *frivool voorgeven*. Jammer genoeg krijgen we niet meer informatie omtrent de reden van hun verbanning. Het ging in totaal om een groep van zo'n 500 mensen die verdeeld werden over 14 Buruse negorijen. Maar deze Ihanezen en Kulorezen bezaten in deze negorijen geen 'landerijen', waardoor ze “*onmogelijk aan 't vereijste levens onderhoud wisten te geraaken*”⁴⁹. Vandaar dat ze in september 1732 een verzoek indienden bij het Compagniesbestuur om naar Luhu te mogen verhuizen, om er “*nevens de naturelle Loehoenesen aldaar 's Compagnies dienst met ijver te behartigen*”⁵⁰. Dit verzoek werd door het gouvernementsbestuur naar de Hoge Regering te Batavia gezonden en in afwachting van een antwoord in beraad gehouden. Op 11 maart 1732 ontving men via het schip Boekenrode een positief antwoord van Batavia. Tijdens de vergadering van de Raad van Politie van 20 maart werden de dorpschouffers van de bannelingen opgeroepen en maakte men de goedkeuring van hun verzoek bekend. Dit “*met ernstige recomandatie zig dog voortaan op 't nauwkeurigste binnen de palen van haaren pligt te houden, want zig anders bij nalatigheid van dien sonder verdere inschicking met de uijterste straffe sullen werden gehandelt*”⁵¹. Ter voorbereiding van hun vertrek op Buru worden de Ihanezen en Kulorezen ontslaan van hun hofdiensten. Dit zou ook zo zijn op Luhu totdat ze er een eigen negorij opgebouwd hadden.

Het is vreemd dat deze van oorsprong Seramse dorpelingen een verhuizing naar Luhu aanvroegen en niet naar hun oorspronkelijke woonplaatsen. Het is niet helemaal duidelijk om welk Luhu het hier ging, er waren namelijk twee dorpen met de naam Luhu: één op het schiereiland Hoamoal en één op Manipa. Maar vermoedelijk ging het om Luhu op Manipa, want in een resolutie van 17 oktober

⁴⁶ VOC 2283^a, *missive*, folio's 66-68 (55).

⁴⁷ VOC 2283^a, *resolutie*, folio's 168-171.

⁴⁸ Inwoners van Noord- en Oost-Seram, gebieden die niet onder VOC-toezicht stonden; Zie hoofdstuk 3.

⁴⁹ VOC 2235^a, *resolutie*, folio's 184

⁵⁰ *Idem*.

⁵¹ VOC 2235^a, *resolutie*, folio's 185.

1732⁵² werd vermeld dat “den *gewesen radja Polillij volgens 't getuijgenis van het opperhoofd d'E. Jan van Oordt bij schrijvens van 30^e september jongstleden sig ongemeen naarstig en ijverig betoond om de nieuwe negorij aldaar spoedig op te bouwen*”.⁵³ We weten dat Jan van Oordt was het *subaltern* hoofd was van Hila (hetgeen vermoedelijk overeenkwam met de regio Hitu). Aangezien Hoamoal op Luhu na volledig ontvolkt was, stond dit dorp naar alle waarschijnlijkheid onder de bevoegdheid van Hitu. In deze resolutie van 17 oktober 1732 werd besloten de voormalige *raja* van Iha (genaamd Poillilij) “*wegens sijn goed compartement geduurende sijn ballingschap en betoonden ijver omtrent het opbouwen van de nieuwe negorij op Loehoe, wederom in sijn voorig ampt van radja over de gepardonnerde Jhaneesen te herstellen*”.⁵⁴ Een zekere Oesman werd na een onderzoek omtrent zijn kandidatuur uitgevoerd door twee Compagniesdienaren verkozen tot *orangkaya* van de Kulorezen. Zoals steeds wees de VOC hen nog eens op hun plichten: “*onder ernstige recommendatie ten eersten met malkanderen een nieuwe corre corre aan te timmeren om met deselve in den aanstaande de hongij togt te komen bij wonen, en voorts met die van Loehoe tesamen den gewoonen quarts dienst behoorlijk waar te neemen*”.⁵⁵

2.4 Deelbesluit.

“Het bestuur in de Molukken moest het doel dienen waartoe de Compagnie was opgericht: ten bate van de aandeelhouders een zo hoog mogelijke opbrengst realiseren. Handhaving van orde en rust diende een financieel doel: hoe minder onrust, des te minder kosten de Compagnie had en des te meer baten de Molukken konden opleveren.”⁵⁶ Hiermee vatten de auteurs van *Natuur en samenleving van de Molukken* zeer kernachtig samen waar het de Compagnie om te doen was wanneer deze optrad als bemiddelaar bij inheemse conflicten en zich bemoeide met de opvolging van de dorpschouffden. Conflicten vormden immers een bedreiging voor de orde en rust en dus voor de kruidnagelproductie, waar alles om draaide. Het veilig stellen van de kruidnagelcultuur – en haar monopolie hierop – was immers hét ultieme doel achter al de door de Compagnie gestelde handelingen. De omstreeks 1656 gewapenderhand gevestigde 'Pax Neerlandica' moest ten allen tijde gevrijwaard worden. In het hiernavolgende hoofdstuk zullen we echter zien dat de bedreiging voor de orde en rust op de Ambonse eilanden niet enkel van binnenuit kwam.

⁵² VOC 2283^a, resolutie, folio's 158-162.

⁵³ VOC 2283^a, resolutie, folio's 161.

⁵⁴ VOC 2283^a, resolutie, folio's 161-162.

⁵⁵ VOC 2283^a, resolutie, folio's 162.

⁵⁶ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 168.

3 De VOC en de periferie.

De Pax Neerlandica in de Ambonse Molukken werd niet enkel bedreigd van binnenuit (cf. supra): er bestond eveneens een interne dreiging. Deze dreiging kwam van wat men de 'buren' van de VOC zou kunnen noemen: de Seramse Alfuren en de zogenaamde 'Papuase zeeroovers'.¹

3.1 De Seramse Alfuren.

De inwoners van het politiek vrij turbulente Seramse binnenland (cf. Kaart 5) werden door de kustbewoners Alfuren genoemd. *Orang Alfuri* betekende zoveel als 'wilde heidenen'; in VOC-kringen sprak men ook wel van 'bergboeren'. Deze Alfuren stonden in tegenstelling tot de kustbewoners van Seram niet onder VOC-gezag. Voor de Compagnie waren er immers geen enkele economische redenen om over te gaan tot een bezetting van het Seramse binnenland. De Alfuren hadden geen waardevolle producten te leveren, teelden geen specerijen en deden ook niet aan smokkelhandel. Bovendien ging het om een vrij ontoegankelijke met oerwoud overdekte bergachtige regio die dus militair zeer moeilijk te onderwerpen zou geweest zijn. De Alfuren overvielen echter regelmatig Seramse kustdorpen – VOC-onderdanen dus – en vormden zo een bedreiging voor de door de Compagnie zo fel begeerde orde en rust. Om die redenen moest de VOC zich wel met Alfurse kwesties inlaten.²

3.1.1 De door de Alfuren aan verscheidene inlanderinnen bedreven moorden.

Ook in 1732 werd meermaals melding gemaakt van overvallen op Seramse kustdorpen door de Alfuren. Het meest voorkomende was het vermoorden van één of twee dorpelings die in de buurt van hun negorij aan het werk waren. De in de ogen van het gouvernementsbestuur belangrijkste overvallen werden aan Batavia gemeld in de *missiven*. Dit waren dan meestal conflicten waarbij Compagniesdienaren of burgers bij betrokken waren. De kleinere overvallen vinden we enkel terug in de dagregisters en de onderlinge correspondentie tussen de VOC-posten. Hieronder volgt een overzicht van de in de *missiven* neergeschreven problemen met Alfuren in 1732. Hierbij is naast de *missiven* ook gebruikt gemaakt van hetgeen omtrent een conflict gemeld werd in de dagregisters.

In de *missive* van 25 september 1732³ krijgen we een overzicht van de sinds september 1731

¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 67.

² Fraassen & Straver, *De Ambonse eilanden onder de VOC*, 218 / Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 76-79.

³ VOC 2235^a, *missive*, folio 869-871 (36-37).

gepleegde overvallen door de Alfuren die dat jaar “*wederom veel figuren gemaakt*”⁴ hadden. Men vermeld vijf conflicten, laten we nu even dieper ingaan op drie overvallen.

Op 5 maart overvielen twee groepen Alfuren, in totaal zo'n tweehonderd man sterk, enkele inwoners van Rumakay en Tihulale⁵ op Seram Haruku.⁶ De eerste groep kwam “*landwaarts bij eenige sagueerboomen⁷ ten voorschijn*”⁸ alwaar vijf Rumakayers aan het werken waren. Eén van hen werd vermoord door de Alfuren en er ontstond een schermutseling tussen deze *boschlopers* en de inwoners van Rumakay. Hierbij werden een zestal Alfuren verwond en één gedood. De tweede groep Alfuren trok strandwaarts en snelde er nabij de negorij Tihulale het hoofd van een jong meisje dat daar zonet per prauw was aangekomen van Hatasua. Hierop deden de inwoners van Tihulale “*met schiet geweer een attaque op die schelmen*”⁹. Hierbij werden drie Alfuren gekwetst en één vermoord, “*welkers hoofd door die van Hatasoea afgehouden en na de vlugt der Alphoereesen in triumph na de negorij vervoert wierden*”.¹⁰ Deze vluchtende Alfuren kwamen op hun weg echter de Rumakayers tegen, met wie ze slaags raakten en ze werden 'zodanig bevochten' dat ze hals over kop de bergen invluchtten; “*latende het hoofd van het jong meijse van Tihuelala aan de Roemakajers over*”.¹¹

“*Diergelijke fielten hebben nog al verder de stoutheijt gehad*”¹² om op 22 mei de *bosschietter* van de negorij Hitulama¹³ te overvallen.¹⁴ Deze was samen met tien Hituezen bezig met het kappen van bamboe op een mijl van de negorij Luhu op het Seramse schiereiland Hoamoal. Hierbij werd één inlander gedood en één zwaar gekwetst. Men vermoedde dat het ging om Alfuren van Noniali. Uit een onderzoek bleek echter dat de inwoners van Noniali van niets wisten, maar dat er wel “*diverse volkeren van die negorij geweken waren na Papoloi en haar afvallig toonden, dierhalven het te dencken is dat die schelmen den baas gespeelt sullen hebben*”.¹⁵

Deze naar Papoloi uitgeweken 'afvallige' dorpelingen van de Alfurse negorij Noniali duiken opnieuw op in de *missive* aan Batavia van mei 1733.¹⁶ Men vermoedde namelijk dat zij achter de moorden in de buurt van Rumakay op de burger Paul Daniel en een vrouw genaamd Malajij zaten.

⁴ VOC 2235^a, missive, folio 869 (36).

⁵ Deze negorijen lagen vlak naast mekaar; Zie Kaart 3.

⁶ VOC 2235^a, missive, folio's 869-870 (36-37) / VOC 2235^a, dagregister, 16-03-1732, folio 718.

⁷ Aren-palm: uit het sap van de hoofdsteel van de Aren-palm maakt men *sagueer* of palmwijn; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 300.

⁸ VOC 2235^a, missive, folio 869 (36).

⁹ VOC 2235^a, missive, folio 870 (36).

¹⁰ Idem.

¹¹ Idem.

¹² VOC 2235^a, missive, folio 870 (37).

¹³ Deze negorij bevond op Hitu; Zie Kaart 4.

¹⁴ VOC 2235^a, missive, folio's 870-871 (37) / VOC 2235^a, dagregister, 22 & 23-05-1732, folio's 1076-1077

¹⁵ VOC 2235^a, missive, folio 871 (37)

¹⁶ VOC 2283^a, missive, folio's 64-66 (54-55)

Het gouvernementsbestuur deed in deze *missive* ook een voorstel hoe men deze Alfuren gevangen zou kunnen nemen zonder kosten voor de Compagnie:

“En om dese vagebonden te agterhalen ter erlanginge van de wel verdiende straffe na de jntentie van uw hoog Edelens groot agtbaren, soude facil kunnen werkstellig gemaakt werden indien de strands dorpen gecombineert lust hadden gewapender hand dese gevlugte rovers en moordenaars sonder kosten van de Edele Compagnie te b'oorlogen. Want daartoe eenige bijstand van 's Compagnies dienaaren te geven soude door het ontoegankelijke gebergte niet raadzaam sijn. Ten anderen ook de swackheijd van dit guarnisoen laat sulx tegenwoordig niet toe, dewijl bij andere opkomende swarigheden en bij verschijninge van vreemde swervers – daar ons God voor behoede – deselve beter souden te stede komen. Dierhalven dan sal men het soo verre sien te dirrigeeren dat het enorm gedoente der Alphoereesen, die nu eenigen tijd niet veel extorsien hebben gepleegt door de volkeren der negorijen op Cerams cust werd tegens gegaan en gestremt.”¹⁷

Wat kunnen we nu leren uit de hierboven aangehaalde en vrij detaillistisch besproken conflicten tussen de kustbewoners van Seram, en dus bij uitbreiding de VOC, en de Alfuren? Het is duidelijk dat de problemen met de Alfuren niet van de baan waren in 1732. We dienen overigens nogmaals te benadrukken dat de VOC vooral geïnteresseerd was in conflicten waarbij dorpshoofden, burgers of Compagniesdienaren betrokken waren. Vermoedelijk pleegden de Alfuren wel meer overvallen. Bij de overval op Tuhulale werd hierboven melding gemaakt van koppensnellen. Het is inderdaad zo dat het koppensnellen onder de Alfuren in tegenstelling tot de Ambonezen nog een courant gebruik was, het vormde zelfs integraal een deel van de Alfurse levenswijze.¹⁸ Van een daadkrachtig optreden van de VOC tegen deze misdaden was echter geen sprake. Men uitte wel zijn misprijzen en het was mogelijk dat er een onderzoek naar de schuldigen werd opgestart, maar repressieve acties tegen de Alfuren werden er niet ondernomen. Zoals gezegd bestond het binnenland van Seram uit ontoegankelijk gebergte. Dit werd ook als reden aangehaald waarom het niet raadzaam zou zijn om bijstand te verlenen in de strijd tegen de Alfuren. Het Compagniesbestuur beargumenteerde ook dat het garnizoen beter te Ambon bleef, voor het geval er daar *vreemde zwervers* zouden verschijnen. De kustbewoners werden aangeraden om zelf de strijd tegen de Alfuren op te nemen, op een militair optreden van de VOC moesten ze niet rekenen. Dit was in de zeventiende eeuw wel anders, toen er regelmatig strafexpedities op touw werden gezet door de VOC tegen de Alfuren. Naar het einde van de zeventiende eeuw toe zien we echter een verschuiving naar een meer diplomatiek optreden.¹⁹ In het hiernavolgende conflict zien we de VOC opnieuw opduiken in de rol van bemiddelaar.

¹⁷ VOC 2283^a, *missive*, folio's 65-66 (55)

¹⁸ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 77 & 79.

¹⁹ *Ibidem*, 79.

3.1.2 De stijfzinnige raja van Murhuny.

Omstreeks 1680 kwam er een einde aan de politiek van strafexpedities, in de plaats kwam een voorzichtiger en diplomatieker beleid.²⁰ De VOC trachtte voortaan invloed te verwerven in de Alfurse bestuurselites. We zien dat de VOC zich ook moeide in conflicten binnen de Alfurse samenleving. Deze bemoeienis van de VOC werd overigens door sommige dorpschouften van Seramse kustdorpen gebruikt om hun eigen positie ten opzichte van de Alfuren te versterken, hetgeen dan tot nieuwe conflicten leidde.²¹ Een goed voorbeeld van zo'n 'VOC-bemoeienis' was het conflict tussen de Alfurse *raja* van Marhoenij en de negorij Hatuwe op de Noord-Seramse kust in 1732. Van dit conflict werd zowel in de dagregisters²² als in de *missiven* aan Batavia²³ meerdere malen melding gemaakt. Het conflict ging als volgt.

Blijkbaar waren er 'geschillen ontstaan' tussen de *raja* van Murhuny en Hatuwe en hadden de dorpen Saway, Persanea en Besi (allen gelegen op Noord-Seram) aan de Compagnie beloofd om de 'stijfzinnige' *raja* van Murhuny tot "*bedaartheit en sijn pligt te brengen*".²⁴ Hun toenaderingspogingen mislukten echter vanwege een moord op een Alfurse vrouw van Haraly gepleegd door enkele dorpelingen van Hatiwe. Dit werd echter formeel ontkend door het dorpschouft van Hatiwe, maar de *raja* van Murhuny bleef halsstarrig weigeren om vrede te sluiten. Hierop werd de *orangkaya* van Persanea, "*die tegens sijne beloften van een vrede te besorgen dit vuurtje ten principalen aangestookt*"²⁵ had, naar Kota Ambon ontboden. Hij werd door de VOC dus als de aanstoker van het conflict gezien en men besloot om hem aan te houden en een poosje aan het Kasteel Victoria te houden "*om daar door te probeeren of misschien door dit middel dese onlusten kunnen gestilt en ten eenemaal weggenomen werden*".²⁶ Uiteindelijk bleek de *raja* van Murhuny toch bereid om vrede te sluiten en men zou een vredesverdrag sluiten in de negorij Cuhu. Maar de "*onredelijke en ongefundeerde pretensie van dien wispeluurigen radja op een getal van seven huijsen die hij begeerde dat den orangkaij van Hatuwe hem soude cedeeren in gevalle hij de vrede wilde omhelsen*"²⁷ zorgde ervoor dat de vredesbesprekingen opnieuw mislukten. De VOC besloot hierop om zich niet meer te moeien met het conflict en de kwestie op zijn beloop te laten, "*in hoope van een eijgen vrijwillig vergelijk*".²⁸ De *raja* van Murhuny bleek zich stil te

²⁰ Ibidem, 81.

²¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 86.

²² VOC 2235^a, dagregister 13-09-1732, folio's 596-597 / VOC 2283^a, dagregister 19-10-1732, folio's 583-584 / VOC 2283^a, dagregister 08-12-1732, folio 612.

²³ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 889-890 (43-44) / VOC 2283^a, missive 26-05-1733, folio 82 (60).

²⁴ VOC 2235^a, missive, folio's 889 (43).

²⁵ VOC 2235^a, missive, folio's 890 (43).

²⁶ VOC 2235^a, missive, folio's 890 (44).

²⁷ VOC 2283^a, missive, folio 82 (60).

²⁸ VOC 2283^a, dagregister, folio 612.

houden na de mislukte onderhandelingen te Cuhu.

Waarom liet de VOC zich in met een conflict op de kust van Noord-Seram? Ze had er weliswaar wel enige invloed, maar het ging hier niet om VOC-onderdanen die bedreigd werden. Het grootste deel van de Noord-Seramse kustbewoners waren bovendien moslims. Het antwoord lag vermoedelijk in de handel. Noord-Seram onderhield namelijk veel handelscontacten met Boano, Manipa en Hitu, hetgeen ook overwegend islamitische gebieden waren.²⁹ We zien ook dat de berichtgeving omtrent het conflict steeds van Manipa kwam, ook al lag dit eiland nu niet direct in de onmiddellijke nabijheid van Noord-Seram. De Compagnie had er ongetwijfeld alle belang bij dat ook de Noord-Seramse kust gevrijwaard bleef van Alfurse aanvallen. De invloed van de VOC op de kust van Noord-Seram bleek ook niet zo beperkt te zijn, gezien ze zomaar een dorps hoofd te Ambon konden ontbieden en hem bovendien nog konden vasthouden ook. In zekere zin kunnen we hier spreken van een gijzeling. Het nemen van gijzelaars of 'ostagiers' was een wel meer door de VOC gebruikte praktijk om te trachten strijdende partijen te bedaren.³⁰ Maar alle pogingen ten spijt bleek de Compagnie toch niet al te veel druk op de Alfurse *raja* van Murhuny te kunnen uitoefenen. De door de VOC gewenste vrede werd niet bereikt. Het gebeurde overigens wel meer dat het 'diplomatiek' optreden van de VOC weinig of niets uithield, maar hetzelfde kon gezegd worden van de veel duurdere en gevaarlijke strafexpedities in de periode voor 1680.³¹

3.2 Papuase zeerovers en Patanise roervinken.

Diegenen die door de VOC 'Papuase zeerovers' werden genoemd waren eigenlijk noch Papua's, noch (pure) zeerovers. Het ging namelijk om onderdanen van de sultan van Tidore die op de eilanden tussen Halmahera en 'de Vogelkop' woonden, het zogenaamde Raja Ampat gebied (cf. Kaart 2).³² Deze zogenaamde Papua's ondernamen regelmatig rooftochten naar de Ambonse eilanden. Het ging echter niet enkel en alleen om zeeroverij, maar eerder om 'met handelsactiviteiten afgewisselde rooftochten'. In feite gingen handel en roof hand in hand. Zo gingen er regelmatig Papua's, met toestemming van de Noord-Seramse kustdorpen, het Seramse binnenland in om er Alfuren te vangen, om ze vervolgens als slaven te verkopen in die kustdorpen. De Papua's verhandelden ook Noord-Seramse sago aan handelaren van Boano. Het was deze laatsten (en bij uitbreiding alle VOC-onderdanen) echter verboden ook maar enig contact te onderhouden met de Papuase zeerovers. En

²⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 100.

³⁰ Ibidem, 80.

³¹ Ibidem, 86.

³² Het betrof hier de inwoners van de eilanden Waygeo, Gebe, Misool en Salawati en ook de dorpelingen van Maba, Weda en Patani op het eiland Halmahera.

ook op de Noord-Seramers trachtte de VOC druk uit te oefenen om de banden met de Papua's te verbreken. Vanwege hun aanslagen op de Ambonezen werden ze immers als een bedreiging voor de Pax Neerlandica beschouwd. Derhalve probeerde de Compagnie doorheen de zeventiende eeuw op allerlei manieren een einde te maken aan deze rooftochten, dit echter zonder al te veel succes.³³

3.2.1 Allerhande problemen met Papuase zeerovers.

Dat men er niet in slaagde om de Papuase zeerovers uit de Ambonse Molukken te bannen wordt herbevestigd in de bronnen van 1732. Opmerkelijk is wel is dat op één melding na³⁴ alle problemen met Papua's zich voordeden eind 1732. Vanaf september 1732 volgde de ene na de andere melding omtrent Papuase zeerovers en in de *missive* aan Batavia van 26 mei 1732 zien we dat het er in het voorjaar van 1733 niet op verbeterde. In tegendeel zelfs: vier van de vijf aangehaalde kwesties omtrent Papua's in deze *missive* gebeurden in 1733.³⁵ Men begon de vrij uitvoerige beschrijving van alle schermutselingen als volgt: “*de Papoese zeerovers en Pattanise roervinken hebben sedert onse laatste advijsen aan uw hoog Edele groot agtbaren op nieuw de buijten cust van Ceram in een continuele beweginge en onrust gebracht*”.³⁶ Het is inderdaad zo dat er in de twee voorgaande *missiven* van mei en september 1732 geen enkele melding werd gemaakt van problemen met Papuase zeerovers. Vanwaar deze plotse opstoot van rooftochten? Dit had ongetwijfeld te maken met de hierboven reeds vermelde 'Patanise roervinken' (of onruststokers). Op 21 september 1732 ontving men te Amboina namelijk een briefje van Ternate van eind augustus³⁷ waarin onder andere melding werd gemaakt van een rebellie van de 'Pataniërs' tegen de Compagnie. Het ging hier om inwoners van de negorij Patani op het eiland Halmahera (en dus 'Papuase zeerovers' naar VOC-normen). Deze Pataniërs bleken samen met de 'Makarezen'³⁸ totaal onverwacht in opstand te zijn gekomen tegen de Compagnie. De Ternataanse gouverneur stuurde dit bericht omtrent deze rebellie te Ternate naar Amboina omdat het *sengadja* of opperhoofd³⁹ van deze Patanise *oproerige geesten* volgens hem de “*bewegende oorszaak van't roven, stropen, en invadeeren der Ceramse cust*”⁴⁰ was. Men moest op hun hoede zijn te Amboina omdat te verwachten viel dat de Pataniërs “*sig wederom na hunnen bekenden aard en vervloekte gewoonte aan't vrijbuiten [zouden] begeven*”.⁴¹ Gezien de veelvuldige meldingen omtrent Papuase zeerovers die hierop volgden, kunnen

³³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 73-76 & 86.

³⁴ VOC 2235^a, dagregister 21-02-1732, folio 673.

³⁵ VOC 2283^a, *missive*, folio 68-76 (56-58).

³⁶ VOC 2283^a, *missive*, folio 68 (56).

³⁷ VOC 2235^a, folio's 1154-1158

³⁸ Omtrent deze bevolkingsgroep is niets teruggevonden, vermoedelijk betrof het een dorp in de buurt van Patani

³⁹ Een *sengadja* was een in een bepaald gebied souverain heer of opperhoofd; Valentijn sprak van een 'hertog'; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 301.

⁴⁰ VOC 2235^a, folio's 1157.

⁴¹ Idem.

we alleen maar vaststellen dat deze verwachting terecht was. Hoe manifesteerde deze piraterij zich nu?

Zoals gezegd krijgen we in de *missive* van mei 1733 een vrij uitvoerige beschrijving van alle problemen die zich hadden voorgedaan met de Papuase zeerovers⁴² sinds september 1732 en was er slechts één melding in 1732. In december verschenen de Papuase zeerovers namelijk met een *kloek getal* van 12 *kora-kora's*⁴³ voor de Noord-Seramse negorij Besi. Deze vertrokken echter weer vrij snel “*sonder de minste hostileijten te plegen*”.⁴⁴ Vermoedelijk omdat ze wisten dat er bij Saway (ook op Noord-Seram) twee Compagniesschepen klaar lagen om hen te achtervolgen en aan te vallen. Ondanks het feit dat ze de dans ontsprongen bleef men te Amboina “*egter niet stil op middelen te dencken om een maal dese piraten ter obtenuē van de wel verdiende straffe wegens haare continueele stropereijen in handen te sien krijgen*”.⁴⁵ Men beval de *resident* van Manipa, Jan Hendrik Knop, om zo snel mogelijk de *gilalas*⁴⁶ van Boano en Manipa er op uit te zenden. Dit met 'bekwame gewapende *inlanders*' en onder assistentie van “*soo veel van de Europese besettingen als konde geschieden*”.⁴⁷ Het was de bedoeling om samen met de twee bovengemelde Compagniesschepen de Papuase zeerovers aan te vallen. Maar deze schepen bleken Saway al te hebben verlaten, en men stuurde de *gilalas* onverrichterzake terug. Uiteraard werd ook in de dagregisters melding gemaakt van deze Papuase zeerovers, we vinden er heel wat correspondentie tussen Kota Ambon en Manipa terug.⁴⁸ Op enkele details na leren we echter niet veel meer uit de dagregisters. Uit de conflicten met Papuase zeerovers die Gerrit Knaap in zijn werk beschrijft weten we dat het uitsturen van snelle vaartuigen door de VOC wel meer gebeurde. De loggere Compagniesschepen waren immers niet snel genoeg om de Papua's te achtervolgen.⁴⁹ Ditmaal kwam men echter te laat en bleek er een miscommunicatie te zijn met de Compagniesschepen. Gelukkig voor de Compagnie vertrokken de Papua's even snel als ze tevoorschijn waren gekomen. Maar zoals gezegd stopte het verhaal van de Papuase zeerovers niet in 1732. Laten we dus toch even kort ingaan op de verdere activiteiten van deze Papua's.

Op 15 februari verschenen er opnieuw Papuase zeerovers aan de kust van Noord-Seram, ditmaal voor Saway. Al scheldend en onder het uiten van dreigementen trokken ze vervolgens naar Hatuwe.

⁴² VOC 2283^a, *missive*, folio 68-76 (56-58).

⁴³ Grote vlerkprauwen die meestal gebruikt werden voor oorlogsdoeleinden of voor de *hong*i-tochten; Zie hoofdstuk 7.

⁴⁴ VOC 2283^a, *missive*, folio 68 (56).

⁴⁵ *Idem*.

⁴⁶ Kleine galei, zeer ranke en snel varende roeiboort; Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 290.

⁴⁷ VOC 2283^a, *missive*, folio 69 (56).

⁴⁸ VOC 2235a, dagregister: 08-12-1732 folio's 611-612; 17-12-1732 folio 615; 25-12-1732 folio's 620-621; 26-12-1732 folio's 621-622.

⁴⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 73-76

Hier aangekomen vroegen ze aan de *orangkaya* naar de redenen waarom ze niet zoals voorheen hun “gewoonen handel op Cerams negorijen mogten drijven”.⁵⁰ Hier vinden we dus letterlijk terug dat deze 'zeerovers' ook aan handel deden. Maar omdat deze vraag met stilzwijgen werd beantwoord ontvoerden ze twee inwoners van Torsay. Deze werden de dag erna, na het betalen van losgeld, vrijgelaten bij Hatiling. Hierop besloot de VOC om de *gilalas* van Boano en Manipa opnieuw naar Saway te zenden, “ten eijnde de Papoese rovers in haar voorneemen tijdig te stutten en tegens te gaan”.⁵¹ Men moest er wachten op het Compagnieschip Het Woelwater. Maar dit schip moest eerst nog enkele reparaties ondergaan en nog voor dit voltooid was pleegden de Papua's opnieuw een overval. Op 30 maart overvielen ze namelijk een *chiampan*⁵² van de VOC in de buurt die op weg was naar Saway. Hierbij werden 19 inwoners van Boano en een VOC-soldaat genaamd Dirk Nieuboer gevangen genomen. Deze laatste werd ter hoogte van de Noord-Seramse negorij Lisabata vrijgelaten voor “thien ps. lijwaten, een paar goude oor ringen en een ouwerwettse piering”⁵³, hetgeen in totaal 24 rijksdaalders waard was. Dit 'roofzuchtige bedrijf' deed het gouvernementsbestuur besluiten om nog meer vaartuigen van Boano en Manipa naar de *buiten kust* van Seram te zenden om samen met de reeds aanwezig zijnde *gilalas* de Papuase zeerovers te bestrijden. Om de gevangenneming van Papuase vaartuigen aan te moedigen beloofde de Compagnie dat wie dit deed niet enkel de buit kreeg maar daar bovenop zou genieten van een premie van 25 rijksdaalders per vaartuig. Gerrit Knaap maakt in zijn werk *Kruidnagelen en christenen* ook melding van zulke premies. Zo zien we dat er in 1679 een premie van 150 rijksdaalders per vaartuig werd uitgelooft.⁵⁴ Dit was dus maar liefst vijf keer meer dan in 1733, 25 rijksdaalders lijkt inderdaad niet zo'n grote premie geweest te zijn. Of het hiermee verband hield weten we niet, maar we zien dat de Papuase zeerovers de inwoners van Noord-Seram bleven aanvallen na dit besluit. Men maakt in de *missive* nog melding van een schermutseling op 15 april en 6 mei. Van gevangen genomen vaartuigen wordt er niet gesproken, veel effect hadden de extra vaartuigen en premie dus niet.

Vermoedelijk valt er in de bronnen van 1733 nog heel wat meer te lezen omtrent de Papuase zeerovers. Klaarblijkelijk veroorzaakte een rebellie van de Pataniërs tegen de VOC in het gouvernement Ternate een golf van rooftochten door Papuase zeerovers op Noord-Seram. Dit was niet nieuw. Gerrit Knaap kwam namelijk tot de conclusie dat er in periodes van (politieke) onrust in

⁵⁰ VOC 2283^a, missive, folio 70 (56).

⁵¹ VOC 2283^a, missive, folio 71 (56).

⁵² Klein kustvaartuig; meestal gebruikt voor visvangst of personenvervoer. Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 301.

⁵³ VOC 2283^a, missive, folio 72 (57).

⁵⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 75.

de Noord-Molukken veel meer rooftochten van Papuase zeerovers voorkwamen te Amboina.⁵⁵ En wanneer de vrede in de Noord-Molukken zich herstelde zag hij de frequentie van de rooftochten weer afnemen.

3.2.2 De affaire Gansa.

Hierboven werd gezegd dat alle problemen met Papua's zich voordeden in het najaar van 1732. Dit is echter niet helemaal waar, aangezien dat wat we hier 'de affaire Gansa' noemen ook in verband stond met de Papua's. De affaire omtrent Gansa, de 'tweede stem' (of tweede in rang na de *orangkaya*) van de Noord-Seramse negorij Hatilen was veruit het meest besproken probleem in de bronnen van 1732. Het zorgde voor een uitvoerige correspondentie tussen Manipa en Kota Ambon (en omgekeerd), in de dagregisters vinden we vele en uitvoerige meldingen omtrent deze affaire terug.⁵⁶ Bovendien blijkt dat deze kwestie reeds in 1731 speelde en was ze in mei 1733 nog steeds niet van de baan, we kunnen dus verwachten dat hierover in de bronnen van 1731 en 1733 nog meer te vinden is. Ook al aan de vrij uitvoerige bespreking ervan in de *missiven*⁵⁷ zien we dat er vrij veel belang aan gehecht werd door het gouvernementsbestuur.

Waar draaide de affaire Gansa nu om? Het begon allemaal als volgt:

“Van Sawaij is berigt gekomen hoe dat sekere corre corre nevens een prauw onder opsig van den capitain Jnanta van Roemassool tot Hatieling waren aangekomen. Dewelke den orangkaij met den marinjoe⁵⁸ hadden vervoert en niet eerder op vrije voeten gesteld dan alvorens sij door het geven van eenige goederen geransonneert waren. Sustineerende den gem. orangkaij dat hier van de eenigste oorsaak was de tweede stem van die negorij genaamt Gansa, wien deselve roofvogels alvorens ten sijnen huijse hadde laten versoeken.”⁵⁹

De *orangkaya* van Hatilen beschuldigde de 'tweede stem' Gansa er dus van dat hij een hand zou gehad hebben in zijn ontvoering door Papua's van Rumasoal. Bij een tweede verschijning van de Papua's werd echter naast de *orangkaya* ditmaal ook Gansa meegenomen. Volgens de *orangkaya* van Hatilen ging het hier echter slechts om een afleidingsmanoeuvre en trof Gansa wel degelijk schuld omtrent de vijandelijkheden. Het Compagniesbestuur vond heel deze kwestie maar verdacht omdat de inwoners van Hatilen de Papuase 'zeeschuimers' niet had durven aanvallen bij hun ontvoeringen, dit

⁵⁵ Ibidem, 76 & 86.

⁵⁶ VOC 2235^a, dagregister: 12-01-1732 folio 662; 28-03-1732 folio's 727-728; 04-04-1732 folio's 735-736; 13-04-1732 folio's 743-744; 03-05-1732 folio 1070-1071; 16-05-1732 folio 1074; 07-08-1732 folio 1133 / VOC 2283^a, dagregister: 25-12-1732 folio's 620-621; 26-12-1732 folio's 621-622.

⁵⁷ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 871-874 (37-38) / VOC 2283^a, missive 26-05-1732, folio's 81-82 (59-60).

⁵⁸ (Dorps-)boodschapper

Zie Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 294.

⁵⁹ VOC 2235^a, missive, folio's 872-873 (37)

terwijl deze inwoners nochtans 'zeer sterk van manschappen' waren. Men schreef aan Manipa dat men de *orangkaya* van Hatilen en zijn 'tweede stem' Gansa zeer uitdrukkelijk diende te bevelen om geen contacten te onderhouden met de Papua's en ze niet te gedogen in de nabijheid van hun negorij. Anders zou men genoodzaakt zijn ze beide naar Kota Ambon te laten overkomen. Hierop kreeg men te Ambon echter bericht dat Gansa samen met de *raja* van Rumasool naar de 'Papuase eilanden' vertrokken was. Maar aangezien zijn vrouw en zijn slaven te Hatilen achtergebleven waren verwachtte men dat hij weer terug zou keren. De *orangkaya* van Hatilen beweerde zelfs dat Gansa zou terugkeren met een *kora-kora*-vloot om Hatilen te overrompelen. Dit bleek echter al te voorbarig want op 15 maart kwam Gansa inderdaad terug, maar hij had slechts vijf Papua's van Rumasool in zijn gezelschap. En hij had ook een 'rotting' (een soort stok van rotan) met een zilveren knoop bij zich. Deze zou hij ontvangen hebben van de *raja* van Rumasool als teken dat hij door hem tot *sengadja* van Hatilen benoemd was. Wanneer men dit hoorde te Kota Ambon beval men om Gansa gevangen te nemen om zo de negorij Hatilen van deze 'deugniet' te ontlasten. Maar hij was reeds samen met zijn *soas volkeren* de bergen ingevlucht. Daar was hij niet makkelijk gevangen te nemen maar men hoopte dat hij vanzelf terug zou keren aangezien het moeilijk was om in de bergen aan eten te geraken. Deze hoop bleek echter vals, want van twee dorpelingen die samen met Gansa gevlucht waren maar achteraf terugkeerden vanwege een conflict met hem kwam men te weten dat hij geenszins van plan was om terug te keren. Deze twee dorpelingen werden echter niet gestraft door de VOC, "*maar best g'oordeelt gerust tot Hatiling te laten verblijven om door dit middel de verdere vlugtelingen te doen verseecken van onse gratie; op hoope dat Gansa, sig van sijn volkeren verlatende siende, des te meer tot retour resolveeren sal*".⁶⁰ Dit is het laatste wat we van de affaire Gansa te weten komen, maar ongetwijfeld deze door de Compagnie met argusogen gevolgde zaak nog een vervolg.

Het bovenstaande mag allemaal vrij detaillistisch lijken – wat het overigens ook is – maar het is net omdat de VOC deze zaak blijkbaar als zo belangrijk beschouwde dat we er hier dieper op ingegaan zijn. Het is eigenlijk niet helemaal duidelijk waarom men zoveel belang hechte aan de 'morserijen' van Gansa met de Papua's. Uiteraard waren de Papua's voor de VOC onwelkome gasten in de Ambonse Molukken. Maar er leek toch geen directe dreiging van deze kwestie uit te gaan voor de orde en rust in het gouvernement. De problemen met de Papua's waarvan melding werd gemaakt eind 1732 en begin 1733 vormden daarentegen wel degelijk een directe bedreiging voor de vrede in de Ambonse regio.

⁶⁰ VOC 2283^a, missive 26-05-1732, folio's 81-82 (60).

3.3 Deelbesluit.

Het Seramse binnenland was voor de VOC economisch gezien van geen enkel belang, maar vanwege de problemen met de koppensnellende Alfuren moest men zich tegen wil en dank wel innemen met de Alfuren. Ook in 1732 constateren we verscheidene aanvallen op Seramse kustbewoners. Eveneens de aanvallen van de zogenaamde Papuase zeerovers vormden een bedreiging voor de gewenste orde en rust op de Ambonse eilanden. Eind 1732 bleken er heel wat problemen met deze 'zeerovers' op te duiken. Maar vooralsnog vormden deze 'roervinken' geen bedreiging voor de orde en rust binnen het gouvernement zelf, het bleef bij enkele schermutselingen aan de randen van het door de VOC beheerste gebied. We zagen dat de VOC druk trachtte druk uit te oefenen op de Alfurse *raja* van Murhuny en eveneens de gevangenneming van Gansa, de tweede stem van Hatiling, trachtte te bewerkstelligen. Deze 'diplomatieke' druk scheen echter niet echt succesvol te zijn en beide kwesties werden na verloop van tijd dan ook min of meer op zijn beloop gelaten. Een actief optreden van de VOC deed zich enkel voor bij het opduiken van de Papua's, de vogels waren echter al gaan vliegen.

4 Het *inlandse* christendom: de kerk- en schoolvisitatie.

Er is heel wat meer bekend over de politieke en economische ontwikkelingen op de Ambonse eilanden dan over de culturele ontwikkelingen. Informatie uit de culturele sfeer betreft meestal de godsdienst. Met de introductie van de islam door de Javanen en het christendom door de Europeanen gingen de Ambonezen over van een etno-religie naar een wereldreligie. De VOC was onlosmakelijk verbonden met het christendom. De Compagnie was uiteraard een handelsonderneming en ze werd ook zo geleid door haar bewindhebbers. We mogen echter niet vergeten dat deze Compagnie een statelijke creatie was en ze bleek dan ook maar al te vaak de overzeese arm van de Nederlandse Republiek te zijn. In deze Republiek der vrije Nederlanden was de gereformeerde religie de godsdienst van de staat. De relatie tussen de VOC en het protestantse christendom hoeft dus niet te verwonderen. Het tweede Compagnie-octrooi van 1623 bepaalde zelfs expliciet dat de VOC het gereformeerde christelijke geloof moest beschermen en voortplanten.¹

De Europese koloniale overheersers zagen (elk hun eigen versie van) het christendom als de enige 'ware religie'. De islam was voor hun niet meer dan een sekte, het product van een valse profeet. De traditionele Ambonse etno-religie werd door zowel de Portugezen als de Nederlanders beschouwd als een *duyvelsdienst*, en niet als een godsdienst. Zo'n geesteshouding ging aanvankelijk gepaard met missionaire expansiedrang. Dit was vooral het geval met de Portugezen, bij de VOC werden de missionaire idealen echter al snel getemperd vanuit politiek-economische overwegingen. Bovendien was er heel wat verzet bij de bevolking, vooral de islamieten bleken moeilijk te bekeren tot de 'ware religie'.² Na een strijd tussen de islam en het christendom (of tussen Ternatanen en Portugezen) in de zestiende eeuw werd in het begin van de zeventiende eeuw de grens tussen het 'territorium' van de islam en het christendom definitief vastgelegd door de VOC. Zendingssijver (zowel van moslims als christenen) werd door de Compagnie hoogst onwenselijk geacht. De VOC hield om politieke redenen vast aan de status quo, zoals ze die in 1605 had aangetroffen. Nadat de Compagnie in het midden van de zeventiende eeuw ook de islamitische gebieden had onderworpen, werd de bevolking daar vrijgelaten in hun geloof. De islam was immers reeds vrij diep doorgedrongen op bepaalde delen van de Ambonse eilanden. Zo ontstonden er twee gescheiden werelden, die nauwelijks contact met elkaar hadden. Enkel op de kusten van Seram bestond er nog enige tijd competitie tussen de islam en het christendom. De zeventiende eeuw moet voor zowel de islam als het christendom beschouwd

¹ Schutte, 'Christendom en Compagnie', in: Blusse (red.), *Kennis en Compagnie*, 87-88 / Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap e.a., *Sedjarah Maluku*, 24-25.

² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 87.

worden als de eeuw waarin de Ambonezen deze nieuwe godsdiensten begon te 'internaliseren'. De 'verdieping' van het christendom gebeurde vooral via het dorpsscholensysteem voor inheemse christenen dat de eerste Nederlandse predikanten omstreeks 1720 opzetten.³ Het schoolwezen groeide doorheen de zeventiende eeuw uit tot de ruggengraat van het Ambonse protestantisme. In elk dorp van enige omvang kwam er uiteindelijk een school met een Ambonse schoolmeester. Deze gaven in de eerste plaats godsdienstonderwijs aan de kinderen.⁴

Het is hier in deze studie van Amboina in 1732 echter niet de bedoeling in te gaan op reeds gekende algemeenheden betreffende het Ambonse christendom, wat we willen is trachten een beeld te krijgen van de toestand van het *inlandse* christendom in 1732. Dit zullen we doen aan de hand van de rapporten van de zogenaamde 'kerk-en schoolvisitatie'. Minstens twee maal per jaar werden de dorpen namelijk door een VOC-predikant bezocht, dit om de stand van kerk en school te *visiteren*.⁵ Wanneer de predikant langskwam – en slechts dan – werd het avondmaal gevierd. Ook bediende hij dan de dopen en bevestigde hij de huwelijken.⁶ De predikant stelde achteraf een rapport op van zijn kerk- en schoolvisitatie. In de dagregisters van 1732 vinden we tweemaal enkele *visite*-rapporten terug: op 29 januari⁷ werden er drie *visite*-rapporten *g'insereerd* en op 30 juni⁸ twee. In wat hierna volgt werden de *visite*-rapporten van januari gehanteerd. Het betreft hier wel *visites* die eind 1731 gedaan werden, terwijl de andere rapporten op *visites* van april 1732 sloegen. Toch werd hier de voorkeur gegeven aan de *visites* van 1731, ten eerste omdat de *visite*-rapporten van juni 1732 veel onnauwkeuriger waren en ten tweede omdat de *visite* van 1732 niet het gehele gouvernement omvatte: enkel de kerken en scholen op Hitu en Leitimor werden toen bezocht.⁹

Eind 1731 werd dus het gehele gouvernement Amboina *gevisiteerd* door drie predikanten. Balthazaar Delmhorst *visiteerde* tussen 11 oktober en 24 december achtereenvolgens de negorijen op Buru, Manipa, Boano, Seram Hitu, Haruku, Saparua, Nusalaut Seram Saparua en Seram Haruku (cf. Kaart 3).¹⁰ Petrus Kraan deed van 13 tot 29 november een *visite* op *Hitu's kust*.¹¹ En predikant Philipus Capelle bezocht tussen 3 en 11 december alle scholen op Leitimor.¹² Slechts één eiland ontbreekt:

³ Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap e.a., *Sedjarah Maluku*, 26-27 / Fraassen & Straver, *De Ambonse eilanden onder de VOC*, 136.

⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 108.

⁵ Idem.

⁶ Schutte, 'Christendom en Compagnie', in: Blussé (red.), *Kennis en Compagnie*, 95.

⁷ VOC 2235^a, dagregister 29-02-1732: visiterapporten van kerken en scholen, folio's 679-710.

⁸ VOC 2235^a, dagregister 30-06-1732: visiterapporten van kerken en scholen, folio's 1.089-1.121.

⁹ Een eerste vergelijking tussen de gegeven van eind 1731 en die van het voorjaar van 1732 toonde trouwens dat de cijfers op enkele maanden tijd zoals verwacht niet echt drastisch verandert waren.

¹⁰ VOC 2235^a, dagregister 29-02-1732: visiterapporten van kerken en scholen, folio's 679-700.

¹¹ Ibidem, folio's 700-705.

¹² Ibidem, folio's 705-710.

Ambelau werd niet *gevisiteerd* eind 1731 (en dit gebeurde overigens ook niet in april 1732). Maar Ambelau is het kleinste eiland in de Ambonse regio (71km²) en was in de ogen van de Compagnie vrij onbelangrijk. Er verbleven maar drie VOC-functionarissen op dit eiland: één korporaal en twee soldaten.¹³ Vermoedelijk was er zelfs geen school of kerk op Ambelau om te visiteren aangezien er in de zielsbeschrijving geen schoolmeester voor Ambelau staat aangeduid. Ambelau stond overigens onder gezag van het grotendeels islamitische Buru. Echt veel christenen zullen er met andere woorden niet gewoond hebben. Een ander probleem betreft hetgeen men in de rapporten omschrijft als *Hitu's Kust*. Het is niet helemaal duidelijk wat we hier onder moeten verstaan: als we de bezochte negorijen overlopen dan kwam dit vermoedelijk overeen met de regio's Hitu, Hitu Tenggara en (minstens) een deel van de regio Larike.

Hoe verliep van zo'n kerk- en schoolvisitatie nu? En welke gegevens bevatten de *visite*-rapporten? Ter illustratie hebben we hieronder de rapportage van de *visite* van Buru opgenomen:

“Den 11^e october des nagts over thien uren verlieten wij 't hoofd comptoir Victoria en vertrocken per chianpan na Bouro om kerkcken en schoolen rondom de buijten plaatsen te gaan besøeken.

Alwaar wij den 14^e des morgensomtrent seven uren arriveerden ende voor de middags over 11 uren gingen wij het school alhier besøeken. De meester Pieter Tehoemahoe vertoonde ons een rolle waarop 15 kinderen gevonden wierden.

De schoolboeken alhier waren 3 carons, 1 genesis, 3 psalmboek, ajchtsaars, 1 a:b:c.

Des nade middags over vier uren gingen wij in de kerk om de ledematen, en gemeene christenen te onderhooren. En na het b'antwoorden van de vraag stücken hen voorgesteld nodigden wij hen tot 's heeren heijlig avond maal. Alhier hebbe ik een lidmaat aangenomen, met name Rebecca Van Aarde.

Den 15^e te negen uren gingen wij wederom in de kerke alwaar wij, na dat wij voor het guarnisoen gepredikt hadden, het heijlig avondmaal uijtdeelden.

Den 16^e gingen wij wederom in de kerke om voor het inlandse Christendom te prediken. En na dat wij in het Maleijtschen gepredikt hadden, soo hebben wij 4 kinderen met het heijlig doopwater besprengt en 8 volwassenen in de kerke Gods met het heijlig doopwater ingelijft.

Het armgeld wierd bij mijne visite bevonden te zijn 194 rdrs. en 45 stuijvers.”¹⁴

4....1....5	seijden de groote vraagen seer veerdig op
2....3....5	seijden de middelste vraagen seer veerdig op
3....1....4	seijden de kleene vraagen seer vreedig op
3....1....3	lasen
3....1....3	schreeven, en
3....1....3	songen

Het getal der christenen alhier:

ledematen:	7	10	17
gemeene christenen:	35	31	66
school kinderen:	13	1	14
buijten school:	3	2	4
nieuwe gedoopte:	<u>2</u>	<u>2</u>	<u>4</u>
	60	45	105

Op basis van de *visite*-rapporten kunnen we dus een analyse maken van het 'getal der christenen' te Amboina, het aantal scholen en schoolkinderen, de kennis en vaardigheden van deze leerlingen en de

¹³ Zie Bijlage 1.

¹⁴ VOC 2235^a, dagregister 29-02-1732: visiterapporten van kerken en scholen, folio 679.

gehanteerde schoolboeken. Het is hierbij de bedoeling om indien mogelijk een vergelijking te maken met de situatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw aan de hand van de gegevens uit *Knaaps Kruidnagelen en christenen*. Op die manier hopen we een indicatie te geven van de evolutie van het *inlandse* christendom tussen 1696 en 1732.

4.1 Het 'getal der christenen'.

In de *memorie van overgave* van aftredend gouverneur Johannes Bernard van mei 1733 lezen we dat het *inlands* christendom 'er goed voor stond'.¹⁵ De vraag is natuurlijk wat we hier onder moeten verstaan. Kwalitatieve gegevens over het christendom vinden we in de bronnen van 1732 nergens terug, kwantitatieve daarentegen wel. In de kerk-en schoolvisites vinden we namelijk heel wat cijfermateriaal betreffende het 'getal der christenen' van alle bezochte negorijen terug (cf. Bijlage 4). Onderstaande tabel geeft hiervan een overzicht per regio. Per negorij de 'staat van het christendom' onderzoeken zou immers onoverzichtelijk worden. Bovendien zijn sommige negorijen zodanig dunbevolkt dat het weinig relevant zou zijn ze apart te onderzoeken. Als we per regio gaan kijken krijgen we een beter beeld en zien we duidelijke verschillen opduiken tussen de regio's onderling.

Tabel 11: Het 'getal der christenen' te Amboina (eind 1731)

regio	ledematen	gemeene christenen	kinderen in school	buiten school	nieuw gedoopte	somma	aantal bewoners	percentage christenen
Buru	17	66	14	4	4	105	10.915	1%
Manipa	11	151	29	38	8	237	4.579	5%
Boano	13	466	151	121	40	791	-	-
Zuidwest-Seram	104	2.099	432	758	76	3.469	-	-
Nusalaut	143	2.397	676	869	64	4.149	-	-
Saparua	227	5.681	1.147	2.601	224	9.880	13.878	71%
Haruku	176	1.894	463	470	106	3.109	8.110	38%
Hitu's Kust	239	2.291	941	846	84	4.401	-	-
Leitimor	663	3.612	1.169	1.269	85	6.798	10.621	64%
totaal	1.593	18.657	5.022	6.976	691	32.939	-	-
	5%	57%	15%	21%	2%	100%		

Bron: Bijlage 4 & Bijlage 5

De christenen werden opgedeeld in vijf categorieën. Vooreerst werd er onder de volwassenen een onderscheid gemaakt tussen *ledematen* en de *gemeene* christenen. Lidmaten waren mensen die in het openbaar belijdenis hadden gedaan, dit in tegenstelling tot de *gemeene* christenen. Het lidmaat van de

¹⁵ Knaap, *Memories van overgave*, 327.

kerk zijn gaf recht op deelname aan het Heilig Avondmaal.¹⁶ Meer dan de helft van de christenen te Amboina (57%) eind 1731 had hier echter geen recht op en behoorde tot de categorie van de *gemeene* christenen. De overige drie categorieën bestonden uit kinderen: schoolkinderen, kinderen 'buiten school' en 'nieuw gedoopten'. Het dient wel gezegd te worden dat het dopen van volwassenen occasioneel ook voorkwam. In de school- en kerkvistatie van eind 1731 worden er slechts drie volwassenendopen vermeld. Alle kinderen samen waren goed voor 38% van de Ambonse christenen. Dit komt overeen met de situatie in 1694, Gerrit Knaap gaat er namelijk van uit dat de christelijke bevolking toen voor 40% uit kinderen bestond.¹⁷ Meer over de christelijke kinderen, en het aantal dat al dan niet school volgde, vinden we hieronder in het deel over de scholen.

Op een totaal aantal christenen van 32.939 waren er eind 1731 dus slechts 1593 (of 5%) lidmaten. Als we de kinderen even buiten beschouwing laten en het aandeel van de lidmaten onder het totaal aantal volwassen christenen gaan berekenen, dan zien we dat 8% van de volwassenen belijdenis had gedaan. Opvallend is dat dit twee procent lager is dan Knaaps berekeningen voor 1694. In dat jaar waren er namelijk ongeveer 1800 lidmaten op een totaal aantal christenen van ruim 28.000.¹⁸ De lidmaten vormden toen 6% van het totaal aantal christenen en 10% van het totaal aantal christelijke volwassenen. Uit een vergelijking met de situatie eind 1731 blijkt dus dat zowel het aantal lidmaten als haar aandeel onder de volwassenen gedaald is tussen 1694 en 1731. Het totaal aantal christenen te Amboina is daarentegen met 15% gestegen ten opzichte van 1695. Ondanks een behoorlijke stijging van het totaal aantal christenen was er dus geen stijging van het aantal lidmaten. Of nog anders gezegd: we zien wel een kwantitatieve stijging, maar deze lijkt niet gepaard te zijn gegaan met een 'kwalitatieve' stijging (of een stijging in het aantal openbare belijdenissen). We dienen hier wel op te merken dat de gegevens van Knaap op het hele gouvernement slaan. Zoals hierboven al werd aangehaald zegt de kerk- en schoolvistatie van eind 1732 niets over het eiland Ambelau en is het niet helemaal duidelijk of *Hitu's Kust* overeenkomt met Hitu, Larike en Hitu Tenggara. Maar we kunnen er toch van uitgaan dat het grootste en belangrijkste deel van het gouvernement in deze *visite* vervat zit. De cijfers vormen met ander woorden toch een goede richtingaanwijzer voor de 'staat van het christendom' eind 1731.

Als we de totaalcijfers even laten voor wat ze zijn en naar de verscheidene regio's gaan kijken vinden we redelijk wat regionale verschillen terug in tabel 11. Vooral het Lease-eiland Saparua steekt af ten opzichte van de andere regio's. Hier woonde namelijk het grootste aantal christenen van heel

¹⁶ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 112.

¹⁷ Idem.

¹⁸ Idem.

het gouvernement: er waren 9.880 christenen, of 30% van het totaal aantal christenen op de Ambonse eilanden. Enkel op het eiland Ambon als geheel (als we de cijfers van Leitimor en *Hitu's Kust* samenvoegen) waren er meer christenen (34% van het totaal). De oorzaak voor het grotere aantal christenen op Saparua kan natuurlijk gewoonweg in een groter bevolkingsaantal gelegen hebben. Vandaar dat er in tabel 11 nog een kolom bijgevoegd is met de voor de verschillende regio's beschikbare bevolkingscijfers uit de zielsbeschrijving van 1732.¹⁹ Het gaat hier om bevolkingscijfers uit 1732 die vergeleken worden met het *getal der christenen* van een jaar eerder. Bovendien is het niet helemaal zeker of de regionale indeling uit de zielsbeschrijving wel overeenkomt met die van de kerk- en schoolvisite (cf. infra). De hieruit voortvloeiende percentages in de kolom ernaast kunnen dus niet correct zijn en mogen ook niet al te strikt geïnterpreteerd worden. Men moet ze eerder als indicaties beschouwen. Concreet zien we dat het bevolkingscijfer van Saparua wel vrij hoog is, maar niet beduidend hoger als de rest. We zien wel dat ruim 70% van de autochtone bevolking op Saparua christen is, vandaar dus het hoge aandeel in het *getal der christenen*. We weten dan ook uit cijfers van de zeventiende eeuw dat op het eiland Ambon en in de Lease de belangrijkste concentratie christenen was terug te vinden. Dit waren gebieden die reeds in de zestiende eeuw door de Portugezen waren gekerstend. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was op het eiland Ambon ruim 50% van de autochtone bevolking christen, in de Lease was dit ruim 80%.²⁰ Het is dan ook vreemd dat uit tabel 11 blijkt dat eind 1731 op Haruku – een ander Lease-eiland – slechts 38% van de autochtone bevolking christen zou zijn. Dit zou een al te drastische daling zijn, er kunnen dus vragen gesteld worden bij de betrouwbaarheid van de cijfers voor Haruku.²¹ We benadrukken nogmaals dat het hier slechts om indicaties gaat. Nog een laatste bevinding over Saparua betreft het percentage lidmaten onder de christelijke volwassenen. Dit lag namelijk met slechts 4% vrij laag in vergelijking met het gemiddelde van 8% voor het gehele gouvernement. Een hoge 'kersteningsgraad' vertaalde zich hier dus niet in een hoger aantal lidmaten, in tegendeel zelfs. Naar de redenen hiervan kunnen valt enkel te gissen. We kunnen dus enkel constateren dat er op Saparua relatief veel christenen waren, maar dat een veel kleiner deel dan in de rest van het gouvernement daarvan lidmaat was. Op Manipa en Buru tenslotte – gebieden die al wat verder van het VOC-bestuurscentrum lagen – zien we dat het percentage christenen miniem is. Op Buru is dit zelfs nog geen 1% van de autochtone bevolking, hoewel er toch relatief veel mensen woonden op Buru. Het christendom brak er duidelijk niet door.

In de opgaven van het *getal der christenen* in de kerk- en schoolvisites maakte men binnen de vijf

¹⁹ Zie hoofdstuk 5 voor een bespreking van deze cijfers.

²⁰ Ibidem, 113-114.

²¹ Vermoedelijk zat in het bevolkingscijfer van Haruku echter ook dat van Nussalaut vevat; Zie hoofdstuk 5.

hierboven besproken categorieën ook telkens het onderscheid tussen man en vrouw. Zo kunnen we de verhoudingen tussen mannen en vrouwen onder de christenen gaan onderzoeken. Tabel 12 geeft ons hiervan een overzicht.

Tabel 12: 'Getal der christenen': man/vrouw-verhoudingen (in procenten).

regio	ledematen		gemeene christenen		kinderen in school		buiten school		nieuw gedoopte		somma	
	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
Buru	41	58	53	47	93	07	75	25	50	50	57	43
Manipa	36	64	42	58	59	41	45	55	63	37	45	55
Boano	38	62	46	54	66	34	47	53	58	42	51	49
Zuidwest-Seram	58	42	51	49	71	29	65	35	49	51	57	43
Nusalaut	76	24	49	51	71	29	44	56	28	72	52	48
Saparua	75	25	50	50	69	31	56	44	50	50	54	46
Haruku	63	37	48	52	70	30	44	56	43	57	51	49
Hitu's Kust	47	53	47	53	64	36	51	49	47	53	52	48
Leitimor	43	57	51	49	65	35	52	48	43	57	53	47
totaal	54	46	49	51	68	32	52	48	51	49	53	47

Bron: Bijlage 4.

Over het algemeen zien we dat de verhoudingen tussen mannen en vrouwen vrij gelijklopend waren en dat ze in alle categorieën elk ongeveer de helft innamen, zij het dat er steeds enkele procenten meer mannen waren. Een uitzondering hierop vormt het mannelijke aandeel onder de schoolgaande kinderen (cf. infra). Als we nu gaan berekenen hoe de verhouding was tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke volwassenen (die christen waren), dan zien we dat er nagenoeg evenveel christelijke mannen als vrouwen waren te Amboina (10.077 mannen en 10.173 vrouwen, iets meer vrouwen dus).²² Deze verhouding zien we ook weerspiegeld in het aantal *gemeene christenen*: een zeer licht overwicht aan vrouwen. Onder het aantal *ledematen* ligt de verhouding echter omgekeerd, er zijn zelfs 8% meer mannen dan vrouwen lidmaat. We constateren dus dat ondanks het feit dat er evenveel mannelijke als vrouwelijke christelijke volwassenen waren, er over het algemeen toch meer mannen als vrouwen lidmaat waren van de kerk. Dit algemeen beeld is echter 'verstoorde'. Want het blijkt dat er zowel op Buru, Manipa, Boano, *Hitu's Kust* en Leitimor meer vrouwelijke dan mannelijke *ledematen* waren. Opnieuw spelen de cijfers van Saparua een belangrijke rol als 'stoorzender' in het gemiddelde. We weten al dat hier relatief weinig lidmaten waren. Nu blijkt bovendien dat het grootste deel van deze *ledematen* mannen waren (75%). We kunnen echter niet concluderen dat er hiertussen een verband zou zijn. Op de twee andere Lease-eilanden, Nusalaut en Haruku, blijkt het aandeel van de

²² Zie Bijlage 4

mannen onder de lidmaten immers ook hoog te zijn (respectievelijk 76% en 63%). Maar in tegenstelling tot Saparua, leunde het aantal *ledematen* hier wel dichterbij het gemiddelde van 8%. Meer nog: op beide eilanden was net geen 9% van het totaal aantal volwassenen lidmaat. Met andere woorden: waaruit de markante onderlinge verschillen tussen de regio's in man-vrouw verhoudingen voortkomen is niet op te maken uit de bronnen. Er zit namelijk geen algemene lijn in, behalve dan dat er in de Lease klaarblijkelijk beduidend meer mannen lidmaat waren dan vrouwen.

4.2 De scholen.

4.2.1 De schoolmeesters.

De schoolmeesters waren sleutelfiguren in de ontwikkeling van het Ambonse protestantisme. Ze werden opgeleid door een VOC-predikant, bij voorkeur in zijn eigen huis. En na hun opleiding werden ze nog regelmatig bijgeschoold of op hun kennis gecontroleerd. Vaak telde, naast goede schoolresultaten, ook de maatschappelijke status mee bij hun rekrutering. Heel wat schoolmeesters waren van redelijke afkomst en waren verwant met dorpshoofden.²³ De taak van de schoolmeester was de jeugd voor te bereiden op het lidmaatschap van de kerk. De kinderen met aanleg leerde hij de beginselen van lezen en schrijven aan. Verder moesten een schoolmeester op zondag de dienst leiden. Hierin las hij een Maleise preek voor en hij ging voor in het gebed. Aangezien er slechts één maal per jaar een predikant langskwam kunnen we gerust stellen dat de schoolmeesters de ruggengraat waren van het *inlandse* christendom.²⁴ Uit het eerste hoofdstuk weten we reeds dat er 62 schoolmeesters waren te Amboina in 1732.

4.2.2 Aantal scholen en leerlingen.

Het aantal scholen op de Ambonse eilanden groeide doorheen de zeventiende eeuw van 18 in 1628 naar 54 omstreeks 1695.²⁵ In de kerk- en schoolvisitatie van eind 1731 vinden we de gegevens van in totaal 66 plaatsen terug. Van sommige negorijen wordt echter duidelijk vermeld dat ze een gemeenschappelijke school hebben, dit is bijvoorbeeld het geval bij Tuhaha en Paperu. Gegevens betreffende sommige andere negorijen vormen echter een probleem. Zo worden voor Haruku en Sameth aparte cijfers over het aantal schoolkinderen gegeven, waardoor men dus zou veronderstellen dat het hier om twee scholen gaat.²⁶ Maar het aantal schoolboeken en de kennis en vaardigheden van

²³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 116.

²⁴ Fraassen & Straver, *De Ambonse eilanden onder de VOC*, 136.

²⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 119.

²⁶ Zie Bijlage 4

de leerlingen van deze negorijen worden tezamen opgegeven.²⁷ Bovendien is er slechts één schoolmeester voor Haruku en Sameth opgegeven. We kunnen er dus van uitgaan dat het ook hier om één gemeenschappelijke school gaat. Maar in andere gelijkaardige gevallen zijn de cijfers over de kennis en vaardigheden van de leerlingen te klein om beide scholen te kunnen bevatten. Of zijn er twee schoolmeesters opgegeven. Met andere woorden: de gegevens zijn niet altijd even consequent weergegeven in de bronnen. Als we nu kijken naar het aantal negorijen waarvan het leerlingenaantal (al dan niet tezamen) apart opgegeven is dan zouden we kunnen concluderen dat er eind 1731 in totaal 60 scholen waren op de Ambonse eilanden. Dit lijkt een normale groei te zijn ten opzichte van het aantal van 54 in 1695. We weten echter dat er bij die 60 nog enkele gemeenschappelijke scholen moeten zitten. Als we dit laatste meerekenen en enkel kijken naar de opgave van de schoolboeken en de kennis en vaardigheden komen we slechts aan 52 scholen, twee minder dan in 1695 dus. Maar ook dit getal klopt niet aangezien er vermoedelijk toch nog enkele scholen samengevoegd zijn in deze opgaven. Concluderend kunnen we dus stellen dat het aantal scholen eind 1731 tussen de 52 en de 60 lag.

Net zoals het aantal scholen groeide doorheen de zeventiende eeuw, groeide het aantal leerlingen navenant. In 1622 was er sprake van een 800tal leerlingen, in 1695 waren dat er al 4700.²⁸ In de hier besproken *visite van kerken en scholen* vinden we een totaal van 5022 leerlingen terug²⁹, een aangroei van 322 leerlingen in 36 jaar dus. Zoals eerder reeds gezegd is het echter niet helemaal zeker of het hier om een *visite* van het hele gouvernement gaat vanwege het ontbreken van het eiland Ambelau en de onduidelijkheid omtrent *Hitu's Kust*. Maar aangezien deze *visite* toch de meest bevolkte én de meest gekerstende gebieden bevat kunnen we er toch van uitgaan dat 5022 een goed richtgetal is. Dit beeld klopt ook met de (lichte) stijging in het aantal scholen ten opzichte van 1695. De gemiddelde schoolgrootte groeide in de zeventiende eeuw immers geleidelijk aan tot 80 à 90 leerlingen.³⁰ Als we er even van uitgaan dat er 60 scholen waren in 1731 komen we aan een gemiddelde van 84 leerlingen per school (en 97 in het geval van 52 scholen). Vermoedelijk lag het aantal scholen, gezien de stijging in het leerlingenaantal, dus dichterbij de 60 dan bij 52.

De bepalingen omtrent het aantal kinderen dat per christelijk gezin naar school moest en de leeftijdsgrens werden doorheen de zeventiende eeuw verscheidene malen aangepast. Het VOC-bestuur ging er van uit dat elke school voldoende leerlingen most tellen. In principe moesten de ouders van drie kinderen er één naar school zenden, de ouders van vier kinderen twee, enzovoorts.

²⁷ Zie Bijlage 5

²⁸ Idem.

²⁹ Zie Tabel 11.

³⁰ Idem.

Het is niet bekend wanneer men voor het eerst naar school moest, maar vermoedelijk was dit op vijf- à zesjarige leeftijd. In 1669 legde de Hoge Regering de leeftijd tot waarop leerlingen naar school moesten officieel vast. Voor de jongens werd dit op twaalfjarige leeftijd, voor de meisjes reeds op tienjarige leeftijd vanwege het eerder intreden van de puberteit.³¹

Aan de hand van bovengenoemde plaatsingscriteria gaat Gerrit Knaap er van uit dat ruim één derde van de christelijke kinderen onderwijs zou moeten volgen. Zo werd bijvoorbeeld 30 à 40% van het totaal aantal christelijke kinderen in 1780 te boek gesteld als schoolgaand.³² Hoe zat het nu eind 1731? Tabel 13 toont ons hoeveel procent van het totaal aantal christelijke kinderen per regio naar school ging. Deze vergelijking is mogelijk omdat in het *getal der christenen* naast het aantal christelijke schoolkinderen ook het aantal christelijke kinderen *buiten school* opgenomen werden. Nu leert deze tabel ons dat er op een totaal van 11.998 christelijke kinderen 42% school volgde. Dit ligt toch wat hoger dan het gemiddelde dat Gerrit Knaap aanhaalt voor de zeventiende eeuw. Meer nog, in de meeste regio's vinden we hogere percentages terug. Het gemiddelde wordt echter naar beneden gehaald door de lagere cijfers van Saparua en Zuidwest-Seram. In deze regio's gingen slechts 32% van de christelijke kinderen naar school, en dit terwijl er 41% van het totaal aantal christelijke kinderen woonde. Dit laatste heeft ongetwijfeld te maken met de hoge kersteningsgraad in deze regio's. We zagen reeds dat op Saparua maar liefst 71% van de bevolking christen was (cf. supra). Desondanks waren er hier dus minder leerlingen. Vermoedelijk was de hoge kersteningsgraad juist de oorzaak hiervan. De scholen zouden anders waarschijnlijk te groot worden. We zien inderdaad dat het gemiddelde leerlingenaantal op de Saparuase scholen reeds vrij hoog lag, namelijk zo'n 109 leerlingen per school. Voor Zuidwest-Seram hebben we geen gegevens over het aandeel van de christenen in de bevolking maar we kunnen vermoeden dat ook hier hetzelfde meespeelde. Als we nu de percentages van de rest van het gouvernement bekijken, dan zien we dat deze steevast hoger liggen dan het gemiddelde van 42%. Op Leitimor en *Hitu's Kust*, tezamen goed voor 36% van het aantal christelijke kinderen, gaat gemiddeld 50% van hen naar school. Dit hoger aandeel schoolgaande christelijke kinderen ten opzichte van het aantal dat Gerrit Knaap vooropstelt aan de hand van de plaatsingscriteria is opvallend. De lagere cijfers van Saparua en Zuidwest-Seram stemmen wel min of meer overeen met zijn berekeningen. Dit alles zou er op kunnen wijzen dat de criteria die Knaap bespreekt in de periode 1695-1732 aangepast zijn, waardoor er meer kinderen naar school moesten. Hiervan hebben we echter geen weet.

Een laatste vraag die we ons kunnen stellen omtrent het aantal schoolkinderen is hoe de

³¹ Ibidem, 120.

³² Idem.

verhouding tussen jongens en meisjes lag. We weten dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw ongeveer een kwart van de leerlingen vrouwelijk was, voor de tweede eeuw helft zijn hierover geen gegevens bekend.³³ Uit tabel 12 bleek al dat circa tweederde (68%) van de schoolgaande kinderen eind 1731 uit jongens bestond, slechts eenderde (32%) waren meisjes. De verhouding lijkt dus opgeschoven te zijn in de richting van de jongens. Gerrit Knaap gaat niet verder in op het verschil tussen jongens en meisjes in het aantal leerlingen. Met de gegevens uit de kerk- en schoolvisitatie van eind 1731 valt hierover echter nog wel wat meer te zeggen.

Tabel 13: Percentage schoolgaande kinderen onder de christelijke kinderen.

regio	totaal aantal christelijke kinderen (<i>'kinderen in 't school' + 'kinderen buiten school'</i>)			aantal kinderen dat hiervan naar school gaat procentueel uitgedrukt		
	m	v	som	m	v	som
Buru	16	2	18	81%	50%	78%
Manipa	34	33	67	50%	36%	43%
Boano	157	115	272	64%	44%	56%
Zuidwest-Seram	801	389	1.190	38%	32%	36%
Nusalaut	868	677	1.545	66%	29%	44%
Saparua	2.247	1.501	3.748	35%	23%	31%
Haruku	529	404	933	61%	35%	50%
Hitu's Kust	1.031	756	1.787	58%	45%	53%
Leitimor	1.415	1.023	2.438	53%	40%	48%
totaal	7.098	4.900	11.998	48%	33%	42%
	59%	41%	100%			

Bron: Bijlage 4.

Zo zien we in tabel 13 dat 59% van het totaal aantal christelijke kinderen, ongeacht of ze nu naar school gingen of niet, jongens waren. Moesten de plaatsingscriteria zowel voor meisjes als jongens gelijk geweest zijn, dan zouden er dus sowieso al meer jongens naar school gegaan zijn. In deze tabel zien we ook dat gemiddeld 48% van deze jongens naar school gingen. Bij de meisjes lag dit beduidend lager: slechts 33% van het totaal aantal vrouwelijke christelijke kinderen ging naar school. Ook hier worden deze gemiddelden 'verstoord' door de lagere percentages leerlingen op Saparua en Zuidwest-Seram ten opzichte van het totaal aantal kinderen dat er woonde. Als we naar de rest van het gouvernement kijken zien we percentages van om en bij de 55% met zelfs pieken van boven de 60% voor de jongens. Bij de meisjes komen we dan aan een gemiddelde van boven de 40%. Opvallend is het cijfer van Nusalaut. Hier lijkt een zeer hoog aandeel schoolgaande jongens (66%) ten koste te gaan van het aandeel meisjes (29%), waardoor het totaalpercentage voor Nusalaut vrij gemiddeld

³³ Ibidem, 119.

blijft (44%). Wat kunnen we nu concluderen omtrent de verhouding tussen meisjes en jongens uit al deze cijfers? Ondanks het feit dat maar eenderde van de schoolgaande christelijke kinderen uit meisjes bestond, blijkt dat in de meeste regio's toch meer dan 40% van de meisjes naar school ging. En het groter aantal schoolgaande jongens ligt, naast de hogere leeftijdsgrenzen, ook aan het feit dat er gewoonweg meer christelijke jongens dan meisjes waren op de Ambonse eilanden, waardoor het aantal jongens groter lijkt dan het procentueel is op het totaal aantal jongens.

4.2.3 Kennis en vaardigheden van de schoolkinderen.

Het onderwijs was hoofdzakelijk op evangelisatie gericht. Daarnaast stonden ook lezen, schrijven en zingen op het programma. Maar datgene dat werd gezongen of gelezen was steeds iets religieus.³⁴ Op basis van de kerk- en schoolvisite is het ook mogelijk een overzicht op te stellen van de vaardigheden van de schoolkinderen (cf. Tabel 14). De aangetroffen gegevens daaromtrent waren echter vaak onvolledig. Zo maakte men doorgaans een onderscheid tussen zij die grote vragen, zij die middelste vragen en zij die de kleine vragen konden beantwoorden. Deze categorieën kwamen echter niet overal voor en vaak vermeldde men dat 'de overige' kinderen de gebeden leerden, soms werd dit ook als een aparte categorie opgenomen. Bovendien gelden deze cijfers enkel voor het totaal aantal aanwezig kinderen, kijken naar de verschillen tussen jongens en meisjes qua vaardigheden en kennis is dus niet mogelijk. Daarbovenop werden niet voor alle scholen een aanwezigheid opgegeven, wanneer men dan nog eens vermeldde dat 'de overige' de gebeden leerden weten we dus niet hoeveel kinderen er aanwezig waren. We hebben toch een poging ondernomen om alle gegevens te verzamelen, hierbij is voor de scholen zonder opgave van het aantal aanwezige schoolkinderen de gemiddelde aanwezigheidsgraad in de overige scholen gehanteerd. Zo komen we tot onderstaande tabel 14. We moeten hierbij opmerken dat lezen, zingen en schrijven als één vaardigheid moet worden gezien die bovendien apart staat van de vier gehanteerde niveaus. Vermoedelijk behoorden zij die konden lezen, zingen en schrijven wel tot het hoogste niveau van de 'grote vragen'. We zien dat er op een totaal van

Tabel 14: Kennis en vaardigheden van de schoolkinderen.

totaal	aanwezig	grote vragen	middelste vragen	kleine vragen	gebeden	lezen, zingen & schrijven
5.022	ca. 3.500	1.217	684	265	ca. 1.334	ca. 666
	100%	35%	20%	8%	38%	19%

Bron: VOC 2235^a, dagregister 29-02-1732: visiterapporten van kerken en scholen, folio's 679-710

5.022 schoolkinderen circa 3.500 of zo'n 70% aanwezig waren. Dit lag toch een stuk lager dan het

³⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 119-123.

door Gerrit Knaap geconstateerde gemiddelde van 80 à 90%.³⁵ Voor het overige zien we dat ongeveer eenderde de 'grote vragen' kon beantwoorden en circa eenderde kon de gebeden opzeggen of leerde die aan, de overige zaten ergens tussenin. Slechts 19% van het totaal aantal aanwezige leerlingen kon lezen, zingen of schrijven. Een vergelijking maken qua niveau met de situatie in de tweede helft van de zeventiende eeuw is spijtig genoeg niet mogelijk: Knaap vermeld namelijk andere niveaus. Hij spreekt ook van 'gebeden' als niveau, maar daarnaast waren er twee andere niveaus: 'Cort Begryp' (van de godsdienst) en 'Catechismus'.³⁶ Waarvoor de in 1732 gehanteerde niveaus stonden is dus niet gekend. Wel weet Knaap dat in 1680 ongeveer de helft van het totaal aantal aanwezige leerlingen op hoogste niveau van de Catechismus werd gesitueerd, en ten minste 70 à 75% hiervan kon lezen en schrijven. Dit was dus lang niet het geval in 1732: slechts 35% werd hier gesitueerd op het hoogste niveau en daarvan kon hoogstens 55% lezen (indien al diegenen die konden lezen en schrijven tot de hoogste categorie behoorden). Het ziet er dus naar uit dat het aantal leerlingen en scholen wel gestegen was tussen 1695 en 1732 maar dat deze stijging in kwantiteit een kwalitatieve daling met zich meegebracht had.

4.2.4 De schoolboeken.

In de aanloopperiode van het schoolwezen waren de leermiddelen nog vaak in het Nederlands. Hier kwam verandering in dankzij op Ambon actieve predikanten als Wiltens, Danckaerts, Heurnius, Brouwerius en Caron. Doorheen de zeventiende eeuw groeide het aantal beschikbare schoolboeken naarmate men verscheidene werken vertaalde in het Maleis en ze liet drukken in de Republiek. Al vrij vroeg beschikte men over een Maleis ABC-boekje, in 1612 werd dit voor het eerst gedrukt te Amsterdam. De Catechismus van dominee Danckaerts werd voor het eerst gedrukt in de jaren twintig van de zeventiende eeuw. Het vertalen van de bijbel verliep minder vlot. Van het Oude Testament was enkel een vertaling van Genesis voorhanden in de zeventiende eeuw. En het Nieuwe Testament werd pas vertaald in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, dit door dominee Brouwerius. De eerste druk hiervan was in 1668. Daarnaast beschikte men in de zeventiende eeuw nog over gedrukte collecties preken van dominee Wiltens en later van dominee Caron. Deze werden gebruikt ter voorlezing in de kerk.³⁷

Ondanks de vele inspanningen van verscheidene dominees op het vlak van vertalingen was er doorgaans een groot gebrek aan leermiddelen in de scholen. In de vele kerk- en schoolvestigingen kan men constateren dat het doorgaans slecht gesteld was met de leermiddelen. Gerrit Knaap geeft als

³⁵ Ibidem, 120.

³⁶ Ibidem, 121.

³⁷ Ibidem, 121-122.

voorbeeld de gegevens van een *visite* van 1680 op de Lease-eilanden. Het gemiddeld aantal ABC-boekjes per school was er één à twee. Verder had men gemiddeld vijf *Aldegondes*, zes à zeven exemplaren van de Catechismus, een vijftal stukken van het Nieuwe Testament van Brouwerius, één à twee exemplaren van Genesis en vijf exemplaren van de preken van Wiltens.³⁸ In de *visite* van eind 1731 zitten de Lease-eilanden vervat (cf. Bijlage 5), we kunnen dus trachten een vergelijking te maken met de situatie van een vijftigtal jaar eerder. Zo zien we dat er eind 1731, verspreid over 21 scholen met een onderling sterk verschillend leerlingenaantal, nog steeds slechts gemiddeld twee ABC-boekjes per school aanwezig waren in de Lease. Terwijl men in 1680 nog gemiddeld vijf *Aldegondes* had is het aantal *Aldegondes* in 1731 verwaarloosbaar. Het gemiddeld aantal exemplaren van de Catechismus van Danckaerts ligt nog maar op drie à vier. Wel heeft quasi elke school één of meer exemplaren van dit werk. Het aantal exemplaren van het Nieuwe Testament en Genesis is al helemaal verwaarloosbaar: respectievelijk vier en zes scholen hebben er elk één exemplaar van in huis. Preken van Wiltens vinden we in de *visite* van eind 1731 nergens nog terug. Dit werk schijnt te zijn vervangen door de preken van Caron, een werk dat in zo goed als alle scholen aanwezig was. Op de Lease-eilanden waren er gemiddeld drie *Carons* per school. Op basis van deze beschrijving lijkt het erop dat het aantal schoolboeken sterk gedaald is tussen 1680 en 1731. Maar 'ter compensatie' vinden we wel drie werken terug waarvan Knaap geen melding maakt in de zeventiende eeuw. De scholen in de Lease hadden eind 1732 ook nog gemiddeld twee Psalmboeken en twee à drie *Ichtitsaars*. Het derde werk, de *Weg na de Hemel*, is qua aantal verwaarloosbaar in de gemiddelden. Welk soort boeken deze twee laatst genoemde werken waren is niet echt duidelijk. Vermits de nadruk in het onderwijs op de catechismus lag (en afgaande op de naam van het laatste werk), waren het vermoedelijk catechisatiewerken. Ondanks deze drie nieuwe werken die we terugvinden in 1731, blijft het beeld van een daling in het aantal schoolboeken ten opzichte van 1780 toch overeind. Een mogelijke oorzaak van het dalende aantal leermiddelen zou kunnen liggen in de stijging van het aantal scholen. Waarbij deze nieuw opgerichte scholen dan over minder schoolboeken zouden beschikken dan de reeds bestaande scholen.

Hoe was het nu gesteld met de leermiddelen in het gehele gouvernement Amboina eind 1732? We zien dat de situatieschets voor de Lease-eilanden van hierboven zich doortrekt naar het gehele gouvernement. Tabel 15 toont de aantallen van de verscheidene soorten teruggevonden schoolboeken, hun onderlinge verhoudingen qua aantallen en de 'aanwezigheidsgraad' in de scholen. Voor dit laatste is gekozen voor het aantal van 52 scholen, ondanks het vermoedelijk hogere aantal scholen (cf. supra). Deze keuze wordt verantwoord door het feit dat er slechts 52 keer een opgave

³⁸ Idem.

van schoolboeken terug te vinden is in de kerk- en schoolvisitatie. Uit onderstaande tabel blijkt dat grootste gedeelte van de schoolboeken eind 1731 bestond uit Catechismussen van Danckaerts (20%), *Carons* (19%), *Ichtitsaars* (17%), ABC-boekjes (of -plankjes, het onderscheid werd niet altijd even

Tabel 15: Schoolboeken.

schoolboek	aantal	percentage	aanwezigheidsgraad op 52 scholen
catechismus Danckerts	153	20%	38 scholen of 73 %
caron	142	19%	51 scholen of 98 %
ichtitsaar	129	17%	45 scholen of 87 %
abc- boek/plank	120	16%	42 scholen of 81 %
psalmboek	91	12%	48 scholen of 92 %
weg na de hemel	37	5%	15 scholen of 29 %
aldegonde	24	3%	12 scholen of 23 %
genesis	18	2%	18 scholen of 35 %
djalan kasurga	18	2%	06 scholen of 12 %
overige	15	2%	09 scholen of 17 %
nieuw testament	9	1%	09 scholen of 17 %
	756	100 %	

Bron: Bijlage 5.

duidelijk gemaakt) (16%), en Psalmboeken (12%). De overige soorten werken zijn samen slechts goed voor 16% van het totaal aantal schoolboeken. Als we gaan kijken naar de 'aanwezigheidsgraad' van deze vijf eerstgenoemde werken dan zien we dat er in de meeste scholen wel één of meerdere exemplaren hiervan aanwezig waren. Wat wel opvalt is dat de Catechismus van Danckaerts van deze vijf het minst aanwezig was in alle scholen (73%), ondanks het feit dat het aandeel van dit werk in het totale aantal het grootst. We zien dan ook dat de scholen die dit werk in huis hadden, er meestal meerdere exemplaren (gemiddeld 4) van hadden. Het gemiddelde van de *Carons* lag ter vergelijking maar op twee à drie per school waar dit werk aanwezig was. Hier staat dan wel tegenover dat de *Carons* duidelijk als het belangrijkste werk werden beschouwd: op één school na hadden alle scholen hiervan minstens één exemplaar in bezit. Ook de Psalmboeken scoren op dit vlak goed: er waren slechts vier scholen zonder een Psalmboek. Tot slot zien we dat het boek Genesis en het Nieuwe Testament, ondanks hun zeer klein aandeel in het totale aantal schoolboeken (respectievelijk 2% en 1%), toch nog in vrij veel scholen voorkwamen (respectievelijk 35% en 17%). Dit is echter vrij logisch, aangezien beide werken delen van de bijbel bevatten, per slot van rekening het allerbelangrijkste christelijke boek. In dit licht is het eigenlijk eerder verwonderlijk dat er maar zo weinig bijbelse werken voorhanden waren op de Ambonse eilanden. De vertaling van het Nieuwe Testament was per slot van rekening toch al 63 jaar beschikbaar.

Nog een schoolboek waarvan Gerrit Knaap in zijn werk geen melding maakt zijn de zogenaamde *Djalan Kasurqa's*. Het is niet duidelijk om wat voor een soort werk het hier gaat. Het is wel een Maleisisch klinkende naam en *jalan* betekend in het *Bahasa Indonesia* tegenwoordig ondermeer (de) 'weg'.³⁹ Dit wetende, zou het dus kunnen dat het om een Maleisische vertaling gaat van het werk *Weg na de Hemel*. Maar een zoektocht naar de betekenis van *Kasurqa* heeft niks opgeleverd. Wat natuurlijk ook mogelijk is, is dat *Djalan Kasurqa* een eigenaam is. Andere werken werden immers ook naar hun auteur genoemd. Wat opvalt is dat deze *Djalan Kasurqa* enkel voorkwam op *Hitu's Kust* en *Leitimor*.⁴⁰ Hiertegenover staat dat geen enkele school in deze regio's een exemplaar van de werken *Aldegonde* of *Weg na de Hemel* bezaten.

De categorie 'overige' (2%) uit tabel 15 bestaat uit enkele van de volgende werken: *Brouwerius*, *Valentijn*, *Barsoe*, en *Letterconst*. Over welke werken van Brouwerius en Valentijn het hier gaat en welk soort werk een *Barsoe* is, is echter opnieuw niet op te maken uit de bronnen. Het werk *Letterconst* komt slechts éénmaal voor in de *visite* van 1732.⁴¹ In de *visite*-rapporten van kerken en scholen op Hitu en Leitimor van april en mei 1732 staan er echter zeven exemplaren van dit werk opgegeven (alle op *Hitu's Kust*).⁴² Vermoedelijk waren deze werken eind 1731 ook al aanwezig aangezien nergens in de bronnen melding wordt gemaakt van een eventuele toebedeling van deze schoolboeken. In deze *visites* van 1732 duikt nog een werk op dat niet vermeld staat in de *visite* van het jaar ervoor en waarover we opnieuw niets weten: de *Trap der jeugt*. Hiervan had men er op *Hitu's Kust* en *Leitimor* tezamen elf in bezit. Ook merken we dat men in deze *visite* een onderscheid maakte tussen *Ichtitsaar nieuwe* en *Ichtitsaar ouwe*. Bovendien blijkt dat er in bepaalde gevallen toch vrij veel afwijking zit in de opgave van het aantal schoolboeken die zowel in de *visite* van 1731 als die van 1732 voorkomen. Zo werden er in 1731 achttien *Djalan Kasurgas* opgegeven, in 1732 zouden dit er plots nog maar vier geweest zijn.⁴³ Deze korte vergelijking tussen de twee *visites* die in 1732 in de dagregisters ingevoegd werden illustreert dus dat de opgave van de schoolboeken blijkbaar niet altijd even zorgvuldig gebeurde.

Dat er een schrijnend tekort was aan schoolboeken – er waren immers maar 756 schoolboeken voor 5022 leerlingen (!) – wordt bevestigd in de reeds enkele malen aangehaalde 'eis van benodigdheden' voor Amboina in 1733 die men in augustus 1732 opstelde.⁴⁴ Deze “*principalen eijsch van sodanige contanten, lijwaten, coopmanschappen, provisien en wesmeer als'er ten behoefte deser provintie*

³⁹ Wojowasito & Poerwadarminta, *Kamus Lengkap*, 112.

⁴⁰ Zie Bijlage 5.

⁴¹ Idem.

⁴² VOC 2235^a, dagregister, folio's 1090-1121.

⁴³ Idem.

⁴⁴ VOC 2235^b, folio's 8-17; Zie ook Bijlage 9.

*Amboina voor d'aanstaande jaar 1733 onser eragten vereijst en ten hoogsten benodigt zullen zijn*⁴⁵ was zoals de beschrijving het zegt een lijst (die jaarlijks werd opgestuurd) van allerhande zaken waarvan men hoopte dat ze vanuit Batavia naar Amboina – “*na herwaards*” – zouden verscheept worden. In deze 'eis van benodigdheden' vinden we onder andere een lijst met benodigdheden voor de 'kerken en scholen'.⁴⁶ Deze bestaat volledig uit boeken, men vraagt om maar liefst 1.405 (school)boeken, ofwel het dubbele van het aantal in wezen zijnde schoolboeken in het gouvernement! Het gaat om in totaal 31 soorten christelijke werken, waarvan het grootste deel duidelijk bestemd was voor de scholen. Ongeveer de helft van de eis bestond uit hierboven reeds aangehaalde werken: psalmboeken (300), ABC-boekjes en -bordjes (150), *Carons* (100), *Aldegondes* (60), *Trappen der jeugt* (60) en *Letterconsten* (60). Men vraagt ook om *Maleijtsche Testamenten*, *Genesis* en *Ichtitsaars* “*zooveel'r maar konnen*”. Dit laatste spreekt boekdelen en kan bijna als een noodkreet opgevat worden. Het mag duidelijk zijn dat er een groot gebrek aan leermiddelen was op de Ambonse eilanden.

4.3 Het *armgeld*.

Tot slot nog een woordje over het *armgeld*. Tijdens de kerk- en schoolvisitatie haalden de predikanten namelijk ook het *armgeld* op. Zo werden er eind 1732 zo'n 5 à 6.000 gulden aan *armgeld* opgehaald.⁴⁷ Dit *armgeld* was onder andere bestemd voor de zogenaamde *diaconij armen*. De Diaconie was vanouds een kerkelijke instelling die zich voor de sociale zorg van haar lidmaten inspande.⁴⁸ Ook te Kota Ambon was er dus een Diaconie. Een deel van haar inkomsten haalde ze dus uit omhalingen onder de *inlandse* christenen. Ook merken we in de bronnen dat wanneer men een plakkaat uitvaardigde er vaak een boete aan werd gekoppeld in het geval van niet naleving, deze boete was steeds ten dele bestemd voor de *diaconij armen*. Verder werd er zeer weinig teruggevonden over de Ambonse Diaconie in de bronnen voor 1732. In de zielsbeschrijving vinden we in de opgave voor Ambon wel een categorie 'weeskinderen en armen'. Hierin zien we dat er te Kota Ambon tien weeskinderen en 32 'armen die van de diaconie leven' waren.⁴⁹

⁴⁵ Ibidem, folio 8.

⁴⁶ Zie Bijlage 9.

⁴⁷ Zie Bijlage 4.

⁴⁸ Wagenaar, *Galle; VOC-vestiging op Ceylon*, 95.

⁴⁹ VOC 7960, ziel- en nagelbeschrijving, folio's 2-20.

4.4 Deelbesluit.

Het algemene beeld dat overblijft van het onderzoek naar de 'staat van het christendom' in 1732 ten opzichte van de situatie aan het einde van de zeventiende eeuw is er één van een kwantitatieve stijging die echter gepaard ging met wat we een kwalitatieve daling kunnen noemen. Zo zagen we dat het totaal aantal christenen wel gestegen was met 15%, maar dat het aantal lidmaten van de kerk niet mee was gestegen. Ook het totaal aantal scholen en leerlingen bleek te zijn gestegen, maar er konden er dan weer minder lezen, zingen en schrijven. Er bleek ook een nog nijpender tekort aan schoolboeken te zijn dan dat al het geval was omstreeks 1695.

5 Korte demografische schets van de Ambonse bevolking in 1732.

In de zielsbeschrijvingen vinden we heel wat meer informatie terug dan de eerder verwerkte (nationaliteits)gegevens betreffende het VOC-personeel, ook de autochtone bevolkingsaantallen werden er namelijk in opgenomen. De zielsbeschrijvingen zijn met andere woorden waardevolle bevolkingsstatistieken. Het zijn per jaar (voor zover bewaard) dikke boeken met daarin lange lijsten van de allochtone en autochtone Ambonse bevolking. In tegenstelling tot de opgaven van de autochtone bevolking, waren de opgaven van de autochtone bevolking niet per huishouden maar per dorp. Het valt niet te ontkennen dat er heel wat vraagtekens kunnen gezet worden bij de betrouwbaarheid van de bevolkingscijfers van de autochtone gemeenschap uit de zielsbeschrijvingen. Gerrit Knaap onderzocht de zielsbeschrijvingen van de tweede helft van de zeventiende eeuw en trof niet zelden onjuiste gegevens aan. In VOC-kringen waren er over het algemeen echter geen klachten over de betrouwbaarheid van de bevolkingsopgaven. Het dient dan ook opgemerkt te worden dat de Compagnie de statistieken zo goed als nergens voor gebruikte. Maar ondanks alle bedenkingen die men kan (en mag) hebben bij deze bron, bevatten de zielsbeschrijvingen unieke gegevens over de Ambonse bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw.¹

Voor de hiernavolgende bespreking is gebruik gemaakt van het *generaal summarium* van de zielsbeschrijving van Amboina van juni 1732 (cf. Bijlage 6). Achteraan de zielsbeschrijving werd er namelijk een samenvatting van de opgaven voor heel Amboina per regio/eiland opgenomen. De totaalcijfers werden ook nog eens kort met die van het jaar ervoor vergeleken. We zien dat er naast het VOC-personeel nog een tweede allochtone groep was: de zogenaamde *coloniers*. Vandaar dat we eerst nog even kort zullen ingaan op de allochtone gemeenschap alvorens over te gaan tot de bespreking van de *inlanders*. We zien in het *generaal summarium* ook twee kolommen met slaven. Er kwam inderdaad slavernij voor op de Ambonse eilanden, en dit zowel in de allochtone als in de autochtone gemeenschap. Deze slavernij zal apart besproken worden. Het is in dit hoofdstuk de bedoeling om de bevolkingscijfers van 1732 enigszins te vergelijken met de uit Knaaps *Kruidnagelen en christenen* bekende demografische situatie van de Ambonse bevolking in de zeventiende eeuw. Tussen 1696, het eindpunt van Knaap zijn studie, en 1732 ligt uiteraard een vrij lange periode. Veel meer dan enkele algemene conclusies zullen we hier dan ook niet kunnen presenteren. Bovendien moeten we de mogelijke onbetrouwbaarheid van de bevolkingsopgaven ook in ons achterhoofd houden. Toch hopen we een zekere indicatie te kunnen geven van de demografische evolutie na 1696.

¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 369-375.

Alvorens over te gaan tot de bespreking van de Ambonse bevolking moeten we nog een opmerking maken over de regionale indeling die gehanteerd werd in de zielsbeschrijving van 1732. De door de VOC onderscheiden regio's werden niet altijd even consequent toegepast in de zielsbeschrijvingen. Bovendien ging er vaak weinig logica schuil achter de indelingen. Vandaar dat Gerrit Knaap in zijn werk een eigen regionale indeling hanteert die meer rekening houdt met geografische realiteiten. De indeling van de VOC was immers te willekeurig om als basis voor een demografische analyse te dienen.² Aangezien hij de gehele zielsbeschrijvingen onderzocht kon hij dorp per dorp te werk gaan en zo consequent de dorpen verdelen over bepaalde regio's. Aangezien we in de hiernavolgende bespreking echter gebruik zullen maken van het *generaal summarium* is het aanpassen van de regio's hier niet mogelijk. In de zielsbeschrijving van 1732 vinden we de volgende opdelingen: *aan 't casteel* of Kota Ambon, 'Ambonezen' of (vermoedelijk) Leitimor, Hila, Saparua, Haruku, Larike, Buru, Manipa, Seram Saparua en Molana. We zien onmiddellijk dat sommige eilanden, met name Ambelau, Nussalaut en Boano ontbreken. Dit laatste eiland is vermoedelijk bij Manipa geteld, aangezien we weten dat dit ook gedaan werd bij de opgave van de Compagniesdienaren.³ In dezelfde opgave vinden we bij Saparua ook een categorie 'schoolmeesters op Nussalaut' terug, maar verder was er geen verwijzing naar dit eiland. En het eiland Ambelau werd naar alle waarschijnlijkheid bij Buru gevoegd. Wat in de zielsbeschrijving van 1732 als Seram Saparua aangeduid werd, was vermoedelijk geheel Zuidwest-Seram (zowel Seram Hitu, Seram Haruku en Seram Saparua; cf. Kaart 3). Dit vanwege het vrij hoge bevolkingsaantal dat voor Seram Saparua genoteerd werd (cf. *infra*). Bovendien zou het vreemd zijn dat niet heel Zuidwest-Seram opgenomen werd. Molana was een zo goed als onbewoond eiland in de Lease. Hila was dan weer een dorp op de kust van Hitu, maar blijkbaar was dit in 1732 ook een regio. Het is niet duidelijk of we dit gelijk mogen stellen aan Hitu en of we Hitu Tenggara er dan ook bij moeten rekenen. Het is op basis van de regionale indeling in de zielsbeschrijving van 1732 met andere woorden zeer moeilijk om de Ambonse bevolking regionaal te gaan bespreken. We mogen er echter wel van uitgaan dat (zo goed als) het gehele gouvernement vervat zit in deze zielsbeschrijving. Het opmaken van zielsbeschrijvingen was immers reeds geruime tijd ingeburgerd, en men mag toch verwachten dat men geen dorpen oversloeg. Vandaar dat we hier vooral zullen focussen op de totaalcijfers. En voor zover mogelijk zullen we ook trachten enkele regio's afzonderlijk te vergelijken.

² Ibidem, 128.

³ Zie Bijlage 1.

5.1 De Allochtone gemeenschap.

De zielsbeschrijving van 1732 bestaat uit drie hoofdgroepen: de *Compagniesdienaren*, de *coloniers aan 't Casteel* en de inlanders. De eerste twee groepen vormen de allochtone gemeenschap. Als we echter naar de zeven subcategorieën gaan kijken waarover de drie hoofdgroepen verdeeld zijn, dan zien we dat de grens tussen autochtonen en allochtonen niet altijd even scherp te stellen is. Zo zien we binnen de groep die we als allochtoon definiëren toch nog een subcategorie 'Ambonezen' opduiken. Ter illustratie: op een totaal van 3136 *Compagniesdienaren* zijn er 560 Ambonezen.⁴ Bij na 18% van deze 'allochtone' groep blijkt dus van autochtone afkomst te zijn. Deze Ambonezen werden echter niet als *inlanders* of autochtonen beschouwd omdat ze in dienst waren van van de VOC. In zekere zin waren ze dus 'administratieve allochtonen'. Wat hen ook onderscheidde van de *inlanders* was hun woonplaats. In tegenstelling tot de in de dorpsgemeenschappen wonende *inlanders*, woonden de Ambonezen in VOC-dienst (meestal) in de onmiddellijke nabijheid of in de VOC-nederzettingen.⁵ Ook de slaven werden ongeacht hun afkomst (Makkasaren, Butonezen of 'overige') beschouwd als allochtoon of autochtoon, afhankelijk van welke van beide gemeenschappen hen in bezit had.

De overige vijf subcategorieën kwamen enkel voor in de allochtone gemeenschap. Deze was zoals gezegd opgedeeld in *Compagniesdienaren* en *coloniers*. Deze laatsten waren met andere woorden de allochtonen die niet bij de VOC in dienst waren. Deze groep woonde zoals “aan 't Casteel” al zegt (hoofdzakelijk) in Kota Ambon. Deze *coloniers* werden weer onderverdeeld in de Europese, Chinese, *Moorse*, *Inlandse* of *Mardijkse* burgerij. De *Inlandse* of *Mardijkse* burgerij waren echter geen *inlanders* in de strikte zin van het woord, maar wat men noemde *vrije uytlandse swarten*, en als dusdanig allochtonen. Het waren migranten of vrijgelaten slaven van Aziatische origine (of nakomelingen daarvan). We zien dan ook dat deze groep vooral uit de subcategorieën 'vrije Makassaren en Butonezen' en de 'vrije *swarte* en *mardijkers*' bestond. De *coloniers* onderscheidden zich van de echte *inlanders* of Ambonezen onder meer door het feit dat ze geen herendienst moesten doen. Ter vervanging moesten ze 's nachts de wacht houden in Kota Ambon. De Chinese burgerij was ook hiervan vrijgesteld, maar zij moest wel maandelijks 'hoofdgeld' betalen.⁶ Een laatste subcategorie onder de allochtonen die om verduidelijking vraagt zijn de uit gemengde huwelijken voortkomende zogenaamde *castisen* en *mixtisen*. Een *mixties* (halfbloed, mestizo) was iemand die geboren was uit een huwelijk tussen een Europeaan en een *inlandse*. Een kind van een Europeaan en een *mixtiese* moeder werd *casties* genoemd.⁷ Om een beeld te krijgen van het aantal *castisen* en *mixtisen* kijken we opnieuw

⁴ Zie Bijlage 6.

⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 369-375.

⁶ Ibidem, 370.

⁷ Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging in Ceylon*, 48.

naar het hierboven reeds aangehaalde totaal van 3136 *Compagniesdienaren*. We zien dat 11% van het VOC-personeel te Amboina uit *castisen en mixtisen* bestond, tegenover 30% Europeanen en Nederlanders. Het percentage *castisen en mixtisen* is toch vrij hoog in verhouding tot het aantal Europeanen. Het aantal Ambonezen in VOC-dienst was weliswaar nog hoger (18%), maar vermoedelijk bekleedden de *castisen en mixtisen* belangrijkere posities. Met 38% waren de slaven verreweg de grootste groep onder het VOC-personeel.⁸

Wat valt er nu te zeggen over de allochtone gemeenschap in 1732? Laten we eerst naar de totaalcijfers voor het gehele gouvernement kijken. Op een totale bevolking van 74.128 mensen bleken er 67.652 (91,3%) autochtonen en 6.476 (8,7%) allochtonen te zijn.⁹ Een vergelijking met de situatie veertig jaar eerder, leert ons dat het aantal allochtonen nauwelijks gegroeid is. Er waren echter wel zo'n 10.000 autochtonen meer. In 1692 waren er namelijk, op een totaal van 63.780 inwoners, 57.605 (90,3%) autochtonen en 6.175 (9,7%) allochtonen.¹⁰ Er heeft zich dus een verschuiving van 1% voorgedaan in het voordeel van de autochtone bevolking. De gemiddelde jaarlijkse groei van de allochtone bevolking tussen 1692 en 1732 bedroeg slechts 0,1% (tegenover 0,4% voor de autochtone bevolking; cf. infra). Het is vrij logisch dat deze groep niet echt meer groeide. Het VOC-bestuursapparaat was in 1692 immers reeds volledig uitgebouwd, een stijging in het aantal *compagniesdienaren* was dus niet echt te verwachten. En de VOC stond, vanwege het te handhaven kruidnagelmonopolie, wantrouwig tegenover andere de groep van allochtonen of *coloniers*. Vandaar dat ook deze groep niet echt groeide.

Vanwege de hierboven reeds besproken problemen betreffende de opdeling van de regio's in de zielsbeschrijvingen is het moeilijk om eventuele regionale verschillen te gaan onderzoeken. Maar het dient gezegd te worden dat dit wat betreft de allochtone gemeenschap ook weinig relevant zou zijn. Het is namelijk zo dat 81,1% (5.254) van de totale allochtone bevolking (6.476) in Kota Ambon op Leitimor woonde, de enige stad te Amboina.¹¹ De kolonistoren, namelijk de *compagniesdienaren* en de met hen verbonden allochtone groepen als 'Europese' burgers, Chinezen en Mardijkers woonden dus hoofdzakelijk in de stad. De 'gekoloniseerden', de Ambonse dorpelingen, bevolkten het 'platteland'. De tegenstelling stad-platteland had dus naast een ruimtelijke en politieke betekenis ook een etnische lading.¹² Aangezien het grootste deel van de allochtonen te Kota Ambon verbleef zullen we hier dan ook enkel de cijfers van Kota Ambon bespreken. Gerrit Knaap geeft in zijn werk een

⁸ Zie Bijlage 6.

⁹ Idem.

¹⁰ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 139.

¹¹ Zie Bijlage 6.

¹² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 142.

overzicht van het aantal allochtonen in Kota Ambon. Tabel 16 vergelijkt Knaap zijn gegevens voor 1692 met die uit de zielsbeschrijving van 1732.

Tabel 16: Het aantal allochtonen in Kota Ambon in 1732 vergeleken met 1692.

jaar	VOC- personeel	Europese burgerij	Chinese burgerij	Inlandse burgerij	Moorse burgerij	totaal Kota Ambon
1692	1266	1932	1147	874	-	5219
1732	1914	1222	1041	933	144	5254

Bron: Bijlage 6 & Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 132.

De opgaven in tabel 16 zijn inclusief weduwen, gehuwde vrouwen, kinderen, de 'administratief allochtone' Ambonezen en slaven. Deze laatsten hadden een vrij groot aandeel in de verscheidene groepen, hoewel het uiteraard geen burgers waren. Bovendien moet men de categorie 'Europese' burgerij niet al te strikt nemen: het was de gewoonte om heel wat *Mardijkse* en Makassarse burgers bij de 'Europese' burgerij onder te brengen.¹³ Zo zien we dat er in feite maar 9 'echte' Europese burgers zijn, terwijl er 570 'vrije swarten en *Mardijkers* 'als Europese burgerij aangeduid staan.¹⁴ Aan het begrip 'Europees' was namelijk een sociaal-culturele component verbonden. Een *Mardijker* kon tot de Europese burgerij gerekend worden als hij zich als Europeaan gedroeg en de uiterlijke kentekenen vertoonde, zoals het dragen van Europese kledij.¹⁵

In de zielsbeschrijving van 1732 duikt ook een categorie op die in de zeventiende eeuw niet voorkwam: de *Moorse* burgerij. Het feit dat de islamitische burgerij onderscheiden werd van de *inlandse* burgerij, kan impliciet betekenen dat deze laatste groep de christelijke *inlandse* burgerij was. De *Moorse* burgerij was hoe dan ook een relatief kleine groep. Dit hoeft niet te verwonderen aangezien Kota Ambon het centrum van het VOC-bestuur en dus ook van het Ambonse christendom was. Wat nog opvalt is dat deze *Moorse* burgerij nauwelijks slaven in haar bezit had.

Als we de overige groepen binnen de allochtone gemeenschap gaan bekijken zien we dat de verhouding tussen het VOC-personeel en de Europese burgerij tussen 1692 en 1732 omgedraaid is.¹⁶ In 1732 waren er een 1900tal VOC-dienaren en een 1200tal Europese burgers, veertig jaar eerder was dit net omgekeerd. Aangezien het aantal Chinese burgers lichtjes daalde en het aantal *inlandse* burgers lichtjes groeide is er weinig of geen wijziging op te merken in het totale aantal allochtonen te Kota Ambon over een periode van veertig jaar tijd. In totaal zijn er slechts 30 allochtonen meer in

¹³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 132.

¹⁴ Zie Bijlage 6.

¹⁵ Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging in Ceylon*, 49.

¹⁶ Zie Tabel 16.

1732. Deze nauwelijks groeiende groep vormde echter slechts een klein deel van de Ambonse bevolking. De bevolkingsaanwas die we eerder al opmerkten tussen 1692 en 1732 werd in de eerste plaats gerealiseerd in de autochtone gemeenschap.

5.2 De Autochtone gemeenschap.

Zoals reeds aangehaald tellen we in 1732 te Amboina 67.652 *inlanders* of autochtonen, of 91,3% van de totale bevolking. In welk licht moeten we dit getal nu zien als we het vergelijken met het demografische verloop in de (tweede helft van de) zeventiende eeuw? Door de Ambonse oorlogen tussen de VOC en de Ambonezen deed zich in het midden van de zeventiende eeuw een ernstige bevolkingsafname voor van ongeveer 37%. Hierna herstelde de bevolking zich echter en in de periode na 1671 constateren we een vrij regelmatige groei van van ongeveer 1,0% per jaar. Bij deze groei ging het om een natuurlijke aanwas. Een drastische bevolkingsafname, zoals met de Ambonse oorlogen, kwam na 1656 niet meer voor. Andere repressieve factoren zoals natuurrampen (vooral aardbevingen) en epidemieën (vooral malaria) speelden uiteraard wel nog een rol. Gerrit Knaap stelt dat alles er op wijst dat aan het einde van de zeventiende eeuw een zeker 'plafond' werd bereikt qua bevolkingsdichtheid. Dit 'plafond' zou niet doorbroken worden voor de tweede helft van de negentiende eeuw. Een belangrijke oorzaak hiervoor waren de door de VOC uitgevoerde gedwongen migraties na 1656, waardoor het economische territorium van de bevolking beperkt werd. Hierdoor herstelde het totale bevolkingscijfer zich niet tot het niveau van in het begin van de zeventiende eeuw.¹⁷

Het hierboven geschetste beeld van een stagnerende groei na 1692 blijkt te kloppen als we de totale bevolkingscijfers van 1692 en 1732 met elkaar gaan vergelijken. Op veertig jaar tijd groeide de autochtone gemeenschap van 57.606 naar 67.652, een groei van zo'n 10.000 mensen dus.¹⁸ Dit betekende slechts een gemiddelde jaarlijkse groei van 0,4%. Wat toch een stuk lager ligt dan de gemiddelde jaarlijkse groei van 1,0% voor de periode 1673-1692.¹⁹ Er is dus duidelijk sprake van een stagnerende groei. Gerrit Knaap geeft ons in zijn werk echter ook nog een bevolkingscijfer voor 1708 (58.653) mee.²⁰ Als we nu de jaarlijkse gemiddelde groei gaan berekenen voor de periode 1692-1708 dan merken we het eerder genoemde 'plafond' op. In deze periode groeide de bevolking namelijk maar met 0,1% per jaar, van groei was dus nauwelijks sprake. In de hiernavolgende periode, tussen

¹⁷ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 133-136 & 157-158.

¹⁸ Bijlage 6 & Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 139.

¹⁹ *Ibidem*, 141.

²⁰ *Ibidem*, 129.

1708 en 1732 dus, zien we dan een gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei van 0,6%. Na een periode van 16 jaar met zo goed als geen groei, was er in de 24 daaropvolgende jaren dus schijnbaar weer sprake van een iets hogere groei dan het totale gemiddelde van 0,4%. Een jaarlijkse groei van 0,6% was weliswaar lager dan de groei in de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw, maar stemt toch niet helemaal overeen met het beeld van een 'plafond' dat zou bereikt zijn eind de zeventiende eeuw. Het een en het ander heeft te maken met de in de zeilsbeschrijving van 1732 gehanteerde regionale indeling. Vermoedelijk moeten we het totale aantal allochtonen te Amboina ietwat neerwaarts corrigeren, waardoor het genoemde 'plafond' toch weer in zicht komt.

Tot nu toe gingen we immers steeds uit van het globale bevolkingscijfer van de Ambonse eilanden. Als we ons – ondanks de problemen betreffende de regionale indeling – gaan wagen aan een vergelijking over de tijd per regio, vallen er toch enkele zaken op. Tabel 17 geeft een overzicht per regio van de autochtone bevolking in 1732 te Amboina.

Tabel 17: De autochtone gemeenschap in 1732.

regio	vrije bevolking				slaven				totaal			
	m	v	k	totaal	m	v	k	totaal	m	v	k	totaal
'Ambonezen'	3.056	2.796	4.497	10.349	243	196	133	572	3.299	2.992	4.630	10.921
Hila	1.391	1.213	1.727	4.331	181	142	132	455	1.572	1.355	1.859	4.786
Saparua	4.219	4.451	5.104	13.774	365	325	210	900	4.584	4.776	5.314	14.674
Haruku	2.151	2.011	3.856	8.018	182	191	144	517	2.333	2.202	4.000	8.535
Larike	557	408	910	1.875	49	57	35	141	606	465	945	2.016
Buru	3.622	2.967	4.272	10.861	81	119	47	247	3.703	3.086	4.319	11.108
Manipa	1.410	1.623	1.523	4.556	134	166	117	417	1.544	1.789	1.640	4.973
Seram Saparua	2.702	2.979	4.424	10.105	188	147	188	523	2.890	3.126	4.612	10.628
Molana	4	2	-	6	2	3	-	5	6	5	-	11
totaal	19.112	18.450	26.313	63.875	1.425	1.346	1.006	3.777	20.537	19.796	27.319	67.652
	29,9%	28,9%	41,2%	100%	37,7%	35,6%	26,6%	100%	30,4%	29,3%	40,4%	100%
				94,4%				5,6%				100%

Bron: Bijlage 6.

De meeste in de zielsbeschrijving van 1732 onderscheidden regio's zijn echter vanwege een samenvoeging weinig geschikt voor een vergelijking. Dit is naast de reeds aangehaalde regio's ook het geval voor de groep 'Ambonezen'. Op het eerste zicht zou men denken dat het hier om Leitimor gaat. Maar als we het bevolkingscijfer van 1732 gaan vergelijken met dat van 1692, lijkt er toch sprake te zijn van een iets té grote groei. Naar alle waarschijnlijkheid zit hier ook het cijfer van Hitu Tenggara in vervat. Er was op Leitimor namelijk te weinig ruimte voor een grote bevolkingsgroei. De

bevolkingsdichtheid op Leitimor op het einde van de zeventiende eeuw was op Nusalaut na immers het hoogste van heel het gouvernement. Er waren dan ook heel wat klachten over ruimte- en landgebrek op Leitimor. Een oplossing voor dit gebrek vormde het aangrenzende, dunbevolkte Hitu Tenggara.²¹ Dit is waarschijnlijk ook de reden dat men ook de inwoners van Hitu Tenggara onder de noemer 'Ambonezen' plaatste.

De opdeling in regio's is dus problematisch. Wat we wel kunnen doen is trachten te kijken naar de "supra-regio's" die Gerrit Knaap in *Kruidnagelen en christenen* hanteert. Zo komen we tot de volgende indeling: Ambon ('Ambonezen', Hila en Larike), Lease (Saparua + Nusalaut, Haruku en Molana), de Westelijke eilanden (Buru + Ambelau en Manipa + Boano) en Zuidwest-Seram (Seram Saparua + Seram Hitu en Seram Haruku) (cf. Kaart 3). We mogen er van uit gaan dat door het samenvoegen van de verscheidene regio's we wel min of meer tot dezelfde indeling qua supra-regio's als Gerrit Knaap komen aangezien we zo eilandengroepen vormen. In Tabel 18 vinden we zo'n herschikking naar supra-regio's terug, waardoor we de bevolkingscijfers van 1708 en 1732 wel onderling kunnen gaan vergelijken. Er is hier gekozen voor 1708 omdat we reeds weten dat er tussen 1692 en 1708 nauwelijks enige bevolkingsaanwinst was.

Tabel 18: Autochtone bevolkingscijfers per supra-regio in 1708 en 1732.

supra-regio	1708	1732	gemiddelde jaarlijkse groei 1708-1732
Ambon	21.140	17.723	-0,7%
Lease	21.343	23.220	0,4%
Westelijke eilanden	9.500	16.081	2,2%
Zuidwest-Seram	6.670	10.628	2,0%
totaal	58.653	67.652	0,6%

Bron: Tabel 17 & Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 129.

Wat hier meteen opvalt zijn de hoge groeigemiddelden voor de Westelijke eilanden en Zuidwest-Seram. Ter vergelijking: de gemiddelde jaarlijkse groei van de autochtone bevolking bedroeg in deze supra-regio's in de periode 1673-1692 respectievelijk 0,8% en 1,5%. Vooral in het geval van de Westelijke eilanden lijkt het gemiddelde dus onjuist. Dit heeft alles te maken met het opgave van aantal inwoners van Buru. Dit zouden er 11.108 geweest zijn in 1732, tegenover slechts 3000 in 1708. Gerrit Knaap maakt zijn berekening voor 1708 op basis van een bevolkingsopgave uit *Oud en Nieuw Oost-Indiën* van François Valentijn. Het bleek echter dat Valentijn voor Buru ook niet direct tot de kustdorpen te rekenen Alfuren meerekende.²² Deze Buruse Alfuren zijn echter niet als inwoners

²¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 152-153.

²² *Ibidem*, 366-367.

van het gouvernement Amboina te beschouwen. Vandaar dat Knaap een neerwaartse correctie toepast op het totaal getal voor Buru van Valentijn. Op basis van andere gegevens vermindert hij het aantal Burunezen met ongeveer eenderde. Als we dit nu ook toepassen op het cijfer voor Buru van 1732 komen we aan een 3500tal minder Burunezen en een iets realistischer groeicijfer: om en bij de 1% per jaar. Ook voor Zuidwest-Seram zou het kunnen dat we een lichte neerwaartse correctie zouden moeten toepassen. Het is immers mogelijk dat hierin enkele Zuid-Seramse dorpen, die niet onder VOC-gezag stonden, vervat zitten. Dit gebeurde wel meer, maar hierover kunnen we niet zeker zijn. Het zou hier echter niet om een groot verschil gaan. Bovendien was de jaarlijkse bevolkingsgroei in deze regio was met 1,5% ook eind de zeventiende eeuw al vrij hoog. Een gemiddelde van 2,2% is dus goed mogelijk. Het ging dan ook om een vrij dunbevolkt gebied met een kleine bevolkingsdichtheid. In tegenstelling tot gebieden zoals Leitimor was hier dus wel nog volop ruimte voor een bevolkingsuitbreiding.

Valentijn's opgaven, inclusief Buruse Alfuren, allochtonen en Zuid-Seramse dorpen, zijn voor 1692 en 1708 respectievelijk 71.614 en 73.777.²³ Gerrit Knaap vermeld ook nog een opgave voor 1734: 73.290.²⁴ Ook deze opgave was inclusief Buruse Alfuren, allochtonen en Zuid-Seramse dorpen. Alles wijst er op dat ook in de hier besproken zielsbeschrijving van 1732 Buruse Alfuren en Zuid-Seramse dorpen vervat zitten. Hierin vinden we namelijk een totaal bevolkingscijfer (allochtonen en autochtonen) van 74.128.²⁵ Op basis van deze cijfers is het wel heel duidelijk dat eind zeventiende eeuw inderdaad een plafond werd bereikt qua bevolkingsdichtheid. We zien zo goed als geen groei tussen 1708 en 1732. Tussen 1732 en 1734 daalt de totale bevolking zelfs met 1000. Tussen 1731 en 1732 is er ook al een bevolkingsafname merkbaar. In het *generaal summarium* werden de bevolkingsaantallen van 1732 namelijk kort vergeleken met dat van het jaar ervoor. We zien een daling van 761.²⁶ Opvallend is dat bijna de helft hiervan slaven waren (cf. infra).

Wat levert al dit gegoochel met bevolkingscijfers en groeipercentages nu op? Het totaalcijfer van 67.652 autochtonen te Amboina in de zielsbeschrijving van 1732 is ongetwijfeld te hoog en moet neerwaarts gecorrigeerd worden. Met hoeveel is echter niet helemaal duidelijk, vandaar dat we ons daar ook niet aan zullen wagen. Maar van de eerder berekende gemiddelde jaarlijkse groei van 0,6% in de periode 1708-1732 is dus zeker geen sprake. Een gemiddelde jaarlijkse groei van 0,1% à 0,2% lijkt realistischer. De bevolkingsaanwas te Amboina stopte dus inderdaad min of meer op het einde van de zeventiende eeuw. Regionaal gezien was er op de Westelijke eilanden en vooral op Zuidwest-

²³ Ibidem, 156-157.

²⁴ Idem.

²⁵ Zie Bijlage 6.

²⁶ Idem.

Seram wel sprake van een hogere jaarlijkse groei. Het gemiddelde van het gouvernement werd echter naar beneden gehaald door een gemiddelde jaarlijkse bevolkingsafname van 0,7% op het eiland Ambon tussen 1708 en 1732.²⁷ Het is gissen naar de oorzaak hiervan, maar vermoedelijk speelt hier een natuurramp of een epidemie een belangrijke rol in. Het was bovendien zo dat het sterftcijfer in Kota Ambon en bij uitbreiding Leitimor in de zeventiende eeuw relatief hoog lag, net zoals in en rond andere pre-industriële steden.²⁸ Dit kan in de achttiende eeuw niet veel anders geweest zijn. Ondanks de neerwaartse beweging te Ambon constateren we in de periode 1708-1732 toch een minieme groei. Maar het plafond was duidelijk bereikt.

Een laatste analyse die we kunnen maken van de autochtone bevolking in 1732 op basis van de zielsbeschrijving van dat jaar, is die van de verhouding tussen mannen, vrouwen en kinderen. In tabel 17 werden naast hun aantallen ook hun procentuele verhoudingen opgenomen. De kinderen vormden met 40,4% de grootste groep. Onder kinderen moet men hier vrouwen tot twaalf en mannen tot zestien jaar verstaan.²⁹ In 1692 bedroeg het percentage niet-volwassenen in de autochtone gemeenschap te Amboina 39,3%.³⁰ Het percentage kinderen blijkt dus licht gestegen te zijn. De volwassen mannen en vrouwen vormden respectievelijk 30,4% en 29,3% van de totale autochtone bevolking. Nu lijkt dit op het eerste gezicht niet zo'n groot verschil, maar dat is het wel. Gerrit Knaap trof in de door hem onderzochte zielsbeschrijvingen van 1671 tot 1695 ook een onevenwichtig sexratio aan, namelijk van ongeveer 950 vrouwen op 1000 mannen.³¹ Als we dit berekenen voor 1732 komen we op circa 964 vrouwen op 1000 mannen, hetgeen hier dus niet ver vanaf ligt. Knaap merkt op dat dit 'tekort' aan vrouwen verbazing wekt als men bedenkt dat vrouwen, gezien de geslachtsrijpheid, op jongere leeftijd (twaalf jaar) als volwassen werden beschouwd als mannen (zestien jaar). In dit licht zou men dus eerder verwachten dat er meer vrouwen dan mannen zouden zijn onder de volwassenen. Vermoedelijk was de sterftkans onder vrouwen groter dan die onder mannen, en dit door bevallingen op jeugdige leeftijd.³² Niet in alle regio's deed zich echter een 'tekort' aan volwassen vrouwen voor in de periode 1671-1695. Op de Westelijke eilanden was er, Buru uitgezonderd, zelfs een 'vrouwenoverschot'.³³ Als we in tabel 17 naar de cijfers voor Manipa kijken, dan zien we dat dit in 1732 nog steeds het geval was. Dit werd echter gecompenseerd door Ambon, waar de sexratio het onevenwichtigst was. Tussen 1671 en 1695 waren er gemiddeld

²⁷ Zie Tabel 17.

²⁸ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 141.

²⁹ Dit werd althans zo gespecificeerd in de zielsbeschrijving van 1673: Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 143.

³⁰ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 142.

³¹ *Ibidem*, 144.

³² *Idem*.

³³ *Ibidem*, 144-145.

ongeveer 860 vrouwen op 1000 mannen³⁴, in 1732 waren er 879 vrouwen op 1000 mannen. Net zoals bij de sexratio van het gehele gouvernement, zien we dus dat er in 1732 een iets kleiner 'tekort' aan vrouwen was ten opzichte van de periode 1671-1695. De autochtone gemeenschap van het gewest Amboina in 1732 geleek in heel wat opzichten op die aan het einde van de zeventiende eeuw. Er was echter één groot verschil: het aantal slaven onder de autochtone bevolking.

5.3 Slavernij op de Ambonse eilanden.

Slavenbezit kwam zowel onder de allochtone als de autochtone bevolking te Amboina voor. De slaven in de autochtone gemeenschap waren wel hoofdzakelijk in handen van de Ambonse elite. Een slaaf was voor de gewone Ambonees immers niet te betalen, zijn jaarlijkse inkomsten uit de kruidnagelcultuur waren daarvoor ontoereikend.³⁵ Zowel de allochtone en autochtone slavenbezitters hielden slaven om twee redenen: voor huishoudelijk werk binnenshuis (de zogenaamde huisslaven) en voor bepaalde werkzaamheden buitenshuis. De tweede categorie slaven werd ingezet in meer marktgerichte activiteiten: bij de autochtonen ging het dan vooral om ambachtelijke taken, terwijl de slaven van de autochtonen meer voor agrarisch werk werden gebruikt.³⁶

De slaven van de Ambonezen werden naar alle waarschijnlijkheid beter behandeld dan die van de allochtonen. De in de dorpen, in vergelijking met de stad, veel mindere marktgerichtheid van de economie zat hier vermoedelijk voor iets tussen. De VOC beseftte maar al te goed dat een slechte behandeling van de slaven zou leiden tot vluchtpogingen. Vandaar dat ze er naar streefde dat de slaven een zeker minimum aan goede behandeling kregen. Zo werd in 1683 bijvoorbeeld een plakkaat uitgevaardigd, waarbij het verboden werd om slaven in houten of ijzeren boeien te slaan.³⁷ Het bepalen van zekere 'minimustandaarden' bood uiteraard geen garantie voor een betere behandeling van de slaven. Vandaar dat er toch regelmatig slaven wegliepen. Dit gebeurde zowel onder slaven van allochtone als van autochtonen, zij het bij de laatste in mindere mate. De VOC trachtte het vluchten van slaven zoveel mogelijk tegen te gaan, er werd een hele resem plakkaaten uitgevaardigd die dit moest beletten. Eén van deze plakkaaten (1668) betrof het *verzeker*en van vaartuigen in Kota Ambon: Alle vaartuigen moesten aan de ketting om stelen door slaven en vluchten te voorkomen.³⁸ We zien dat dit plakkaat “*behelsende het op strand haalen, sluijten en bewaaken der orembaijen en andere vaartuigen meer*” in een resolutie van 26 mei 1732 vernieuwd werd, om zo het weggelopen van slaven te

³⁴ Ibidem, 145.

³⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 170.

³⁶ Ibidem, 171.

³⁷ Idem.

³⁸ Ibidem, 172.

prevenieeren.³⁹ In de missive aan Batavia van 26 mei 1733 wordt melding gemaakt van dit raadsbesluit. Hierin wordt vermeld dat het plakkaat werd vernieuwd omdat men “*op dese tijd gemeenlijk ondervind dat vele malitieuze slaven samen rotten en op een behendige wijze desen inham tragten uijt te loopen, tot schade der goede ingesetenen*”.⁴⁰

In de dagregisters van 1732 vinden we inderdaad meermaals berichten terug in verband met weggelopen slaven. Het gaat dan meestal om gevangengenomen slaven die gevlucht waren en naar Kota Ambon overgebracht werden. Zo ontving men op 15 april te Kota Ambon een briefje van Larike dat onder andere diende ten geleide van een slaaf van de *opperkoopman* Willem Frisvogel die al “*veele jaaren fugatief, en nu jongst opgevangen was*”.⁴¹ Enkele dagen later, op 19 april, liet de *koopman* van Hila weten dat “*eergisteren 4 van sijne slaven g'aufugeert en met een prauw na Zial overgestoken*” waren. Twee ervan waren echter reeds opnieuw *opgevat*. Samen met dit briefje werden ook nog een andere ontsnapte slaaf van *opperkoopman* Frisvogel en een ontsnapte slavin van een korporaal naar Kota Ambon gezonden.⁴² Gevangengenomen weglopers werden naar Kota Ambon overgezonden om er hun straf te ontvangen. De gemiddelde straf varieerde van geseling, brandmerking en tien jaar kettingstraf tot geseling, brandmerking, het afsnijden van één oor en 25 jaar kettingarbeid.⁴³ In de dagregisters wordt er ook melding gemaakt van uit Banda gevluchte slaven. Dit is niet zo uitzonderlijk, de weggelopen slaven trachtten meestal naar hun land van herkomst te vluchten. Vandaar dat er vaak gevluchte slaven van Banda (en Ambon) op Buru en Ambelau werden aangetroffen.⁴⁴ Zo zond de gouverneur op 1 juli een briefje gericht aan de *resident* van Buru, Carel Treno, “*meldende dat de agt uit Banda gevlugte slaven behoorlijk waren overgebracht, en dat dies opvang loon aan den inlander Andiki van Tagalissa behoorlijk was voldaan*”.⁴⁵ Uit het voorgaande blijkt dat men een beloning of *opvangloon* kreeg voor de vangst van gevluchte slaven. De VOC keerde als beloning tien rijksdaalders uit, deze beloning werd echter wel doorgerekend aan de eigenaar van de slaven.⁴⁶ Op 16 augustus kwamen opnieuw drie uit Banda gevluchte slaven die op Buru gevangen genomen waren over naar Kota Ambon, “*ten einde de selve aan hunne meester over te leveren mits de onkosten voldoende*”.⁴⁷ Nog dezelfde dag werden deze slaven naar Banda opgezonden, “*nevens eene declaratie van onkosten*”

³⁹ VOC 2235^a, resolutie, folio's 904-905.

⁴⁰ VOC 2283^a, missive, folio's 111-112 (71).

⁴¹ VOC 2235^a, dagregister, folio's 745-746.

⁴² VOC 2235^a, dagregister, folio 749.

⁴³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 174.

⁴⁴ *Ibidem*, 172.

⁴⁵ VOC 2235^a, dagregister, folio 1122.

⁴⁶ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 173-174.

⁴⁷ VOC 2235^a, dagregister, folio 1138.

gericht aan de eigenaar, burger Servaas Nonis.⁴⁸ Voorts kwamen er nog op 28 oktober en 3 december vanuit Buru en Hila in totaal drie gevangengenomen Ambonse slaven aan te Kota Ambon.⁴⁹ Wat hierbij opvalt zijn hun namen die in de dagregisters vermeld werden: Junij, October & Aron. Het was echter een gewoonte van de VOC/Europeanen om slaven namen te geven die aan de bijbel gerelateerd waren of met de kalender te maken hadden.⁵⁰ In totaal werd er in 1732 dus melding gemaakt van tien weggelopen Ambonse slaven en elf gevluchte Bandase slaven. Het gaat hier echter enkel om gevangengenomen weglopers, berichten omtrent niet teruggevonden gevluchte slaven waren er niet. Wetende dat heel wat slaven niet gevat werden⁵¹, moeten er dus wel meer dan slechts tien slaven gevlucht zijn in 1732. Opvallend is dat het in alle bovengemelde gevallen om slaven van allochtone slavenbezitters ging, al is het natuurlijk goed mogelijk dat men over gevluchte slaven van de autochtone bevolking gewoonweg geen melding maakte. Het is duidelijk dat men in 1732 nog steeds geconfronteerd werd met het probleem van weglappende slaven.

5.3.1 *Het aantal slaven onder de allochtone en autochtone bevolking.*

In de zielsbeschrijvingen van de VOC vinden we twee categorieën slaven weer: ten eerste Makassaarse en/of Butonese slaven, en ten tweede 'overige' slaven. De eerste categorie bestond echter niet enkel uit Makassaren en Butonezen. Hierin werden namelijk in principe alle slaven van etniciteiten die door de VOC om de een of andere reden gewantrouwd werden opgenomen. Naast de Makassaren en Butonezen ging het dan in de eerste plaats om Butonezen en Balinezen. De categorie 'overige slaven' bestond uit als minder 'gevaarlijke' beschouwde etniciteiten als Papua's, Ambonese en Noord-Molukse Alfuren en Arunezen. Het totaal aantal slaven bestond in de zeventiende eeuw doorgaans voor eenderde uit 'Makassaarse en Butonese' slaven, de 'overige' slaven namen tweederde in. Eind de zeventiende eeuw verschoof deze verhouding steeds meer in het voordeel van de 'overige' slaven. Eén van redenen hiervoor waren ongetwijfeld de maatregelen van de VOC tegen de import van bepaalde als 'gevaarlijk' beschouwde soorten slaven.⁵² Na verloop van tijd begon men in VOC-kringen namelijk te geloven dat het hierboven besproken weglopen van slaven samenhang met de hun etniciteit. Vandaar dat men in 1666 een verbod afkondigde op de import van mannelijke Balinese slaven, in 1683 werd ook de import van mannelijke Makassaarse slaven verboden. Dat deze bepalingen weinig succes moeten gehad hebben, blijkt uit het feit dat er in 1688 opnieuw een verbod op de import van Makassaarse en andere 'gevaarlijke' slaven werd

⁴⁸ Idem.

⁴⁹ VOC 2283^a, dagregister, folio's 585-586 / VOC 2283^a, dagregister, folio 609.

⁵⁰ Wagenaar, *Galle, VOC-vestiging in Ceylon*, 51-52.

⁵¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 173.

⁵² Ibidem, 163.

uitgevaardigd. Ditmaal waren daar ook niet-volwassen mannelijke slaven bij inbegrepen.⁵³ De daling van de categorie 'Makassarse en Butonese' slaven in het voordeel van de 'overige' slaven kan echter ook andere oorzaken hebben. Het is zeer goed mogelijk dat men, om de VOC-maatregelen te ontduiken, steeds meer 'gevaarlijke' slaven onder de categorie 'overige' slaven telde. Vandaar dat beide categorieën moeilijk apart te behandelen zijn.⁵⁴

Als we niettemin naar de verhouding tussen beide groepen slaven in de zielsbeschrijving van 1732 gaan kijken, dan merken we dat, op een totaal van 6.472 slaven te Amboina, ongeveer een vijfde van de slaven onder de categorie 'Makassarse en Butonese' slaven werd ondergebracht, de 'overige' slaven waren dan goed voor vier vijfde van het totaal aantal slaven.⁵⁵ Het lijkt er dus op dat de maatregelen van de VOC tegen de import van 'gevaarlijke' slaven hun doel niet gemist hebben. Maar aangezien er echter geen zekerheid is dat dat er niet gesjoemeld werd bij het opgeven van de nationaliteit van de slaven, kunnen we ons hier niet verder over uitspreken. Het totaalcijfer van 6.472 slaven in het gehele gouvernement in 1732, is voor de allochtone en autochtone bevolking tezamen. Als we dit gaan opsplitsen, dan komen we op 2.695 slaven in bezit van allochtonen en 3.777 in bezit van autochtonen. Percentsgewijs was het aantal slaven onder de autochtonen echter heel wat lager dan dat in de allochtone gemeenschap. De bovengenoemde aantallen zijn immers respectievelijk goed voor 41,6% van de allochtone en 5,6% autochtone gemeenschap.⁵⁶ Zoals gezegd woonde het grootste deel van de allochtone gemeenschap (81,1%) in Kota Ambon. We zien dan ook dat 84,7% van de slaven in het bezit van de allochtone gemeenschap in Kota Ambon woonde. In Kota Ambon was met andere woorden 43,5% van de bevolking slaaf. Als we dit vergelijken met de situatie in de periode 1671-1695, dan zien we dat het aandeel slaven in de bevolking van Kota Ambon behoorlijk gedaald was in 1732. Eind de zeventiende eeuw was namelijk zo'n 55 à 60% van de bevolking in Kota Ambon slaaf⁵⁷, minimum een twaalfde procent meer dus. Het slavenbezit in de autochtone gemeenschap blijkt echter nog veel drastischer te zijn gedaald tussen 1692 en 1732. In 1692 waren er in totaal 7.235 slaven in de autochtone gemeenschap, of 12,6% van de totale autochtone bevolking. In 1732 was dit dus nog maar 5,6%. We moeten ons echter niet blindstaren op dit getal, vanwege de hierboven aangehaalde problemen met de opgaven voor Buru en Seram. Maar ook als we de cijfers voor Buru en Zuidwest-Seram niet meerekenen, komen we nog maar aan een gemiddelde van 6,5% slaven onder de autochtone bevolking van de rest van het gouvernement.

⁵³ Ibidem, 173.

⁵⁴ Ibidem, 163.

⁵⁵ Zie Bijlage 6.

⁵⁶ Zie Tabel 17 & Bijlage 6.

⁵⁷ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 165.

Dit ligt nog steeds beduidend lager dan het percentage voor 1692. We kunnen gerust stellen dat het aandeel van de slaven in de totale autochtone bevolking van de Ambonse eilanden in veertig jaar tijd gehalveerd werd. Hoe kwam dit? Gerrit Knaap vermeldt dat de Hoge Regering in 1696 gelastte alle import van slaven te Amboina stop te zetten. Deze maatregel moeten we kaderen in de strijd tegen de overproductie van kruidnagelen, te Batavia hoopte men het aantal werkkrachten zo te verminderen. Aangezien er in 1708 echter nog 'veel'⁵⁸ slaven te vinden waren in het gouvernement, concludeert Knaap dat het importverbod vermoedelijk nauwelijks effectief is geweest.⁵⁹ Uit de gegevens voor 1732 blijkt nu dus dat dit verbod (indien het nog van kracht was) op langere termijn wel degelijk effect moet gehad hebben. Tenzij er uiteraard nog aanvullende maatregelen getroffen zijn. Wat we wel weten is dat er in de bronnen van 1732 geen enkel spoor van slavenimport terug te vinden is, het is dus aannemelijk dat het verbod nog steeds gold. Nu moet men weten de slavenbevolking van de Ambonezen zich langs natuurlijke aanwas onmogelijk op peil kon houden. Ondanks een vrij evenwichtig sexratio onder de volwassen autochtone slavenbevolking (circa 990 vrouwen per 1000 mannen) werd de aanwas van slaven in de zeventiende eeuw bijna volledig gerealiseerd door slavenimporten. Slavinnen kregen namelijk weinig kinderen.⁶⁰ Uit tabel 17 blijkt dat ook in 1732 het percentage kinderen onder de autochtone slavenbevolking inderdaad een stuk lager lag dan bij de vrije autochtonen: 26,6% tegenover 41,2%. Nochtans was de sexratio onder de volwassen autochtone slavenbevolking ook in 1732 vrij evenwichtig te noemen: 945 vrouwen per 1000 mannen. Aangezien de sexratio en het percentage kinderen onder de autochtone slavenbevolking in 1732 in vrij hoge mate overeenkomt met de situatie eind de zeventiende eeuw, maar het aantal slaven sterk afgenomen is, is het duidelijk dat de import van slaven stopgezet of op zijn minst beperkt was. Vermoedelijk werd de import van slaven voor de allochtone gemeenschap tot op zekere hoogte wel nog toegestaan. Hier zien we weliswaar ook een procentuele daling van het aantal slaven, maar deze was toch niet zo sterk als in de autochtone gemeenschap. Dat dit onmogelijk op natuurlijke wijze zo hoog kon worden gehouden bewijzen de sexratio onder de volwassen allochtone slavenbevolking en het percentage kinderen onder de totale allochtone slavenbevolking in Kota Ambon: er waren maar 810 vrouwen per 1000 mannen en 13,4% kinderen.⁶¹ Opvallend is dat ondanks het feit dat deze sexratio 'gunstiger' was dan die op het einde van de zeventiende eeuw – toen waren er slechts 650 vrouwen per 1000 mannen – er verhoudingsgewijs in 1732, in tegenstelling van wat men op basis van de sexratio zou verwachten, iets minder kinderen waren dan

⁵⁸ Concrete cijfergegevens worden er niet gegeven.

⁵⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 173.

⁶⁰ Ibidem, 169.

⁶¹ Zie Bijlage 6.

in de periode 1673-1692 (13,4% toen tegenover 15% in 1732).⁶² Er mag dus geen twijfel bestaan dat, ondanks het feit dat hier in 1732 geen melding van werd gemaakt, import van slaven voor en door de allochtone gemeenschap wel toegestaan was.

5.3.2 *Het plakkaat betreffende het "ligtveerdig" uithuwelijken van slaven aan vrije "inlanders".*

In de missive van het gouvernementsbestuur te Amboina aan Batavia van mei 1733 lezen we dat men op 17 december 1732 *gebesoigneert* heeft over het *ligtveerdig* uithuwelijken van slaven aan vrije *inwoonderen*.⁶³ Hierna volgde een korte beschrijving van deze kwestie, waarin de redenen waarom men hieromtrent een plakkaat heeft uitgevaardigd, werden aangehaald. Het raadsbesluit waarnaar men in deze missive verwees, vinden we ook terug in de bronnen. Hierin gaat men veel uitvoeriger in op dit probleem. In de resolutie van 17 december 1732 lezen we het volgende:

“Werd door den gouverneur voorgedragen hoe dat nu menigmaal was komen te blijken, dat verscheijde inwoonders van dese provincie en dies aankleven seer ligtveerdig haar lijfeijgenen hebben weeten uijt te huwelijken, aan vrije inlanders, met het ontfangen van seekere bruijschattung, ofte anders genaamd totoria. Met welke geschenken sij scheenen te sustineeren, dat de uijtgehuwde slaven haar volkomen vrijdom hadden g'obtineerd, sonder nogtans dierwegens d'alderminste acte 't sij voor secretaris, dan wel op de buijten comptoiren voor de subalterne hoofden te passeeren. Door welke onordentelijkheden reets verscheijde disputen en processen onder de erffgenamen van de vrijgevers ende vrijgewordene voor den land geregte deses casteels waren geresulteert, tot bijzonder nadeel der inlanderen, dewelke door de langduurigheid der processen in de uijterste armoede sijn komen te vervallen. Mitsgaders dat den regten in sodanigen geval sig vrij belemmert vind, om te onderscheijden en uijt te vinden, off sodanige uijtgehuwde slaven wel effectief in vrijdom door haar overledene meesters en lijffvrouwen sijn gesteld. Niet tegenstaande dat het grootste gedeelte der Moorse secte van ouds her geen andere gewoontens hebben gehad, dan invoegen voorsz. haar slaven in cas van uijthuwelijken voor vrij te erkennen. Soo is egter hierover met aandaqt gedelibereert, sijnde goet gevonden en verstaan tot meijding van alle discrepantien en onordentelijkheden, bij placcaat aan een jgelijk der inlanderen onder het gesag van d'E. Compagnie in dese provincie en dies omleggende eijlanden sorteerende, te ordonneeren ende te beveelen, van nu voortaan geen haarer slaven, onder wat pretext het ook soude mogen sijn, aan eenig vrij inlander, dan wel slaven met slaven te laten trouwen, dan alvoorens tot sodanigen huwelijk ons speciaal consent te hebben g'obtineert, onder behoorlijke aanwysinge, dat de slaaf of slaven haar wettig toebehoren. En van welk dan ter onser secretarije apart boek en register door den secretaris sal werden gehouden, tot een volstrekt en blijkelijk bewijs tot voorkominge van alle disputen, en meijdinge van onnodelose proces kosten. Op poene dat die geene denwelke dese onse wel meenende ordres niet komen te observeeren, sonder figuur van proces in een boete van 25 rds. ten profijte van den armen deser stede gecondemneert werden sal en dat voor ijder slaav. Sullende sodanig placcaat niet alleen te deser hoofdplaats maar ook op alle de buijten comptoiren in de Nederduijtsche en Maleijtsche tale gepubliceert en g'affigeert werden, op dat een ijder daarvan kondschap krijge tot derselver narigt.”⁶⁴

Blijkbaar was het de gewoonte dat als slaven werden uitgetrouwlijkt aan vrije personen, deze laatsten aan de eigenaar van de slaaf of slavine een soort bruidsschat (of 'totoria') gaven. In ruil werd de slaaf of

⁶² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 168-169.

⁶³ VOC 2283^a, resolutie, folio's 110-111 (70).

⁶⁴ VOC 2283^a, resolutie, folio's 189-191.

slavin in vrijheid gesteld. Van deze laatste bepaling werd echter geen officiële akte of iets dergelijks opgemaakt, het was wel een 'aloude' gewoonte. Het was hier dat het schoentje wrong: sommige erfgenamen van slavenbezitters claimden namelijk eigendomsrechten op uitgehuwelijkte slaven. Dit ondanks het feit dat de (overleden) eigenaar een bruidsschat had ontvangen. Aangezien dit tot langdurige processen leidde, besloot de VOC in 1732 om een register bij te houden van alle slaven die uitgehuwelijkt werden. Hiervoor moest men bovendien eerst een goedkeuring verkrijgen van het Compagniesbestuur. Wie dit plakkaat niet naleefde, stond een boete van 25 rijksdaalders te wachten.

5.4 Deelbesluit.

De aandeel van de allochtone gemeenschap in haar geheel bleek nauwelijks te zijn gegroeid tussen 1695 en 1732. Als we echter naar de verschillende groepen gaan kijken waaruit deze gemeenschap bestond dan merken we een stijging van het aantal Compagniesdienaren, dit hoeft echter niet te verwonderen: ook hoofdstuk 1 toonde dit reeds aan. Het aandeel van de 'Europese' burgers was echter ongeveer evenveel gedaald, hierdoor verschilt het totaalcijfer van 1732 niet veel van dat van 1695.

Wat betreft de autochtone gemeenschap blijkt na heel wat gehoochel met cijfers dat deze feitelijk nauwelijks was aangegroeid. Het in de literatuur geconstateerde 'plafond' dat zou bereikt zijn aan het einde van de zeventiende eeuw blijkt meer dan waar te zijn.

Opmerkelijk was de daling van het aantal slaven, en dan vooral in de autochtone gemeenschap. In de allochtone gemeenschap moet er vermoedelijk toch een selectieve import geweest zijn. Maar voor de autochtone gemeenschap lijkt alles erop te wijzen dat het verbod op de import van slaven nog steeds van kracht was en wel degelijk zijn vruchten afwierp.

6 Scheepvaart en handel.

6.1 Scheepvaart.

6.1.1 De scheepvaart te Amboina in 1732.

Om het kruidnagelmonopolie (en bij uitbreiding het Molukse specerijenmonopolie) te handhaven oefende de Compagnie controle uit op de particuliere interinsulaire scheepvaart. Hiervoor had men het 'passenstelsel' voor de vaartuigen ingesteld voor het verkeer tussen alle Ambonse eilanden. Deze passen werden verleend door het gouvernementsbestuur te Kota Ambon en de *residenten*, al waren er wel bepaalde soorten passen die enkel bij het bestuur te Victoria te verkrijgen waren. Een pas voor de vaart van Ambon en de Lease-eilanden naar de Westelijke eilanden was er bijvoorbeeld zo één. Een pas werd voor een periode van zes weken verleend, maar voor langer tochten, zoals naar Noord-Seram, kon men er een voor acht weken krijgen. In een pas werd het vaartuig en de schipper genoemd en werden ook de af te zetten en in te kopen goederen vermeld, alles was dus zeer strikt gereguleerd en zo ook makkelijk te controleren. Vanaf 1667 betaalde men zo'n 0,4 gulden voor een pas (0,3 *f* zegelgeld en 0,1 *f* schrijffloon), dit was in feite maar een fractie van de waarde van de retourlading, welke die ook mocht zijn. In de jaren 1680 werd de scheepvaart binnen het gouvernement verder aan banden gelegd. Voor de bevolking van Ambon en de Lease-eilanden (kruidnagelproducerende eilanden) werden naast de Westelijke eilanden (in de praktijk werden er namelijk maar weinig passen hiervoor uitgeleend) nu ook Noord-Seram en Buru verboden terrein. En tijdens de kruidnageloorlog werd de vaart op Zuid-Seram verboden. Dit laatste verbod schijnt echter nogal soepel te zijn toegepast. Of deze in de jaren 1680 ingevoerde beperkingen in 1732 nog van kracht waren is niet duidelijk, ze waren dat zeker nog in 1705.¹

Scheepvaart naar buiten het gouvernement was (behalve aan de VOC zelf) enkel toegestaan aan Europese burgers en Chinezen. Ook deze vaart was aan allerlei reguleringen en beperkingen onderhevig. Deze kwamen er op neer dat de vanuit Amboina toegestane scheepvaart beperkt werd tot Makassar en Batavia, zonder dat men daarbij tussenstops mocht maken én dit gold bovendien enkel voor grotere schepen (van tenminste 50 ton). Ook de vaart op de naburige gouvernementen Banda en Ternate was toegestaan. De particuliere 'buitenlandse' handel werd dus gedomineerd door allochtonen, met name de Europese burgers en de Chinezen. Beide groepen beconcurrerden elkaar, in de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn er verscheidene pogingen

¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 274-277. / Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 224.

ondernomen om de Chinezen de handel onmogelijk te maken. In de jaren vijftig volgde er zelfs een gebod van de VOC dat de Chinezen zich in de toekomst nog slechts met de landbouw en de handwerknijverheid mochten bezighouden. Dit gebod hield echter niet lang stand, de Chinezen waren immers vrij onmisbaar in de Ambonse handel en uiteindelijk zou alles bij het oude blijven. In de *Generale missive* van 1730 van de Heren XVII die men in 1732 te Amboina ontving lezen we echter gelijkaardige opvattingen over de Chinezen:

*“Het verblijf der Chineesen in dese gewesten oordeelen wij als voormaals geseqt is ten hoogsten schadelijk. Bijsonder als dat volck dat egter gewent is genoeg te doen om de kost haar almede op de plantagie niet sou willen toeleggen, maar zig behelpen met de burger vaart na de aanleggende plaatsen. Dat jmmers soo nadeelig is als jets voor de Compagnie zou kunnen bedagt werden.”*²

De Heren XVII beschouwden de handel van de Chinezen dus nog steeds als schadelijk, ze zouden zich beter op de *plantagie* toeleggen. Te Amboina antwoordde men hierop dat “*concerneerende het verblijf der Chineesen in dese provintie en den toeleg van haar op de borgervaart*”³ reeds in de voorgaande *missiven* *wijdloopiger* geschreven werd, jammer genoeg gaf men hier dus niet meer informatie.

Hoe het nu precies zat met de particuliere scheepvaart te Amboina in 1732 is moeilijk op te maken uit bronnen voor dit jaar, we vinden namelijk zo goed als geen spoor terug van de scheepvaart. Wel wordt er in de dagregisters telkens aan het einde van de maand een lijst gegeven van de in die maand aangekomen en vertrokken vaartuigen. Op basis van deze lijsten kunnen we ons toch min of meer een beeld vormen van de particuliere scheepvaart te/op Amboina (cf. Bijlage 7). Wat betreft de scheepvaart binnen het gouvernement, zien we dat er in 1732 in totaal 66 schepen (*chiampans* en *chialoupen*) met *inlanders* aankwamen te Kota Ambon. Het betrof grotendeels *inlanders* van Ambelau en Manipa. In totaal vertrokken er 53 schepen met *inlanders* weer naar hun woonplaats. Er kwamen ook zes burgervaartuigen en vier Chinese vaartuigen aan te Kota Ambon vanuit verscheidene plaatsen binnen het gouvernement. En er vertrokken ook zes burgervaartuigen en zeven Chinese vaartuigen naar verschillende Ambonse eilanden. Interessanter is de vaart van deze burgers en Chinezen naar buiten het gouvernement, hiervoor is immers vergelijkingsmateriaal aanwezig in Knaaps *Kruidnagelen en christenen*. We zien dat er in totaal zeven (drie Chinese en vier burgervaartuigen) schepen naar plaatsen buiten het gouvernement (voornamelijk Banda en Makassar) vertrokken. En er kwamen er elf aan (vier van Chinezen en zeven van burgers). Als we deze aantallen vergelijken met de situatie in 1680 dan merken we dat deze een stuk lager liggen als toen: in 1680 vertrokken er ongeveer 30 particuliere schepen vanuit Kota Ambon en kwamen er 35 aan aldaar.

² VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio's 16-17 (22).

³ Idem.

Vermoedelijk waren er dus aanvullende beperkende maatregelen op de 'buitenlandse' handel van kracht in 1732, de daling lijkt immers vrij sterk te zijn.

Uit een *lijste der burger chjaloupen en chiampans* (cf. Bijlage 8) weten we tot slot nog dat er te Amboina in totaal 14 *burgerchjaloupen* waren, waarvan er zes in het bezit waren van Chinezen. Er waren ook 24 *burgerchiampans*, hiervan waren er elf in het bezit van Chinezen. In de missive van september 1732 staat nog te lezen dat dit totale aantal acht *chjaloupen* minder was “*als uw hoog edele groot agtbaren bij derselver gerespecteerde ordres van 25 januarij 1718 aan de Ambonse gemeente hebben gelieven toe te staan*”.⁴

In de bovenstaande paragrafen hebben we enkel gesproken over de particuliere scheepvaart te Amboina. Daarnaast was er uiteraard ook de VOC-scheepvaart. Zoals gezegd was te Compagnie in het bezit van vijf schepen te Amboina: de schepen *De Nagelboom*, *De Coffijthuijn*, *Bouro*, *De Zeeworm* en *De Woelwater*.⁵ In de *missive* van september 1732 krijgen we een uitgebreid overzicht van de (tot dan toe) door deze schepen ondernomen tochten, of het *emploi der vaartuijgen*.⁶ Hiervan een integraal overzicht geven zou weinig interessant zijn. We zien dat deze schepen voornamelijk gebruikt werden voor het vervoeren van allerhande vanuit Batavia geïmporteerde goederen naar de *buitencomptoirs* en ter ophaal van de voor Batavia bestemde exportgoederen (en dan voornamelijk kruidnagelen). De *chjaloupen Bourou* en *De Coffijthuijn* zouden ook een reis naar respectievelijk Banda en Makassar ondernemen (cf. infra). *De Nagelboom* werd ook gebruikt voor de import en export van en naar Batavia: dit schip kwam in maart aan te Amboina met importgoederen en werd vervolgens tot eind september aldaar gebruikt voor allerhande zaken om dan eind september met een exportlading weer naar Batavia te vertrekken. Daarnaast kwamen er nog twee schepen aan te Amboina vanuit Batavia: de schepen *Doornik* en *Boekenrode*. Na het afleveren van hun importladingen in maart zouden deze in mei weer naar Batavia vertrekken met een exportlading. In wat hierna volgt zullen we een overzicht geven van de door deze drie schepen aangebrachte en geëxporteerde goederen, de hierboven aangahaalde particuliere scheepvaart zal niet meer aan bod komen. Maar vooraleer we overgaan tot deze bespreking eerst nog een woordje over enkele vreemde *naviganten*.

6.1.2 Vreemde naviganten van Zweden en Denemarken?

In de in mei 1733 te Amboina ontvangen *Generale missive* van de Heren XVII van 1731 lezen we namelijk het volgende:

⁴ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 860-861 (33).

⁵ Zie hoofdstuk 1; In de eerste helft van 1732 was *De Speelman* ook nog zeevaardig, dit schip werd echter als zijnde volledig versleten afgedankt.

⁶ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 874-879 (38-39).

“Het tractaat met den keijser waarbij de navigatie en commercie uijt eenige havens van de Spaanse Nederlanden op Oostjndien voor altoos verboden word is genoegsaam geslooten. Maar daar en tegens heeft den koning van Sweeden goed gevonden mede een Compagnie op Jndien op te regten en met octroij te voorsien. Gelijk ook den Koning van Denemarken permissie heeft gegeven aan een meer dan ordinair getal van scheepen om na China en elders in de Jndische gewesten te navigeeren na plaatsen daar de Deenen voor desen geen vaart of commercie hebben gehad. En nademaal alle dese nieuwigheden geexcoogiteert sijn door eenige ontaerde en uijtgewekenen ingesetenen van den staat en Engelland die hoogst gedagte koningen sulke concepten hebben aan de hand gegeven, dewelke niet anders konnen strecken als tot groot nadeel, soo van onse als van de Engellse Oostjndische Compagnie sullen wij het daar heen tragten te dirrigeeren dat de placcaten tegens het neemen van dienst of jntrest van in vreemde Comp. soo hier als in Engelland werden gerenoveert en het assureeren en verstrecken van gelden op bodemarij verboden word.”⁷

Van de Oostendse Compagnie had men dus geen 'concurrentie' meer te verwachten, deze was immers opgedoekt. Maar nu bleek dus dat de koningen van Zweden en Denemarken *het goed hadden gevonden* om ook een handelscompagnie op te richten. Vandaar dat men het plakkaat tegen het nemen van dienst bij een vreemde compagnie en het verzekeren van de schepen en het verstrekken van gelden op bodemerij (een lening op onderpand van schip en lading⁸) werd vernieuwd. Hiermee hoopte men dat de vaart van de Denen en Zweden op Indië tegen te gaan:

“Om dus te prevenieeren dat bij aldien sodanig een geval eens met de Sweeden off Deenen quam voor te vallen, te weten dat eenige van haare scheepen, die just van alles soo heel seer niet sijn voorsien in handen van die rovers mogten komen te vallen de schade door het teekenen van assurantie en diergelijke niet ten lasten van de Engelse of vaderlandse cooploeden sal redundeeren. Het welke die nieuwe equipanten in haar vaart en commercie op Jndien seer souden stijven, daar sij anders door een ongeluckige renconter of twee wel genoodsaakt souden worden van het geheele werk te moeten afsien om dat sij in cas van schade niet in staat sijn haar soo heel gemakkelijk te herstellen.”⁹

Maar dit betrof een maatregel in de Republiek, en om *“niet alleen hier te lande, maar ook in Jndien alle moogelijke voorsieninge hier tegens te doen”*, gelastte men aan alle gouverneurs, commandeurs, *opperhoofden* en *scheepsoverheden* het volgende:

“om bij geenderhande voorval aan de schepen van Sweeden aan of b'Oosten de Caap de Goede Hoop eenige de minste gerieflijkheit van vivres eet of drinckwharen, equipagie goederen, water, brandhout of wat het ook soude mogen wesen aan eenige rhee en havens of aan land toe te staan off uijt de scheepen op zee over te geven. Alsmede niet aan de scheepen van Dennemarken gaande off komende, van of na China, of eenige andere plaatsen daar de Deenen voor desen niet gewoon sijn geweest te vaaren. Exempt die gaan of komen van Tranquebar of eenige andere van ouds gestabileerde comptoiren van laast gem. natie het welk men altoos onder pretext van eijgen behoefte op gebrek wel kan excuseeren.”

Het was dus ten stelligste verboden de Denen en Zweden enige hulp te bieden (op de Denen die van Tranquebar kwamen na). Te Amboina antwoordde men hierop dat men *“bij verscheijninge van vreemde*

⁷ VOC 2283^a, missive, folio's 56-58 (81).

⁸ Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

⁹ VOC 2283^a, missive, folio's 58-59 (81).

naviganten van Sweeden en Deennemarken in dese provintie” zich naar deze bevelen zou gedragen.¹⁰ Het is echter maar zeer de vraag of deze vreemde *naviganten* ooit effectief aldaar verschenen zijn. De in 1732 (her)opgerichte Deense Aziatische Compagnie voer namelijk vooral op Canton.¹¹ Het betrof hier dan ook een meer algemene aanbeveling van de Heren XVII die gericht was aan al het Compagniespersoneel in heel Azië.

6.2 Import.

In tegenstelling tot de export vinden we in de bronnen van 1732 zeer weinig gegevens betreffende de import te Amboina. Van de naar Batavia vertrekkende schepen gaf men exact aan wat hun lading was en vinden we sporadisch ook een geldwaarde terug. Voor de importschepen was dit echter niet geval, aan het begin van de *missive* van 26 mei 1732 lezen we de volgende melding waar we het bijna mee moeten doen:

*“Het was den 2^e februarij deses jaars dat het schip Doornik met een rijst lading bestaande in 300 lasten over Tagal met en benevens nog eenige goederen en contanten, gelukkig hier ter rhee de ancker deed vallen. Werdende desen bodem sub dato 11^e maart door het schip Boekenroode, mitsgaders den 17^e daaraan door de chialoup De Nagelboom gevolgt.”*¹²

Dit waren de enige drie importschepen die in 1732 aankwamen te Amboina. De op 2 februari te Amboina aankomende schepen *Boekenrode* en *Doornik* waren op 21 december 1731 vertrokken te Batavia en *De Nagelboom* reisde tussen 14 januari en 11 maart van Batavia naar Amboina.¹³ In de loop van het jaar zouden deze schepen terug naar Batavia vertrekken met de in 1731/2 te Amboina geproduceerde exportgoederen (cf. infra). Enkel van het schip *Doornik* vermeld men dus dat het een lading rijst en 'nog enige goederen en contanten' aan boord had. Aan de hand van deze *missive* kunnen we dus weinig opmaken over de import. De enige bron op basis waarvan we toch enigszins een beeld op de import kunnen krijgen is een *“schriftelijke demonstratie concernerende het over en te kort bevondene op de aangabragte en alhier uijtgeleeverde ladingen van de scheepen Doornik en Boekenroode”*.¹⁴ Na de aankomst van de schepen *Doornik* en *Boekenrode* werden deze namelijk onder toezicht van enkele *gecommitteerden*¹⁵ uitgeladen, waarbij werd gecontroleerd of de lading wel klopte met de te Batavia opgestelde inventaris van de scheepslading. En in de resolutie van de Raad van 24 april vinden we dus

¹⁰ VOC 2283^a, *missive*, folio's 56 (81).

¹¹ Akveld & Jacobs, *De kleurrijke wereld van de VOC*, 182.

¹² VOC 2235^a, *missive*, folio 8 (1).

¹³ Goor, *Generale missiven Deel IX*, 294.

¹⁴ VOC 2235^a, resolutie 24-04-1732, folio's 196-201.

¹⁵ Dienaren officieel belast met een omschreven opdracht, in dit geval dus toezicht houden op het uitladen van scheepsladingen; Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

een *schriftelijke demonstratie* terug van hetgeen ten opzichte van deze inventaris te veel en te weinig werd aangetroffen op beide schepen. Na een ondervraging van de *scheepsoverheden* omtrent de goederen die te weinig (en te veel) werden uitgeleverd zouden deze allemaal goedgekeurd worden en *op winst en verlies afgeschreven worden*, het betrof namelijk nooit echt veel verlies (cf. infra). Uiteraard vinden we in deze lijst dus enkel die goederen terug waarvan er te veel of te weinig werden aangetroffen op de schepen, de goederen die 'juist' afgeleverd werden staan hier dus niet in. Een bewijs hiervan vormen de door het schip *Boekenrode* geïmporteerde bieren die hierin niet vermeld worden (cf. infra). Maar het zal blijken dat deze lijst wel de meest belangrijke goederen omvat.

We zullen trachten de in Gerrit Knaaps *Kruidnagelen en christenen* naar voor komende (algemene) zaken betreffende de import te Amboina te schetsen en hetgeen we terugvinden over de import in 1732 hiermee vergelijken. Zo weet Knaap dat de te Kota Ambon aankomende Compagniesschepen voor het grootste deel in gebruik waren voor troepentransport en de bevoorrading van het garnizoen met allerlei wapentuig, munitie en equipage. De schepen vervoerden ook geld om de manschappen uit te betalen en de kruidnagelooft in te nemen.¹⁶ Uit het eerste hoofdstuk weten we inderdaad reeds dat de schepen *Doornik* en *Boekenrode* elk respectievelijk 75 en 73 militairen vervoerden. En hierboven lezen we dat het schip *Doornik* 'enige contanten' aanbracht, hoeveel geld er precies werd aangebracht werd echter nergens vermeld. In de *Generale missive* lezen we dat het hier om 78.000 rijksdaalders aan *kobans*, *ropias*, *duiten* en *pasmunt* ging.¹⁷ Omgerekend naar (Indische) gulden was dit 195.000 gulden. Nu weten we uit Els Jacobs' *Koopman in Azië* dat het tweejaarlijkse gemiddelde van de import van goud en zilver te Amboina in de jaren 1731 en 1732 tezamen 142.500 (Indische) gulden bedroeg.¹⁸ Klaarblijkelijk werd er in 1731 dus heel wat meer geld ingevoerd te Amboina.

Op één product na kwamen al de te Amboina geïmporteerde goederen van Batavia. Rijst, het belangrijkste importartikel voor eigen gebruik, werd namelijk niet te Batavia ingenomen maar op Oost-Java of Makassar.¹⁹ De in 1732 door het schip *Doornik* geïmporteerde rijst was te Tegal of Tagal op de Noordoostkust van Java ingenomen, dit schip had wel reeds een lading van Batavia aan boord.²⁰

Het hiernavolgende overzicht van de import te Amboina in 1732 is dus – vanwege het ontbreken van concrete importgegevens – ongetwijfeld onvolledig, maar omvat zeker de belangrijkste importgoederen. Naast textiel en rijst waren dit *arak*²¹, zout en ijzerwaren.

¹⁶ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283.

¹⁷ Goor, *Generale missiven Deel IX*, 294.

¹⁸ Jacobs, *Koopman in Azië*, 231.

¹⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 282.

²⁰ VOC 2235^a, resolutie 24-04-1732, folio's 196-201.

²¹ Palmwijn, bereid uit saguweer.

6.2.1 Textiel.

Het belangrijkste importartikel voor de VOC-handel was het Indiase textiel. Reeds vóór de komst van de Nederlanders werd er al textiel geïmporteerd op de Ambonse eilanden. De Javaanse handelaren ruilden namelijk textiel afkomstig van de Kleine Sunda-eilanden voor kruidnagelen. Dit waren echter vrij grof geweven katoenen stoffen. Het Indiase textiel dat door de VOC werd geïmporteerd was kwalitatief veel hoogstaander. De Chinezen speelden een belangrijke rol als schakel tussen de Compagnie en de Ambonezen in de handel in Indiase textiel te Amboina. De stoffen werden immer enkel verkocht in de kledenwinkels van de VOC aan het kasteel Victoria en de hoofdplaatsen van de *residenties*. De bevolking kon bij deze winkels terecht, maar de grootste afnemers en dus beste klanten van de VOC waren de Chinezen. Deze kochten namelijk grote hoeveelheden textiel te Kota Ambon en gingen vervolgens met deze stoffen de negorijen af. Zij zorgden ervoor dat de stoffen hun weg vonden naar de vele Ambonse dorpen. De Indiase stoffen waren een stuk duurder dan de textiel uit de Indonesische archipel maar waren toch zeer in trek onder de Ambonezen, dit vanwege de superieure kwaliteit en de exclusiviteit. Het geld dat de Compagnie aan de Ambonezen uitbetaalde voor de kruidnagelproductie vloeide op die manier – via de verkoop van textiel – voor een niet onbelangrijk deel terug naar de VOC. We haalden reeds aan dat dit geld door de Ambonezen vooral werd besteed aan luxegoederen, het Indiase textiel was een luxeproduct bij uitstek.²²

Els Jacobs weet dat de gemiddelde waarde van de in 1731 en 1732 te Amboina geïmporteerde textiel 41.100 (Indische) gulden bedroeg.²³ De Compagnie zou de textiel verkopen met een redelijke brutowinst van gemiddeld 124%.²⁴ In de bronnen van 1732 wordt er echter geen enkele melding gemaakt van de hoeveelheden en soorten geïmporteerde Indiase textiel dat jaar. De enige bron die enigszins een beeld zou kunnen geven van de textielimport is de 'eis van benodigdheden' voor 1733 (cf. Bijlage 9 onder *coopmanschappen*). Hierin gaf men namelijk ook de hoeveelheden *in wezen zijnde* stoffen te Amboina weer. Natuurlijk zegt dit in feite niks over de import van 1732, aangezien deze stoffen reeds eerder geïmporteerd konden zijn. Bovendien staan in deze lijst enkel de stoffen vermeld die men vroeg voor het jaar erop, vermoedelijk waren er meer stoffen aanwezig te Amboina waarvan men er echter nog voldoende in voorraad had in 1732 waardoor ze dus niet voorkwamen in de 'eis van benodigdheden'. We merken dat er een groot en onoverzichtelijk aantal soorten stoffen staan opgesomd in de 'eis van benodigdheden'. In Gerrit Knaaps *Kruidnagelen en christenen* lezen we

²² Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 225 / Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 287-289.

²³ Jacobs, *Koopman in Azië*, 231.

²⁴ *Ibidem*, 21.

bovendien dat sommige soorten slechts in zeer geringe hoeveelheden werden verkocht. Hij onderzocht op basis van enkele bewaard gebleven *negotieboeken* welke stoffen het meest verkocht werden.²⁵ De te Gujarat vervaardigde halve smalle *bafta* was veruit het populairst. Dit kledingstuk had een. Dit waren fijne witte of zwarte katoenen doeken²⁶ met een afmeting van ongeveer 0,7 bij 6,4 meter. De op één na populairste soort was het smalle Suratse *sits*, een veelkleurige doek met bloem- of diermotieven. Het gebleekte Guinees lijnwaad uit Coromandel kwam op de derde plaats en werd gevolgd door de bruinblauwe en gebleekte *salempuri*. Deze laatste stoffen waren afkomstig van Masulipatam en waren doorgaans 13 à 16 meter lang en circa 1 meter breed.²⁷

We zien dat er in de 'eis van benodigdheden' inderdaad vrij veel *baftas*, Guineese lijnwaden, en *salempuri* voorkomen. Dit hoeft dan ook niet te verwonderen aangezien de meest populaire stoffen vermoedelijk ook het snelst op waren en dus het vaakst geïmporteerd dienden te worden. De Suratse *sitsen* die volgens Knaap op de tweede plaats kwamen blijken echter minder populair te zijn geworden: er waren geen *sitsen* meer aanwezig te Amboina in 1732 en men vroeg maar om twee pakken (1 pak brede en 1 pak smalle).²⁸ Voor het overige vroeg men om verscheidene andere soorten stoffen in alle maten en kleuren, hier volgt slechts een greep uit de vele soorten waarachter men vroeg: *niquanias* (blauw met wit getrepte katoenen doeken van Coromandel), *dongrissen* (goedkope en grove soorten katoenen stoffen), *gingams* (gekleurde katoenen weefsels met strepen), *gerassen* (veelkleurig zijden doeken), etc.²⁹ In totaal vroeg men om 185 pakken textiel. Dit komt ongeveer overeen met de gemiddelde jaarlijkse import van 200 pakken die Knaap berekent.³⁰ De grootste vraag was er naar *salempuri* (49 pakken), Guineese lijnwaden (28) en *dongrissen* (24). We weten wel niet of aan deze eis zou worden voldaan in 1733.

Een allerlaatste opmerking over de verkoop van *lijwaten* betreft de volgende passage in een briefje aan Batavia van Johannes Bernard van 26 mei:

“*Vermids den slegten nageloegst sedert eenige jaaren herwaards den inlander en borgers daardoor seer verarmd sijn, en weijnig geld onder de gemeene man gekomen is, waardoor den verkoop der lijwaten niet considerabel heeft komen te sijn, en bij gevolg de winsten ook verminderen moeten. Dog aangesien de jonge boomen beginnen aan te komen, soo is te hoopen dat in't korte de leverantie der specereijen vermeerderen sal, en bij gevolg den verkoop der lijwaten accresseeren.*”³¹

²⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 289.

²⁶ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 225.

²⁷ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 225.

²⁸ Zie Bijlage 9.

²⁹ Zie Bijlage 9.;

Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 225.

³⁰ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283.

³¹ VOC 2235^a, folio 826 (29).

Door de dalende kruidnagelnagelooosten (cf. infra) was de verkoop van Indiase textiel dus blijkbaar ook gestagneerd. We haalden hierboven reeds aan dat de Ambonees zijn nagelgeld hoofdzakelijk aan textiel besteedde, het was dan ook logisch dat de crisis in de kruidnagelproductie zijn invloed had op de verkoop van *lijwaten*.

6.2.2 Rijst.

De rijstimport van de VOC bedroeg in de tweede helft van de zeventiende eeuw jaarlijks ongeveer 250 *last* of 375.000 kilo. In de jaren 1680 werd hiervan ongeveer tweederde gebruikt voor de voeding van de Compagniesdienaren en de herendienstpligtigen, ongeveer 5% werd verkocht en de *spillage* was ongeveer 10%. De door de Compagnie geïmporteerde rijst was dus met andere woorden grotendeels voor eigen consumptie bestemd en werd nauwelijks verhandeld.³² De rijstaanvoer van de VOC was echter vrij onregelmatig. Bovendien was de rijst vaak bedorven of zat ze vol met ongedierte.³³

In 1732 werden er te Amboina door het schip *Doornik* 289 *lasten* rijst ingevoerd vanuit Tagal (cf. supra), dit waren 11 *lasten* minder als er aldaar ingeladen waren.³⁴ Men gaf de volgende reden op voor dit verlies van 3,8% van de rijstlading:

*“dat sulx was gecauseert door het continueel swaar weir en den stercken dagelijksen regen tot Tagal, door welk incident de vaartuijgen, dewelke met voorsz. corl reets menigmaal afgeladen sijn geweest, dagen en nagten, sonder aanscheeps boort te kunnen komen, sijn blijven leggen, en daar door notoir grooter spillagie is veroorsaakt.”*³⁵

De gegeven redenen volstonden voor het gouvernementsbestuur en dit verlies werd aldus *afgeschreven*. We lezen dat één *last* rijst overeenkwam met 3.066,7 pond, of 1.533,6 kilo dus.³⁶ Er werd dus zo'n 443.200 kilo rijst geïmporteerd in 1732. Dat dit hoger lag dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw hoeft niet te verwonderen, we constateerden in het voorgaande hoofdstuk reeds dat het VOC-personeel (inclusief hun vrouwen, kinderen en slaven voor wie deze rijst ook bestemd was) tussen 1695 en 1732 gegroeid was van 1266 tot 1914.³⁷ Knaap berekend dat men met de gemiddelde jaarlijkse import in de tweede helft van de zeventiende eeuw ongeveer 1.100 personen kon voeden.³⁸ Hij gaat er hierbij van uit dat ongeveer 60 à 70% van de rijst bestemd was voor de

³² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283.

³³ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 225.

³⁴ VOC 2235^a, resolutie 24-04-1732, folio's 196-201.

³⁵ Idem.

³⁶ De basis voor gewichtseenheden te Amboina was het Amsterdamse pond van 0,494 kg, of afgerond 0,5 kg; Zie Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 7.

³⁷ Zie tabel 16.

³⁸ Zie Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283-284.

Compagniesdienaren en dat deze dagelijks één pond consumeerden.³⁹ Als we de initieel bedoelde import van 300 *last* in 1732 op dezelfde manier gaan verdelen dan komen we op maximaal 1.800 te voeden personen uit, hetgeen wel wat lager ligt dan het hierboven aangehaalde aantal Compagniesdienaren maar dit toch benaderd.

Wat de geldswaarde van de geïmporteerde rijst was in 1732 vinden we nergens terug. Wel weten we dat de vermoedelijk weliswaar kleine hoeveelheden rijst (5%, cf. supra) die aan particulieren verkocht werd vrij duur moet geweest zijn. In de missive van 26 mei 1732 lezen we namelijk dat de rijst op bevel van Batavia verkocht moest worden met 60% winst.⁴⁰

6.2.3 Overig voedsel en dranken.

De Compagnie importeerde ook heel wat voedsel en dranken waarvan het grootste deel – net zoals de rijst – voor eigen gebruik was. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd er jaarlijks circa 4.000 liter *arak* aangevoerd, 3.000 à 4.500 kilo suiker en af en toe ook een tiental *last* zout (ca. 20.000 kg⁴¹).⁴²

Ook in 1732 werd er *arak* ingevoerd. Het schip *Boekenrode* had te Batavia 40 *leggers* van deze palwijn ingescheept, hiervan waren er onderweg 768,5 kannen verloren gegaan.⁴³ Een *legger* was een groot water- of wijnavat met een inhoud van ruim 400 liter of 563 liter.⁴⁴ Een *kan* was de basisinhoudsmaat voor vloeistof en kwam overeen met circa 1,5 liter.⁴⁵ Op een ingeladen hoeveelheid van ofwel 16.000, ofwel 22.520 liter *arak* was er dus een verlies van 1.153 liter, deze leccagie zou veroorzaakt geweest zijn door de *menigvuldige wormgaten*. Er werd dus sowieso (in het geval van 16.000 liter) vier keer zoveel *arak* geïmporteerd in 1732 als Knaaps gemiddelde voor de periode 1656-1696.

Uit de *missive* van mei 1732 weten we dat het schip *Boekenrode* ook tien vaten *aker* bier had aangebracht⁴⁶, zoals gezegd vinden we van dit bier geen melding in de resolutie van 24 april. Dit bier werden aan 30 rijksdaalders per vat verkocht, de Compagnie deed hier een winst van maar liefst 261%: de inkoopsprijs van het bier bedroeg 249 gulden, de *uitkoopsprijs* was 900 gulden.

³⁹ Dit was een norm die door de Compagnie zelf gehanteerd werd bij de rantsoenering van het garnizoen.

⁴⁰ VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio 97 (11).

⁴¹ Gerekend tegen ca. 2.200 kg per *last*, de maat die in Batavia in de achttiende eeuw gangbaar was voor zout; Zie Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283.

⁴² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283.

⁴³ VOC 2235^a, resolutie 24-04-1732, folio's 196-201.

⁴⁴ Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ VOC 2235^a, missive, folio 97 (11).

Andere door het schip *Boekenrode* geïmporteerde etenswaren waren 14.475 pond of 7.238 kilo zout (dit was 525 pond te weinig) en 15.300 pond Bengaalse tarwe (een tekort van 0,25% op hetgeen te Batavia ingeladen werd).⁴⁷ Deze hoeveelheid zout lag dus een stuk lager dan het gemiddelde voor de tweede helft van de zeventiende eeuw.

6.2.4 Overige gebruiksvoorwerpen.

In 1732 werd er 9.459 pond of zo'n 4.730 kilo spijkers *in soort* geleverd te Amboina door het schip *Boekenrode*, dit was 1,3% minder dan de hoeveelheid die in Batavia was ingeladen.⁴⁸ Knaap berekent dat de gemiddelde aanvoer van spijkers per jaar ongeveer 20 *vat* en van ijzer ongeveer 10.000 kilo was in de periode 1656-1696. Hij weet ook nog dat een deel van de ingevoerde spijkers en het ingevoerde ijzer vaak aan derden verkocht werd.⁴⁹ Van een verkoop van de in 1732 ingevoerde spijkers vinden we echter niets terug. Spijtig genoeg werd de geïmporteerde hoeveelheid in ponden gegeven, waardoor we ze niet kunnen vergelijken met Knaaps gemiddelde. Hoeveel een *vat* spijkers inhield is hem namelijk niet bekend.⁵⁰ Over een eventuele import van ijzer in 1732 is niets teruggevonden.

Het schip *Doornik* had acht vaten teer ingeladen te Batavia, maar bij de aflevering te Ambon bleken vijf vaten volledig leeg te zijn.⁵¹ Men gaf de volgende oorzaak op voor het uitlekken van drie vaten:

*“dat het uijtlopen van vijff vaten theer binnen scheeps boort gecauseert was door het sterck arbeijden van het schip in zee en aanpersinge van de rijste tegen het schot in't ruijm waardoor het selve bij dese ses duijmen naar buijten was uijtgeweken en sulx de vijff ps. vaten met theer ten eenemaal van de genieren geperst en dus verplettert waren geworden.”*⁵²

De schepen *Boekenrode* en *Doornik* hadden tezamen 75 'riemen groot formaat papier' aan boord, dit waren er in totaal 15 meer dan aangegeven stond.⁵³ Dit was meteen ook het enige product waarvan er meer dan opgegeven stond werd ontvangen, al de overige hier besproken goederen waren minder uitgevallen goederen.

Tot slot lezen we nog dat het schip *Boekenrode* 4.600 (in plaats van de 5.000 te Batavia ingeladen) stuks *extricken* of *estriken* overbracht.⁵⁴ Dit zijn gebakken en geglazuurde vloertegels, hiervan waren er onderweg dus 400 gebroken.

⁴⁷ VOC 2235^a, resolutie 24-04-1732, folio's 196-201.

⁴⁸ Idem.

⁴⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 283.

⁵⁰ Idem.

⁵¹ VOC 2235^a, resolutie 24-04-1732, folio's 196-201.

⁵² Idem.

⁵³ Idem.

⁵⁴ Idem.

Zoals gezegd is dit overzicht van de import in 1732 vermoedelijk onvolledig, als we namelijk naar de 'eis van benodigdheden' voor 1733 gaan kijken dan zien we hierin lange lijsten met allerlei gebruiksvoorwerpen.⁵⁵ We moeten echter opletten met deze eis, naar alle waarschijnlijkheid werden lang niet alle gevraagde goederen ook effectief geleverd. Zo zagen we reeds dat men om een vrij groot aantal schoolboeken vroeg waarvan we vermoeden dat men ze niet zou krijgen (cf. supra).

6.3 Exportproducten voor Batavia.

In tegenstelling tot de eerder gebrekkige en indirecte gegevens betreffende de import naar Amboina zijn er wel exacte exportcijfers naar Batavia bekend. Op het einde van de *missiven* van de gouverneur die de exportschepen vergezelden, treffen we exacte ladinglijsten aan van alle op dat moment vertrekkende schepen terug. Deze exportcijfers vinden we overigens ook terug in de *Generale missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII*⁵⁶, als import te Batavia dan. We zien dat er in 1732 drie VOC-schepen met handelsgoederen naar Batavia vertrokken: de schepen *Doornik* en *Boekenrode* op 26 mei en het schip *De Nagelboom* op 25 september (cf. Tabel 19). De export wordt net zoals de import in hoeveelheden gegeven en niet in geldswaarde waardoor een waardevergelijking tussen de producten onderling vrij moeilijk is. Wel vinden we de gehele geldswaarde per exportvaart terug.

Tabel 19: Export naar Batavia in 1732

	garioffel nagelen	moer nagelen	sassafras- hout	koffie	indigo	zwart ebbenhout	oliën	harts hoorns	<i>totale geldswaarde (in gulden)</i>
	(in Amsterdamse ponden)								
Doornik (26-05-1732)	304.608	-	-	-	-	52.361 (283 stuks)	-	-	133.243:03:08
Boekenrode (26-05-1732)	117.668	236	400	-	-	-	76	-	
De Nagelboom (25-09-1732)	-	-	-	905	185	51.385	-	525	1.267:09:08
totaal	422.276	236	400	905	185	103.746	76	525	134.510:13:00

Bron: VOC 2235^a, missive, folio's 117 & 901 (19 & 49) / VOC 2283^a, dagregister, folio 570.

⁵⁵ Zie Bijlage 9.

⁵⁶ Goor, *Generale missiven Deel IX: 1729-1737*, 345 & 365.

Het belangrijkste exportartikel van de Ambonse eilanden was uiteraard de kruidnagel, waarop de Compagnie een monopolie gevestigd had. We zien dat de export van *garioffel nagelen* in totaal 422.276 pond⁵⁷ bedroeg in 1732. Deze *garioffel nagelen* zijn de eigenlijke kruidnagelen die voor de handel bestemd waren. Daarnaast werd er ook nog een kleine hoeveelheid (236 pond) *moernagelen* verscheept. Dit zijn kruidnagelen waarbij de vruchtzetting reeds heeft plaatsgevonden waardoor de nagelen hun aromatische waarde grotendeels verliezen. Deze *moernagelen* dienden tot plantmateriaal.⁵⁸ De kruidnagelen die in 1732 door de schepen *Doornik* en *Boekenrode* naar Batavia overgebracht werden, waren de oogst van 1731. Het oogsten van de kruidnagel gebeurde immers tussen oktober en januari. Na het drogen en inzamelen van de oogst volgde eind mei meestal de afschepping vanuit Ambon naar Batavia. Wat ons hier in deze studie over de VOC op Ambon in 1732 in de eerste plaats interesseert, is uiteraard de kruidnageloogst van 1732. Deze bedroeg nog niet de helft van die van het jaar daarvoor: 154.636 pond. Dit is echter niet zo een spectaculair verschil, de oogsten waren van jaar tot jaar zeer wisselvallig en er waren heel wat schommelingen. De kruidnageloogst van 1732 werd verscheept op 26 mei 1733 met het schip '*T Huis te Assenburg*'.⁵⁹ Op de kruidnagelproductie gaan we in dit deel echter niet verder in. Vanwege het grote belang van deze teelt voor de Ambonse eilanden wordt hierop teruggekomen in een apart hoofdstuk.

Naast kruidnagel vervoerden de exportschepen in 1732 ook nog koffie, indigo, sassafrashout, zwart ebbenhout, *harts hoorns* (hertengeweien) en een minieme hoeveelheid niet nader gespecificeerde oliën. Koffie en indigo waren goederen die voorkwamen uit een beleid dat de Compagnie voerde sinds de situatie van overproductie in de kruidnagelteelt aan het begin van de achttiende eeuw, namelijk de zoektocht naar alternatieven voor de kruidnagelcultuur.⁶⁰ Op dit beleid zal hieronder dieper worden ingegaan alvorens over te gaan tot het bespreken van de voornaamste exportgoederen. Naast de in tabel 19 opgenomen goederen vervoerde het schip *Boekenrode* nog 2 potjes gekonfijte *moernagelen*.⁶¹ *De Nagelboom* had nog 29 pond vermolmde nootmuskaat, “*bij het doen van den generaalen opneem onder den edele oppercoopman berustende bevonden*” en enkele 'onbekwame goederen' aan boord: vijf ijzeren dreggen, één anker en één aambeeld.⁶²

De totale geldswaarde van de export vanuit Amboina naar Batavia in 1732 bedroeg 134.510 Indische ('lichte') gulden, of omgerekend zo'n 90.000 Nederlandse gulden.⁶³ We merken dat dit

⁵⁷ De basis voor de gewichtseenheden te Amboina was het Amsterdamse pond van 0,494 kg, of afgerond een halve kilogram; Zie Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 7.

⁵⁸ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 293-294.

⁵⁹ VOC 2283^a, missive, folio 124

⁶⁰ Zie 2.3.2 *De zoektocht naar alternatieven voor de kruidnagelcultuur*.

⁶¹ VOC 2235^a, missive, folio 117 (19)

⁶² VOC 2235^a, missive, folio 117 (49)

⁶³ Tussen 1658 en september 1743 maakte de VOC in de Aziatische boekhouding gebruik van de zogenaamde

(vanzelfsprekend) ongeveer overeenkomt met de cijfers die Els Jacobs presenteert in haar *Koopman in Azië*. Zij berekend hierin dat de gemiddelde waarde van de totale export vanuit Amboina tussen september 1730 en augustus 1732 zo'n 84.500 Nederlandse (of 105.600 Indische) gulden bedroeg.⁶⁴ Aangezien de export vanuit Amboina steeds in mei en oktober gebeurde, is dit dus het gemiddelde van de export in 1731 en 1732, klaarblijkelijk was de waarde van de export in 1731 dus iets lager.

In het deel over het VOC-personeel op Amboina is reeds aangehaald dat de exportschepen ook gebruikt werden voor troepentransport. In 1732 zijn er in totaal 142 *vertrockene of verlostee personen*: de schepen *Doornik* en *Boekenrode* vervoerden naast de reguliere bemanning respectievelijk 56 en 61 manschappen en *De Nagelboom* 25. Het betreft hier hoofdzakelijk soldaten (60) en matrozen (49) wiens dienst op Amboina erop zat.⁶⁵

6.3.1 De aanquee van andere gewassen behalven de culture der kostelijke garioffel nagelen.

Zoals eerder gezegd deed de VOC sinds het begin van de achttiende eeuw allerhande pogingen om de Ambonse bevolking aan te zetten tot het cultiveren van andere producten naast de kruidnagelteelt. Reeds rond 1680 vroeg de Hoge Regering te Batavia zich af of de Ambonezen niet te bewegen waren tot een andere vorm van *cash-cropping* als compensatie voor het verlies aan inkomsten uit de kruidnagelcultuur.⁶⁶ Aan het eind van de zeventiende eeuw werd men namelijk in toenemende mate geconfronteerd met overproductie. In VOC-kringen ontstond een discussie over hoe men deze situatie moest aanpakken. Eén van de vele voorstellen van de Hoge Regering was dus het aanmoedigen van andere cultures. Dit idee werd toen echter door de belangrijkste Ambonse Compagniesdienaren als niet haalbaar afgewezen. Het beleid van de komende jaren werd er één van *verwaarlozing der cultuur*.⁶⁷ In de achttiende eeuw zien we de zoektocht naar alternatieven voor de kruidnagelcultuur echter weer opduiken, ditmaal als volwaardige beleids optie die zowel door de Hoge Regering als de Heren XVII aangemoedigd werd. Onder gouverneur Schaghen was in 1692 de *exptirpatiepolitiek* opgestart. Alle kruidnagelbomen die na 1686 aangeplant waren werden als illegaal beschouwd en dienden vernietigd te worden. Maar deze politiek had nog niet direct effect omdat de volwassen nagelbomen met rust gelaten werden. De kruidnagelproductie bleef groeien aan het begin van de achttiende eeuw en zou pas in de jaren twintig het gewenste peil bereiken. Ondertussen

'Indische lichte gulden', 125 Indische lichte gulden kwamen overeen met 83,65 Nederlandse gulden; Zie Jacobs, *Koopman in Azië*, 225.

⁶⁴ Jacobs, *Koopman in Azië*, 23.

⁶⁵ VOC 2235^a, missive, folio 116 & 893-894 (18 & 46)

Zie hoofdstuk 1

⁶⁶ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 316.

⁶⁷ Idem.

werden er allerhande aanvullende maatregelen getroffen om de productie te temperen. Zo gebeurde het dat de VOC enkele nieuwe cultures introduceerde op de Ambonse eilanden. Men hoopte dat de Ambonezen hierdoor minder tijd zouden hebben voor de kruidnagelteelt.⁶⁸ Bovendien verloren de Ambonezen door de *extirpaties* een deel van hun inkomsten uit de kruidnagelproductie en men dacht dat de Ambonezen het voordeel zouden inzien van het telen van andere exportproducten. De *extirpatiepolitiek* was een maatregel die opgestart was vanuit Amboina en aanvankelijk heel wat misprijzende reacties vanuit Batavia uitlokte.⁶⁹ De keuze voor het introduceren van nieuwe gewassen was duidelijk een initiatief van de Heren XVII en de Hoge Regering. De Compagniesdienaren in Amboina volgden deze maatregel wel op maar het is duidelijk dat ze met weinig enthousiasme werd onthaald. Men was op Ambon niet overtuigd van de slaagkansen van dergelijke maatregelen, die reeds in 1680 onhaalbaar waren genoemd.

In de *generale missive* van de Heren XVII aan de Hoge Regering te Batavia van 15 september 1730 die door de gouverneur en de raad van Amboina in de *missive* van mei 1732 beantwoord werd zien we duidelijk hoe zeer de Heren XVII erop stond dat men in Amboina de productie van andere exportgoederen naast de kruidnagel aanmoedigde. Naar aanleiding van het niet opsturen van zes kisten 'met diverse soorten verven' die eerder vermeld waren als eventueel winstgevend exportproduct lezen we het volgende:

*“Sulx wij tot ons leed wesen in't generaal moeten seggen - schoon wij de diligentie der Ambonse ministers ten reguarde der uijtvinde van dese verwstoffen laudeeren - dat als de saaken op die manier langer soude moeten behandelt en beschreven worden, en alles voor goed gaat wat men ons schrijft, als het papier maar gevuld is hoe frivoool en onbedagt het ook soude mogen wesen, ons ten hoogsten geraden soudensijn een anderen weg in te slaan en op middelen bedagt te sijn om 's Compagnies waren interest in haar eijgen landen en domeijnen met meerder nadruk en apparenties van succes voort te staan als wij tot nog toe van al ons menigvuldig schrijvens zedert een reex van soo veel jaaren ondervonden hebben. Zijnde in alle des Compagnies domeijnen ten reguarde van de aanplanting en ontdekking van nieuwe producten in de tijd van hondert jaren bijna niet meer gevordert, als of die landen eerst nieuwlijx waren geoccupeert geweest.”*⁷⁰

Te Amboina antwoordde men hierop dat men *de uijterste diligentie* zou aanwenden “om de waaren intrest van d' E. Compagnie in dese haare landen te doen toe neemen; 't zij met de aanplantinge als het ontdekken van nieuwe producten”⁷¹. Uit deze generale missive van de Heren XVII blijkt dat de aanbeveling tot het aanplanten (en ontdekken) van nieuwe exportproducten niet enkel gericht was tot Amboina maar tot alle *Compagnies domeijnen*. Toegepast op Amboina hebben deze aanbevelingen wel een extra dimensie, namelijk het vermijden van overproductie. Ook in de *generale missive* voor Makassar vinden we

⁶⁸ Jacobs, *Koopman in Azië*, 22.

⁶⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 317-323.

⁷⁰ VOC 2235^a, missive, folio's 14-16 (21-22)

⁷¹ Idem.

soortgelijke aanbevelingen “om op een beter en ordentlijker wijze te profiteeren van de heerlijke landen die de Compagnie in eigendom besitt”⁷². Het gouvernementsbestuur van Amboina antwoordde hierop vanuit haar eigen situatie en gaf duidelijk weer hoever men stond met de aankweek van andere cultures naast de kruidnagelcultuur op Amboina:

“Wij wenschen dat men met den aanqueek van andere gewassen behalven de culture der kostelijke garioffel nagelen in dese provincie in staat mogt zijn om 's Compagnies voordeelen te vermenigvuldigen waartoe onse attentie althoos is geweest. Indien men dat geluck had mogen deelagtig zijn dat den landbouw alhier sodanig geschapen was als tot Java, Macassar en meer andere weelderige landstreeken. [...] Edog dewijl dese landstreeke seer mager, sant en klipagtig is soo schijnt deselve tot den aanqueek van eenige andere gewassen onbequaam, behalve dat men groote onkosten soude dienen toe te leggen om het gewas met de mest te onderhouden. Dog niet tegenstaande zullen wij niet nalaten een proev van alles nemen tot Bouro en Kelang en met de uijterste noodzakelijkheid betragten de winsten van de E.Compagnie van tijd tot tijd te vermeerderen.”⁷³

Hiermee is de voornaamste reden van de mislukking van de pogingen om nieuwe cultures te introduceren op de Ambonse eilanden aangehaald, met name de tamelijk onvruchtbare en snel uitgeputte bodem op de Ambonse eilanden. Men maakt hier de vergelijking *weelderige landstreeken* zoals Java. Het is inderdaad zo dat de bodem op de Ambonse eilanden in tegenstelling tot die van Java niet van vulkanische oorsprong is, waardoor de mogelijkheden qua vruchtbaarheid geringer zijn.⁷⁴ Zoals in het inleidende deel reeds aangehaald werd, is de Ambonse bodem eigenlijk niet geschikt voor exportlandbouw op grote schaal: zonder bemesting gedijen enkel boomcultures goed op deze bodem omdat deze de vruchtbaarheid niet al te veel aantasten.⁷⁵ Dit is iets waar het Compagniesbestuur op Ambon in 1732 zich ook al van bewust was, men wist dat men zonder bemesting – iets wat een te grote onkost met zich mee zou meebrengen en dus geen optie was – niet ver zou komen in de productie van alternatieve exportgoederen. Ondanks de vele vermeldingen betreffende de snel uitgeputte Ambonse bodem (cf. infra) hield de Hoge Regering voet bij stuk en dus voerde men op Ambon de bevelen van Batavia uit en bleef men proberen nieuwe cultures op te starten.

Een tweede reden voor het moeizaam van de grond komen van alternatieve cultures die door het gouvernementsbestuur herhaaldelijk werd aangehaald was de zogenaamde *traagheijt van de inlanders*. In allerhande bewoordingen vinden we in de verschillende bronnen terug dat de Ambonezen lui waren, zelfs zo lui 'dat het hun te veel was om anderen te zien werken'⁷⁶. Een zeer goede illustratie van deze visie wordt verwoord in de *memorie van overgave* van de aftredende gouverneur Johannes Bernard:

⁷² VOC 2235^a, missive, folio's 36 (24)

⁷³ Idem.

⁷⁴ Knaap, 'De komst van de kruidnagel', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 6.

⁷⁵ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 25.

⁷⁶ Jacobs, *Koopman in Azië*, 20.

“Daarom is 't mijns gevoelens ondienstig in dese provincie eenige nieuwigheden in te voeren, hoe profitabel het voor den inlander mogte zijn, want dese menschen zijn bijzonder wantrouwend en extraordinair luy van aart, waardoor sij alle nieuwe projecten suspecteeren en een genoegsame last voor haare reekening, vernoegende haar geerne met het jaarlijxe nagelgewasch, ruym en vrolijk daarvan levende als sij een goeden oegst heben, hun vrij armoedig behelpende als deselve slegt uytvalt. Dog wanner sij dan genoodsaakt werden de handen uyt de mouwen te steeken om met zagoe pockelen en te vischen de kost en kleederen voor dien schraalen oegst te hebben, waardoor sij ook genoegsaam kunnen subsistereeren en schijnen daarmede ten vollen vergenoegt te zijn. En is mij almede ten overvloede gebleken, sedert mijn aanwesen in dese provincie, dat dese voorszeyde Amboneesen luyen aart de burgers en verdere inwoonders, excepte weynige, meede eygen is, want door haar traagheyt en speeltent leven sijn deselve voor 't grootste gedeelte verarmt en sonder de minste kostwinninge toegedaan en soude hierdoor in dese provincie van alles gebrek sijn, indien de weynige Chineesen die hier sijn ons niet, voor sooverre haar de vaart sij gepermitteerd, van 't noodige versagen; dat U.E. mede indertijd bevinden sal waar te sijn.”⁷⁷

In hoeverre beschrijvingen zoals deze over de *luyen aard der Amboneesen* ook stroken met de realiteit is maar zeer de vraag. Syed Hussein Alatas spreekt in dit kader van '*the myth of the lazy native*'.⁷⁸ Hij onderzocht het beeld dat bij de Europese kolonisators leefde van de Javananen, Maleisiërs en Filipijnen van de achttiende tot de twintigste eeuw. Steeds weer komt het beeld van 'indolente' (inerte) autochtonen terug. Dit beeld klopt echter niet en is slechts ten den dele van toepassing op de lokale elites waarmee de kolonisators in contact kwamen. De Europeanen beoordeelden de autochtone bevolking vanuit hun eigen Europese economische achtergrond, vanuit een "*capitalist conception of labour*".⁷⁹ Dit beeld van een 'indolente' bevolking vinden we dus ook terug in beschrijvingen van de Ambonse bevolking. Toen Batavia reeds in 1686 bij de Compagniesdienaren te Amboina polste naar de mogelijke alternatieven voor de kruidnagelcultuur (cf. supra) antwoordde men dat eventuele pogingen in die richting, behalve door ecologische moeilijkheden, ook zouden worden belemmerd door het gebrek aan 'arbeidszin' van de Ambonezen.⁸⁰

Deze indolentie van de Ambonse bevolking werd vaak toegeschreven aan het gemak waarin in het levensonderhoud kon worden voorzien. Het is inderdaad zo dat de traditionele Ambonse economie relatief eenvoudig voldeed aan de eisen van zelfvoorziening die er aan gesteld werden. De door de Nederlanders geconstateerde afwezigheid van economisch initiatief hield hiermee sterk verband.⁸¹ In feite geeft Johannes Bernard (ten dele) een juist beeld weer van de Ambonse economie als een economie die in de eerste plaats gericht was op zelfvoorziening, of *subsistence cultivation*. De kruidnagelteelt was voor de Ambonees economisch gezien een bijzaak, de meeste energie vergde het

⁷⁷ Knaap, *Memories van overgave*, 324-325.

⁷⁸ Alatas, *The myth of the lazy native*. London 1977.

⁷⁹ Ibidem, 70 & 204.

⁸⁰ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 162.

⁸¹ Idem.

vergaren van voedsel.⁸² Nu blijkt uit antropologisch onderzoek dat *subsistence cultivators* slechts bereid zijn tot het leveren van extra inspanningen als de bijkomende opbrengst hiervan (voldoende) hoog is. Bovendien heeft 'vrije tijd' voor deze landbouwers ook een zekere economische waarde, die zou worden afgewogen tegen de voordelen van extra inspanningen.⁸³ Zo was in het geval van de Ambonse eilanden de (verplichte) kruidnagelteelt voldoende winstgevend voor de Ambonezen. Met het nagelgeld kon de Ambonees zich luxeproducten zoals Indiase textiel aanschaffen, het werd niet gespendeerd aan dagelijkse behoeftenvoorziening. Met de andere cultures die door de Compagnie gepromoot werden viel echter niet evenveel te verdienen. Bovendien waren deze teelten veel uitputtender, en dit gold zowel voor de mens als voor de bodem. Maar indien men een hogere prijs kreeg – m.a.w. als de bijkomende opbrengst voldoende hoog was – werden er wel degelijk successen geboekt. Dit zien we meer bepaald in de koffiecultuur. Na een voorspoedige start in het begin van de achttiende eeuw werd deze door de Ambonezen compleet verwaarloosd nadat de VOC de prijs verlaagde van acht tot twee stuivers per pond.⁸⁴

In wat hier volgt zullen we achtereenvolgens al de in 1732 door de schepen *Doornik*, *Boekenrode* en *De Nagelboom* geëxporteerde goederen bespreken.

6.3.2 Koffie.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw verrezen overal in Europa koffiehuisen voor de elite. Omstreeks 1725 was koffie een genotmiddel dat in de Republiek algemeen gedronken werd, alleen de armsten in de samenleving hadden geen koffie in huis. De koffieconsumptie in Europa steeg in de loop van de achttiende eeuw van zo'n 0,5 miljoen pond per jaar omstreeks 1700 tot ruim 100 miljoen pond omstreeks 1800. Koffie werd met andere woorden een belangrijk handelsproduct en ook de VOC probeerde van de nieuwe mogelijkheden te profiteren.⁸⁵ De introductie van de koffiecultuur op Java in het begin van de achttiende eeuw door de Compagnie werd een groot succes. In enkele decennia was de teelt er volledig ingeburgerd en geaccepteerd als *cash crop*. Vóór 1707 werd koffie enkel in Jemen geproduceerd voor commerciële doeleinden. Amper twintig jaar later was Java het centrum van de koffieproductie geworden, de Javaanse koffieproductie overvleugelde die van Jemen. De VOC had reeds in 1726 ongeveer 50 % van de wereldwijde handel in koffie in handen.⁸⁶

De VOC trachtte de koffiecultuur ook andere op plaatsen te introduceren, voornamelijk op de

⁸² Jacobs, *Koopman in Azië*, 20.

⁸³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 159-163.

⁸⁴ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 21-22.

⁸⁵ Jacobs, *Koopman in Azië*, 197.

⁸⁶ Knaap, 'Coffee for cash', in: Goor (red.), *Trading Companies in Asia 1600-1830*, 33-34.

Ambonse eilanden en op Ceylon. In 1717/1718 werd in het gouvernement Amboina een aanvang gemaakt met het aanplanten van koffie in een poging de kruidnagelproductie te temperen. De dorpschouwen toonden zich bereidwillig tegenover de productie van dit nieuwe gewas omdat de koffiecultuur enkele voordelen had ten opzichte van de kruidnagelcultuur. Deze nieuwe cultuur bleek minder arbeidsintensief te zijn. Een kruidnagelboom geeft ten vroegste na zeven jaar een eerste oogst en wordt zo'n tien meter hoog. Koffiebomen geven daarentegen reeds na drie jaar vruchten af en worden beduidend minder hoog waardoor het plukken eenvoudiger is. Bovendien was de prijs die de Ambonezen voor de koffiebonen kregen zeer aantrekkelijk: tien stuivers per pond (later werd dit acht) tegenover ongeveer vijf stuivers voor één pond kruidnagelen. Bovendien gold er een aanplantverbod van kruidnagelbomen waardoor de Ambonezen in de kruidnagelteelt geen bijkomende winsten meer konden maken.⁸⁷

Ondanks het optimisme en de regelmatige distributie van koffieplantjes onder de Ambonezen bleven de resultaten aanvankelijk uit vanwege droogte en de zogenaamde Ambonse luiheid. Uit de eerste rapporten blijkt dat er van de tienduizenden verdeelde plantjes maar een paar duizend opschoten. De meeste koffiebomen stonden op gronden van dorpschouwen. Vooral de dorpen in de nabijheid van VOC-nederzettingen hadden de koffiecultuur ter hand genomen. Toch was twee derde van de eerste Ambonse koffieoogst van 196 pond in 1720 afkomstig van het landgoed van de gouverneur. In datzelfde jaar werd er een inspecteur voor de koffie- en, sapancultuur aangeduid. Deze moest samen met twee assistenten de Ambonezen ertoe aanzetten jaarlijks zes koffieplantjes per huishouden te planten. Er werd hem expliciet bevolen dit door middel van overtuiging te doen en geen gebruik te maken van dwangmiddelen. Ze moesten er ook op toezien dat men de aanplanting vrij van onkruid hield en dat de koffiebomen in zandige bodem geplant werden en niet in kleigrond. Zo begon de koffiecultuur toch te groeien en tegen 1724 waren er reeds 8.000 vruchtdragende en 130.000 jonge koffiebomen. De productie bleef met zo'n 2.800 pond per jaar wel aan de lage kant.⁸⁸

De koffiecultuur op Ambon kreeg echter niet de kans om tot het niveau van massaproductie uit te groeien. Omstreeks 1724 begonnen de Heren XVII en de Hoge Regering reeds te vrezen voor overproductie vanwege de enorme expansie van de productie op Java. De Heren XVII drong aan op een prijsverlaging. In januari 1726 voerde de Hoge Regering een drastische prijsverlaging door op Java. Op Ambon werd de prijs gehalveerd, voortaan kreeg men vijf stuivers per pond. Hiermee bleef de prijs wel beduidend hoger liggen dan op Java. Dit was een uitdrukkelijke keuze van de Hoge Regering om zo de hier pas geïntroduceerde koffiecultuur te beschermen. Bovendien was men bang

⁸⁷ Ibidem, 38-39.

⁸⁸ Idem.

dat de Javaanse koffieproducenten een monopoliepositie zouden gaan innemen waardoor ze teveel politieke macht zouden krijgen. Het ontstaan van nieuwe machtscentra zo dicht bij Batavia moest worden vermeden. Een zekere diversificatie in koffieproducerende gebieden kwam de VOC dus niet slecht uit. Desondanks besloot de Hoge Regering al na amper één jaar (december 1726) om de Ambonse koffieprijzen gelijk te stellen aan die op Java, wat voor de Ambonezen nogmaals een halvering van de prijs betekende. Men kreeg nog maar vijf rijksdaalders per *pikul* van ongeveer 62,5 kilo, ofwel tweeënhalf stuivers per pond. Hiermee was het Ambonse experiment gedoemd om te mislukken. De Ambonezen verloren de interesse in de koffiecultuur, er werden nog nauwelijks nieuwe bomen geplant. Maar door eerdere massale aanplantingen bleef het aantal vruchtdragende koffieboomen en zo ook de productie nog groeien. In 1727 was er een recordaantal van 35.000 vruchtdragende bomen. Op alle Ambonse eilanden samen stonden er ongeveer 175.000 koffieboomen. De productie bedroeg dat jaar ongeveer 15.000 pond. Twee jaar later, in 1729, bedroeg de productie nog maar 4000 pond. Het aantal vruchtdragende bomen begon langzaam te verminderen en er waren zo goed als geen nieuwe aanplantingen meer.⁸⁹

Na de prijsverlaging was het gouvernementsbestuur van Amboina pessimistisch over de overlevingskansen van de koffiecultuur. Men verklaarde dat de prijzen voor de elite zelfs te laag waren om de kost van hun slaven die in de koffiecultuur tewerkgesteld waren eruit te halen. De dorpschouwen die de teelt wel voortzetten lieten hun gronden bewerken via dwangarbeid door hun onderdanen. Ook de gewone man liet de koffiecultuur in de steek, omdat deze te veel inspanning – vooral dan qua bemesting en onkruid wieden – vereiste om tot een redelijke winst te komen. De Ambonezen keerden terug naar de kruidnagelcultuur, die veel stabiel qua prijs bleek te zijn. Bovendien mocht men in 1727 opnieuw kruidnagelbomen aanplanten, de situatie van overproductie op de wereldmarkt was immers voorbij.⁹⁰

Hoe zat het nu met de koffieproductie in Amboina in 1732? Uit tabel 19 kunnen we opmaken dat er dat jaar slechts 905 pond koffiebonen verscheept werd. Indien dit de gehele jaarproductie was dan was dit nog slechts één vierde van de productie drie jaar eerder. De bronnen vermelden echter niets over de totale productie in het gouvernement in 1732. Wel vinden we in de dagregisters aparte gegevens per regio terug, in september en augustus stuurden de *buitencomptoirs* hun koffiebonen op naar Ambon. Zo werd er te Larike 35 pond⁹¹ en op Saparua 423 pond⁹² geproduceerd. Vanuit Haruku

⁸⁹ Knaap, 'Coffee for cash', in: Goor (red.), *Trading Companies in Asia 1600-1830*, 40-42.

⁹⁰ *Ibidem*, 42.

⁹¹ VOC 2235^a, dagregister 26-08-1732, folio 1141.

⁹² VOC 2283^a, dagregister, 20-09-1732, folio 566.

laat men het volgende weten: “*coffij boonen waren'er in't geheel niet ingesameld*”.⁹³ In een brief van Hila van één september heeft men het over “*de slegte geteldheijt der coffij culture*”⁹⁴, exacte productiecijfers krijgen we echter niet. Maar veel kan dit niet geweest zijn, in een brief van ongeveer een jaar ervoor lezen we namelijk het volgende: “*was de bode op de negoreijen van costij rond geweest om de coffij ter schaal te doen brengen, dog sijn er van die boonen in't geheel niet te bemagtigen*”⁹⁵. Als we dit samentellen komen we dus maar aan 458 pond, de productie van Larike en Saparua. Maar uit een *rapport van de visite van coffij en sappan boomen* van 4 april⁹⁶ door de *coffij opsiender* (de eerder vermelde functie van inspecteur van de koffie- en sapancultuur) sergeant Alij weten we dat er op de westelijke eilanden Buru, Manipa, Bonoa en Ambelau in totaal 2.617 vruchtdragende koffiebomen waren (cf. Bijlage 10). Hoeveel de productie op deze eilanden bedroeg in 1732 komen we echter niet te weten. In dit *visiterapport* krijgen we een gedetailleerd overzicht per negorij van de in wezen zijnde koffiebomen op de westelijke eilanden in 1732. Bijlage 10 leert ons dat er op de eilanden Buru, Manipa en Boano tesamen nog 1764 nieuwe koffiebomen geplant werden, op Ambelau gebeurde er geen aanplanting. Er waren ook 2.173 halfvolwassen koffiebomen. Aangezien koffiebomen reeds na drie jaar tot wasdom komen moeten deze bomen tussen 1729 en 1732 aangeplant zijn. Met andere woorden, het grootste deel van de 6.554 koffiebomen die er in 1732 op de westelijke eilanden groeiden, namelijk 3.937 bomen of circa eenderde van het totale aantal, was met zekerheid aangeplant na de drastische prijsverlaging van december 1726. Klaarblijkelijk werden er in 1732 ook nog koffieplantjes aangeplant, zo lezen we in het dagregister op 16 mei dat iedere *negorij* te Manipa een nieuwe 'koffietuin' zou aanleggen.⁹⁷ De Heren XVII stuurden immers nog steeds aan op een aanplant van koffiebomen op de Ambonse eilanden.

In haar *Generale missive* van 1730 (die men in 1732 ontving te Amboina) benadrukten de Heren XVII de “*noodsakelijkheid tot den opbouw der cauwa [koffie] en indigo culture*”.⁹⁸ Te Amboina nam men dit bevel 'met de vereiste eerbied' in acht. Op 20 maart stuurde men een *circulaire missive* naar Saparua, Hila, Haruku, Larike, Buru en Manipa met hierin een extract uit de *generale missive* van de Heren XVII, “*waar bij te lesen staat, hoe gaerne soo int vaderland als op Batavia de melioratie van de coffij en indigo culture midsgaders die der kajoe jattij boomen mogt gehoord werden met recommandatie om die voor soo veel ged. extract op een ijder der voorszeyde comptoiren betrecking heeft, met allen vlijt meer dan jimmer te behertigen*”.⁹⁹

⁹³ VOC 2235^a, dagregister 20-08-1732, folio 1140.

⁹⁴ VOC 2283^a, dagregister 01-09-1732, folio 561.

⁹⁵ VOC 2235^a, dagregister 17-09-1731, folio 601.

⁹⁶ VOC 2235^a, folio's 797-800.

⁹⁷ VOC 2235^a, dagregister, folio 1.074

⁹⁸ VOC 2235^a, missive, folio 76 (4).

⁹⁹ VOC 2235^a, dagregister, folio 719-720.

Enkel Saparua en Manipa stuurden een antwoord op deze *missive* met de belofte de koffiecultuur te zullen aanmoedigen.¹⁰⁰ Op 2 mei volgde een tweede *circulaire missive* waarin het bevel om de Ambonezen de koffiecultuur op 't *kragtigste* aan te bevelen, herhaald werd.¹⁰¹ Men sprak hierin ook over een prijsverhoging die aan de bevolking diende medegedeeld te worden. Meer over deze prijsverhoging vinden we terug in de *missive* aan Batavia van mei 1732. Naast de zogenaamde luiheid der Ambonezen (cf. *infra*) geeft men hierin als oorzaak voor de tanende koffieproductie te Amboina de te lage prijs die “haar [de Ambonezen] *daarvan meer en meer sal doen afsien*”.¹⁰² Vandaar dat het gouvernementsbetuur in 1732 op eigen initiatief besloot de prijs omhoog te trekken van vijf tot zes rijksdaalders per *pikul*, of drie stuivers per pond. Dit om de Ambonezen “*tot het plucken en aanplanten te encourageeren*”. Men wou blijkbaar vooral het plukken aanmoedigen. We vinden namelijk berichten terug dat men op Buru, Ambelau, Boano en Manipa – ondanks het feit dat er aldaar volgens het rapport van de *coffij opsiender* dus 6.554 koffiebomen stonden – “*het plucken der vrugtjens als deselve in haar volkome rijpheid staan niet eens waardig*” achtte.¹⁰³ Dergelijke uitlatingen vinden we ook terug in de *memorie van overgave* van Johannes Bernard: “*soo is nogtans ten overvloede gebleken, dat sij de boomen laten uytgaan en ten eenemaal doen verdorren, ja zelfs hun niet eens verwardigen om de rijpe vrugten, die somwijlen nog aan eenige boomen te vinden sijn, te plucken*”.¹⁰⁴ In zijn *memorie* verwijst Bernard ook naar de prijsverlaging van 1726. Deze zag hij als een belangrijke oorzaak van het mislukken van de koffiecultuur: “[...]hoewel dat in 't begin van mijn komste in dese provintie de leverantie van de *coffij* van een goed aspect was. Dog sedert de prijs van 8 tot dies geringe dalinge tot 2 stuyvers 't pond heeft niemand de onkosten kunnen dragen om het land te cultiveeren en vrugtbaar te maken”.¹⁰⁵ Ondanks de vele verwijten aan het adres van de Ambonezen betreffende hun luiheid zien we hier toch dat de gouverneur aangaf dat de prijs echt wel te laag was komen te liggen en dat de bevolking de onkosten voor de cultivatie niet meer kon dragen. Opvallend is hetgeen hierna volgt in zijn *memorie*. Hij zegt namelijk dat een prijsverhoging niet de juiste oplossing zou zijn en dat dit de Compagnie schade zou berokkenen “*omdat aan baatsugtige menschen daardoor gelegentheyt soude werden gegeven die vrugten van Batavia off Java ter sluyk aan te brengen en dus deselve op een behendige wijze op de Amboneeschen coffijprijs aan d'E. Compagnie te leveren*”.¹⁰⁶ Een prijsverhoging te Amboina zou dus kunnen leiden tot smokkel vanuit Java naar Amboina, aldus de Bernard. Hoe zat het dan met de prijsverhoging die men in 1732 doorvoerde? In de *missive* aan Batavia van mei 1732 liet men immers uitschijnen dat dit een maatregel was uit eigen

¹⁰⁰ VOC 2235^a, dagregister, folio's 724 (Saparua) & 727 (Manipa).

¹⁰¹ VOC 2235^a, dagregister, folio's 1069-1070.

¹⁰² VOC 2235^a, *missive*, folio 77 (4).

¹⁰³ *Idem*.

¹⁰⁴ Knaap, *Memories van overgave*, 324.

¹⁰⁵ *Idem*.

¹⁰⁶ *Idem*.

initiatief. Maar in een het apart briefje over de staat van de 'alternatieve cultures' dat hierbij gevoegd werd schreef de gouverneur het volgende over deze prijsverhoging: “ook is aan alle comptoiren aangeschreven dat zij in't vervolg in plaats van rds 5, ses rds voor het picol sullen ontvangen vermits ons van de scheeps vrinden berigt is thans mede â costij¹⁰⁷ 6 rds daarvoor betaald werd”.¹⁰⁸ Hieruit blijkt dus dat men te Amboina de prijs van vijf naar zes rijksdaalders verhoogd had omdat dit ook op Batavia gebeurd was, gevaar voor smokkel ontstond er met andere woorden niet.

Hierboven zagen we dat de koffiecultuur te Amboina door de Heren XVII in haar *generale missive* van 1730 nog ten stelligste aanbevolen werd. Een jaar later volgde er een ommezwaai. Op 15 maart 1733 ontving men te Amboina de *generale missive* van de Heren XVII van 1731. Hierin lezen we dat “soo lange Java in staat is van coffij genoeg uijt te leveren wij [de Heren XVII] voortaan op dies culture in de Oostersche provintien soo heel sterk niet meer sullen blijven urgeeren”.¹⁰⁹ Men liet dus duidelijk de voorkeur aan de Javaanse koffieteelt en de piste van 'diversificatie in koffieproducerende gebieden' was verlaten door de Heren XVII. Vermoedelijk begon men in te zien dat de koffiecultuur te Amboina hopeloos geworden was door de prijsverlagingen. Bovendien was – zoals eerder gezegd – de Javaanse koffie van een merkkelijk betere kwaliteit. Het antwoord van het gouvernementsbestuur te Amboina op deze aanbeveling was vrij kort. Ondanks de vele *aanporringe ter opluijkinge* van de koffiecultuur van hunnentwege leek deze “tot een totaal verval te geraaken angesien de afkeeringe van dien bij den inlander vrij meerder, dan wel eenige jaaren herwaart toeneemt”.¹¹⁰ Het is duidelijk dat men te Amboina de koffiecultuur al lang ten dode had opgeschreven en dat eenmaal het bevel tot stopzetting vanuit Batavia gegeven werd men al lang niet meer verwonderd was. Op 18 maart 1733, slechts drie dagen nadat men de *generale missive* van de Heren XVII had ontvangen, besloot men tot het opheffen van de functie van *coffij opsiender*. Dit omdat “de weijnige treurende boomen en de jntentie van den inlander redenen geven dat ooijt in dese provintie de coffij tot een gewenst succes sal kunnen gebragt werden”.¹¹¹ Op die manier zou men de Compagnie “van dien onnodigen lastpost van dubbelt randsoen en kostgelt ontheffen”.¹¹² De functie van *coffij opsiender* was immers geen 'voltijdse' functie, het waren compagniesdienaren die reeds een andere functie vervulden die de taak van koffieinspecteur erbijnamen en hier dus ook extra geld voor ontvingden. Zo zien we dat de *coffij opsiender* van Buru, Ambelau, Boano en Manipa, genaamd Allij, een sergeant was. Met het ontslagen van de koffieopzienders werd de koffiecultuur te Amboina dus ook door de Compagnie verlaten, de Ambonezen hadden ze reeds laneger verlaten.

¹⁰⁷ *â costij*: daar, bij u, op die plek, waarheen de brief gericht is ; m.a.w. Batavia.

¹⁰⁸ VOC 2235^a, apart briefje van de gouverneur, folio's 826-827 (29).

¹⁰⁹ VOC 2283^a, missive, folio 12-13 (77).

¹¹⁰ Idem.

¹¹¹ VOC 2283^a, missive, folio 80 (59).

¹¹² Idem.

Wel lezen we in de *missive* van mei 1733 nog dat men op 25 maart 1733 een *circulaire missive* naar de *buitencomptoiren* gezonden had met een bevel om de dorpschouwen aan te moedigen om de nog in wezen zijnde vruchtdragende koffiebomen te blijven plukken.¹¹³

Zoals reeds aangehaald werd vinden we ook in de briefwisseling betreffende de koffiecultuur voortdurend uitspraken terug over de 'luiheid' van *den traagen Ambonees*, hetgeen een belangrijke oorzaak zou geweest zijn voor het mislukken van de koffieteelt te Amboina. Zo lezen we in de *missive* aan Batavia van mei 1732 het volgende:

*“Dog niet tegenstaande den Ambonees tot behertinge van deselve [de koffiecultuur] wel goede belofte geeft, soo heeft de ervarentheijt ons meer als te wel geleert dat alle dese schoone toesegginge van weijnig effect zijn geweest. Want waarlijk het soude gantsch ongegrond en ten eenemaal met den imborst van dese natie strijdig zijn een werk bij der hand te neemen sonder nood dwang, en waartoe wel voornamelijk arbeijd en geduldigheid g'requireerd werd. Dierhalven twijffelen wij niet alleen door de bijkans onverwinnelijken traagheijd van haar - schoon al stipte en nauwe toesigt genomen wierd - dat de leveranties der coffij boomen oojt van aansien sal werden.”*¹¹⁴

Men benadrukte hier dat de Ambonese bevolking, en dit ondanks de talrijke aansporingen door de trouwe Compagniesdienaren, geen werk ter hand wou nemen 'zonder nooddwang'. De gouverneur schrijft in zijn *memorie van overgave* zelfs dat de Ambonezen met geen enkele middelen, “*hetsij met sachte dan wel nooddringende middelen*”¹¹⁵, tot het verbouwen van koffie kunnen overtuigd konden worden. En dit “*niettegenstaande de daartoe aangewende moeyte en arbeyd*”¹¹⁶ onder zijn bewind.

In tegenstelling tot de berichten omtrent de indigocultuur (cf. infra) vinden we bij die over de koffiecultuur nergens melding van de onvruchtbare Ambonse bodem als reden voor het mislukken van deze cultuur. Samen met de prijsverlaging was dit nochtans de belangrijkste oorzaak van het mislukken van de koffiecultuur (en bij uitbreiding van alle alternatieve cultures die de Compagnie trachtte op te starten op de Ambonse eilanden). Johannes Bernard heeft het in zijn *memorie van overgave* wel over de voor het verbouwen van koffie ongeschikte Ambonse bodem:

*“Het terrijn is wel groot genoeg om de aanplantinge te doen, gelijk de boomtjes ook in het eerst wel willen wassen, dog geconsidereert de noodige mest daartoe vereyschende niet te vinden is, soo heeft men ondervonden dat het land in een korten tijd volslagen uytgemergelt werd en hieruyt dan ook consequentelijk moeten volgen dat de gemelte boomen hunne worteltjes door de schraale en harde kleygrond, die men op veele plaatsen bevind, niet konnende doordringen en dus de boom sijn behoorlijk voedsel niet erlangende moet teniet gaan.”*¹¹⁷

Zoals we reeds eerder aangaven is het inderdaad zo dat de Ambonse bodem nood heeft aan bemesting

¹¹³ Ibidem, folio 80-81 (59).

¹¹⁴ VOC 2235^a, *missive*, folio 76-77 (4).

¹¹⁵ Knaap, *Memories van overgave*, 324.

¹¹⁶ Idem.

¹¹⁷ Idem.

als men tot een succesvolle productie in niet-boomcultures komen wil komen. Er schijnt echter niet genoeg mest voorhanden geweest te zijn. Blijkbaar werden er ook nog koffiebomen in kleigrond geplant, dit ondanks het feit dat de *coffij opsiender* er dus op moest toezien dat deze in zandige bodem geplant werden. Hoe het ook zij, de natuurlijke factoren te Amboina waren veel minder gunstig voor de koffiecultuur dan op Javaanse hoogvlakten. Door de drastische prijsverlaging in 1726 zagen de Ambonezen hun winsten oplossen, ze keerden terug naar de meer betrouwbare kruidnagelcultuur en de koffiecultuur stierf een langzame en stille dood.

6.3.3 Indigo.

Hierboven werd de koffiecultuur vrij uitvoerig behandeld. Veel zaken die van toepassing zijn op deze koffiecultuur gelden ook voor de indigocultuur. Deze cultuur die omstreeks 1710 op Hitu en Buru werd geïntroduceerd¹¹⁸, werd om net dezelfde redenen als de koffiecultuur opgestart en zou ook om quasi gelijkaardige redenen mislukken. In de bronnen van 1732 werden de koffie- en indigocultuur ook vaak in één adem vernoemd. In veel van de hierboven besproken berichtgeving omtrent de koffiecultuur sprak men ook over de indigocultuur. Zo schreef Johannes Bernard in zijn *memorie* in feite dat “*niettegenstaande de daartoe aangewende moeyte en arbeyd*” (cf. supra) de “*aanplantinge van de coffij én indigo geen succes [had] willen nemen*”.¹¹⁹ En in de *circualire missiven* ter bevordering van de koffiecultuur werd tevens de indigocultuur aangemoedigd.¹²⁰ De meeste beschrijvingen van de luiheid der *inlanders* hadden ook niet enkel betrekking op de koffiecultuur, maar waren vaak in algemene zin bedoeld, ook dit werd dus als een reden voor het mislukken van de indigocultuur opgegeven. Maar we vinden eveneens heel wat aparte meldingen betreffende de (slechte) toestand van deze cultuur.

In tabel 19 constateren we dat er in september 1732 met het schip *De Nagelboom* 185 pond indigo Bataviawaards vertrok. In de met dit schip mee overgaande *missive* lezen we dat 56 pond van *dit blauw* afkomstig was van Hila (of Hitu), de overige 129 pond werd te Buru aangemaakt.¹²¹ Van deze leveringen werd ook melding gemaakt in het dagregister: vanuit Hila ontving men op 27 augustus een brief over de indigo-oogst. De *indigobereijder betuigde* hierin zijn “*sijne bekommring, als soude de leverantie van indigo van jaar tot jaar diminueeren*”.¹²² De oorzaak van de slechte productie te Hila, zo staat nog in een brief van 1 september, lag in de *uijtgemergeltheit* van de indigo-velden.¹²³ Nu bleek het al een hele poos niet goed te gaan met de indigocultuur. Zo lezen we in de *missive* van mei 1732

¹¹⁸ Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*, 191.

¹¹⁹ Knaap, *Memories van overgave*, 324.

¹²⁰ VOC 2235^a, dagregister 20-03-1732, folio's 719-720.

¹²¹ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio's 857-858. (32).

¹²² VOC 2235^a, dagregister, folio's 1144-1145.

¹²³ VOC 2283^a, dagregister, folio 561.

het volgende antwoord op een nieuwe recommandatie van de indigocultuur door de Heren XVII in de *Generale missive* van 1730:

“De indigo culture is voorleden jaar [1731] bijzonder slegt geweest. Volgens onsen briefff van den 25 september het selfde jaar niet alleen door de magere tomvelden maar ook door den swaaren regen gecauseert. Dewelke het platte land tot Bouro sodanig overstroomt heeft gehad dat het meeste gedeelte van 219 lb. zaat is rott geworden. Egter hebben wij niet gemanqueert aan de hoofden van Hila en van Bouro te recommandeeren dies cultiveering te vermenigvuldigen.”¹²⁴

Ook verder in deze *missive* werd de schraalheid van de *tomvelden* aangehaald. Men zou in september echter meer laten weten over de toestand van de indigocultuur.¹²⁵ In het apart briefje van de gouverneur betreffende de alternatieve cultures te Amboina van mei 1732 staat nog te lezen dat het – net zoals met de koffiecultuur – niet *na wensch* ging met de indigocultuur. De oorzaak hiervoor moest gezocht worden bij het ongestadig weer: de indigo bedorf door te veel regen en/of de grote en langdurige droogte. Bovendien werd de grond te schraal doordat men te lang plantte op één plaats, maar er waren dan ook weinig bekwame plaatsen te vinden voor de teelt van indigo. En als men die al vond, dan lagen die vaak te ver van de negorijen. De onkosten om aldaar *logiementen* voor de telers te maken zouden dan weer te hoog oplopen.¹²⁶

In september volgden er inderdaad meer berichten. In de *missive* van 25 september vermeld men nog dat enkele *orangkayas* van het eiland Ambelau bij de gouverneur een verzoek hadden ingediend “om in haare eijge thuijnen dese verwe voort te queeken”.¹²⁷ Dit vanwege het feit dat het hun te zwaar viel om “tot voortsetting van dese culture quaartsvolk na Bouro af te senden”.¹²⁸ De gouverneur willigde dit verzoek in en zond op 26 augustus¹²⁹ een brief naar de resident van Buru, Carel Treno, waarin hij hem bevoel om deze Ambelauers indigozaad te bezorgen. De belangrijkste reden dat hij dit toestond was om “door dit middel te ontwaren of misschien diergelijken plantagie aldaar wat beter soude willen slag boegen als op de uijtgemergelde Bourose velden”.¹³⁰

In de *missive* van mei 1733 staat tot slot nog dat de *schrale insaam* te Hila ook te maken had met het overlijden van *den sergeant jndigo maker* aldaar enkele jaren terug. Deze zou immers meer kennis en ervaring hebben gehad in het toebereiden van indigo dan zijn vervanger. Ook hier haalde men opnieuw de schraalheid van de *tomvelden* en de *sterke en continueele stort regens* aan als voornaamste

¹²⁴ VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio 18 (22).

¹²⁵ VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio 79 (5).

¹²⁶ VOC 2235^a, folio's 827-828 (29).

¹²⁷ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio 858. (33).

¹²⁸ Idem.

¹²⁹ VOC 2235^a, dagregister, folio 1145.

¹³⁰ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio 858. (33).

redenen voor de tegenvallende productie van indigo op Hila en Ambelau.¹³¹ Klaarblijkelijk vonden de Heren XVII de door het gouvernementsbestuur gegeven oorzaken echter onvoldoende, wat verder in deze *missive* vinden we namelijk de hiernavolgende interessante passage terug:

*“Uijt uw hoog Edelens groot agtbaren g'eerde missive van den 20^e februarij jongstleden ons gebleken sijnde derselver misnoegen over en ter sake de schraale leverantie der jndigo in den gepasseerden jaare. Mitsgaders dat de jaarlijkse gegevene redenen daarvan scheenen oorsaak gegeven te hebben dat deselve met gerustheijd konde g'accepteert werden. Soo vind den gouverneur Bernard sig met de meeste Eerbied verpligt uw hoog Edele groot agtbaren te verseecken dat de bescheijd der berigten 's jaarlijx hun beslag hebben moeten vinden, omtrent het geen dierwegens wierde g'avanceert bij de successive ontfangene brieven van Hila en Bouro over de uijtgemergelde grond, dewelke niet gepermitteert hadde een oppulenter gewasch en dat den geduurigen regen oorsaak was geweest van dies schraalheijt. Sulx men ook geensints heeft konnen twijffelen of de uijterste vigilantie en applicatie daar omtrent door het Hilas hoofd Jan van Oordt g'emploijeert is geworden.”*¹³²

De gouverneur trachtte hier in feite in beleefde bewoordingen zijn verontwaardiging te uitten over het afwijzen van zijn beleid ten aanzien van de indigocultuur door de Heren XVII. We lezen ook nog dat de gouverneur hoopte dat na zijn vertrek de productie van indigo zou verbeteren. Zo hoopte hij dat de aanplanting van indigo te Ambelau (cf. supra) een succes zou worden. De *resident* van Buru bleek het echter niet eens te zijn met de beslissing van Johannes Bernard om op Ambelau een aanplant van indigo toe te staan:

*Niet tegenstaande dat den resident tot Bouro Carel Treno daar omtrent bij sijnen brief van primo october anno passo eenige difficulteijt komt te maken, als of dies culture door de weijnige situatie van dat eijland onmogelijk scheen, mitsgaders dat de E. Compagnie met het opregten van nieuwe tomvelden veel onnodige onkosten soude maken, soo heeft den gouverneur Bernard in tegenstellinge van den resident Treno de orangkaijen van Amblauw belast soo dra het zaat op de Bourose tomvelden in reijpheid gebragt sal sijn met de cultiveering der indigo in haare thuijnen een aanvang te maken. In vertrouwen dat onse jntentie tot succes van 's Compagnies jntrest door haar in der tijd sal werden b'antwoord.”*¹³³

De indigocultuur te Amboina zou in feite nooit een succes worden. Uit de berichten hierboven is veelvuldig gebleken dat deze cultuur hoofdzakelijk mislukte vanwege ongunstige klimatologische omstandigheden. Bovendien was de deze cultuur vrij uitputtend voor de bodem, de Ambonse bodem was/is daarenboven – zoals we reeds aanhaalden – al niet zo vruchtbaar. Na nog vele weinig productieve jaren zou deze teelt in de jaren 1750 uiteindelijk stopgezet worden.¹³⁴

6.3.4 Zwart ebbenhout.

In 1732 werd er tweemaal een lading ebbenhout naar Batavia uitgevoerd: het op 26 mei

¹³¹ VOC 2283^a, *missive*, folio 12 (77).

¹³² VOC 2283^a, *missive*, folio's 78-79 (59).

¹³³ VOC 2283^a, *missive*, folio's 78-80 (59).

¹³⁴ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 21.

vetrekkende schip *Doornik* had ondermeer 52.361 pond (of 283 stuks) ebbenhout aan boord en op 25 september zou *De Nagelboom* 51.385 pond van deze houtsoort uitvoeren.¹³⁵ Ebbenhout is zeer donker zwart gekleurd, dicht en hard hout dat tegenwoordig zeer schaars is. Ondanks de moeilijke bewerkbaarheid werd het gebruikt voor meubels en ook voor zwarte pianotoetsen.¹³⁶

Reeds bij de bespreking van de koffiecultuur haalden we de volgende in zijn *memorie* aangetroffen 'uitspraak' van Johannes Bernard aan: “*daarom is 't mijns gevoelens ondienstig in dese provincie eenige nieuwigheden in te voeren, hoe profitabel het voor den inlander ook mogte zijn*”.¹³⁷ Waarop Bernard zijn beklag deed over de 'luiheid' van de Ambonezen. Hij zag echter één lichtpunt: met name de productie van zwart ebbenhout die hij na zijn klachten over de 'luiheid' besprak, beschouwde hij als succesvol:

*“Dog van beter oordeel is den insaam van het swarte ebbenhout, dat op 't eyland Bouro valt, van welke het bequaamste reets uytgekapt en na Batavia versonden is, terwijl ik aan den resident aldaar, Carel Treno, heb g'ordonneert in het jaar 1732 die boomen weer in een goeden quantiteyt door den inlander aldaar te laten aanplanten om daarvan indertijd een voordeelig genoth te hebben, alhoewel deselve een lange reex van jaren noodig hebben om haar behoorlijke dichte te krijgen. Soo is egter deese ordre volkomen door de Bouroneesen g'observeert na het berigt dat den gemelten resident ons heeft doen toekomen, hebbende inmiddels op de Sint Mattheus eylanden, omtrent Bouton gelegen, dat hout ontdeekt en daarvan reeds een groote quantiteyt na Batavia gedepecheert, betalende daarvoor aan de burgers, die het vandaar aangebracht hebben, $\frac{3}{4}$ rijksdaalder voor 140 ponden. Twijffele geensints of d'E. Compagnie sal daarvan nog wel eenige jaaren het genoth hebben, omdat na de berigten die aan mijn gedaan zijn de daarom en omtrent leggende eylanden dat soort van hout uytleveren, alhoewel 't bijzonder moeyelijk hetselve van daar te haalen om sommige tijden. Dierhalven de bequaamste gelegentheyt daartoe schijnt te sijn de maanden october, november en december, dan wel in de maand april, wanneer U.Ed. in staat sal kunnen sijn om een genoegsame quantiteyt te kunnen afhalen.”*¹³⁸

Met het bovenstaande tekstfragment hebben we ook meteen het voornaamste wat er te zeggen valt over de productie van ebbenhout aangehaald. Op Buru was er nog weinig ebbenhout te vinden, maar de gouverneur had wel een nieuwe aanplant bevolen. In tussentijd vormde leveringen vanuit de Sint-Mattheuseilanden een alternatief. Deze eilanden waren gelegen in de buurt van het eiland Bouton of Buton, net onder Sulawesi (cf. Kaart 1: Butung). Dit ebbenhout van de Sint-Mattheuseilanden werd echter niet opgehaald door Compagniesvaartuigen, maar door burgervvaartuigen. Het afhalen van ebbenhout aldaar bleek immers een hachelijke onderneming te zijn, zo lezen we in het briefje van de gouverneur betreffende de alternatieve cultures (al betrof het hier dus niet echt meer een alternatieve cultuur):

¹³⁵ Zie Tabel 19.

¹³⁶ Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 288.

¹³⁷ Knaap, *Memories van overgave*, 324.

¹³⁸ *Ibidem*, 325.

“Jnmiddens sal ik continueeren van de St. Matheus eijlanden jaarlijx bij bequaam weer soo veel doenlijk van daar te laten haalen met gehuurde jnlandse chiampans, vermids 's Compagnies vaartuijgen aldaar niet konnen aankomen door dien te diep gaan om over de reeven rondom die eilanden te geraaken. En particulier als geladen sijn, sijnde aldaar geen ancker grond als over de reeven digt aan strand. Daar is nog een groote quantiteit van dat hout, dog extreem moeilijk om het uijt het gebergte te krijgen vermids de grond niet als met scharpe steenen beset is en de menschen gemeenlijk met seere beenen van daar komen.”¹³⁹

Ook in de *missive* van september 1732 verzocht men eerbiedig om “Uw hoog Edele groot agtbaren *qualificatie*” om het ebbenhout door burger-*chialoupen* te mogen laten afhalen omdat “s Compagnies vaartuigen die na de St. Matheus eijlanden ten afhaal van ebbenhout gesonden werden op de klipagtige gronden waar se moeten ten ancker komen aan anckertouwen seer veel schade lijden”.¹⁴⁰ Het was namelijk zo dat men eind 1731 de Compagniesvaartuigen *De Speelman* en *De Zeeworm* en twee *inlandse* vaartuigen naar de Sint-Mattheuseilanden had gezonden om er zwart ebbenhout te gaan kappen.¹⁴¹ *De Speelman* had deze eilanden echter niet kunnen bereiken *door vehemente winden en stroomen* en keerde vruchteloos terug. De *pantjallang* *De Zeeworm* zou echter wel terugkeren met een lading ebbenhout, maar meldde dat de ankerplaats aldaar te gevaarlijk was voor grote schepen vanwege *het doorblasen der meeste winden*.¹⁴² Hierna had men echter nog verscheidene burger *chiampans* er op uitgezonden en zou men tegen mei 1732 in totaal 52.361 pond (of 283 stuks) zwart ebbenhout verzameld hebben te Kota Ambon.¹⁴³

Wat betaalde de VOC nu voor dit ebbenhout? In de *missive* van mei 1732 staat dat de lading van 52.361 pond 324 gulden waard was. Het hout kostte de Compagnie niet meer dan twee penningen per pond, met deze prijs werden de “*inlandereren die het kappen en afhaalen gebruikt zijn haar volkeren vergenoegt gehouden*”.¹⁴⁴ En Johannes Bernard vermeld in zijn memorie een prijs van 0,75 rijksdaalder voor 140 pond. In de *missive* van mei 1733 staat nog te lezen men de leveranciers van de op dat moment vertrekkende hoeveelheid van 59.061 pond zwart ebbenhout 36 stuivers per *pikul* van 140 pond betaalde “om dat men haar tot geen minder prijs heeft konnen brengen”.¹⁴⁵ Deze drie genoemde bedragen komen ongeveer overeen.¹⁴⁶ Al bij kregen de leveranciers dus een vrij lage prijs, al vond de Compagnie blijkbaar dat dit nog te veel aangezien ze hen *tot een lagere prijs wilden brengen*. Tot slot lezen we in de *missive* van 1733 nog dat men hoopte dat het op dat moment vertrekkende ebbenhout

¹³⁹ VOC 2235^a, folio 830 (30).

¹⁴⁰ VOC 2235^a, *missive*, folio's 879-880 (39-40).

¹⁴¹ VOC 2235^a, *missive* 26-05-1732, folio's 99-100 (12-13).

¹⁴² VOC 2235^a, *missive* 26-05-1732, folio's 100 (13).

¹⁴³ VOC 2235^a, *missive* 26-05-1732, folio's 101 (13).

¹⁴⁴ *Idem*.

¹⁴⁵ *Idem*.

¹⁴⁶ 0,75 rijksdaalder = 37,5 stuiver = 2,3 penningen (1 gulden = 20 stuivers = 320 penningen).

“van beter deugt sal wesen dan het voorjaargige, het welk door vermolmtheit in het hert defect was gevonden”.¹⁴⁷
Klaarblijkelijk was het ebbenhout van 1732 dus niet zo kwaliteitsvol geweest.

6.3.5 Overige exportgoederen.

Naast kruidnagelen, koffie, indigo en ebbenhout werden er in 1732 nog drie handelsproducten geëxporteerd in 1732: *lignum*¹⁴⁸ sassafras, oliën en hertengeweien. Het betrof hier echter vrij kleine hoeveelheden. We zullen deze goederen achtereenvolgens kort bespreken.

Naast ebbenhout trachtte de VOC te Amboina nog andere houtsoorten voor exportproductie aan te planten. Deze pogingen waren echter weinig succesvol. We zien dat er met het schip *Boekenroode* op 26 mei 400 pond sassafrashout naar Batavia verscheepte. Vreemd genoeg is dit ook enige wat er te lezen staat over deze welriekende houtsoort in de bronnen voor 1732. Nergens staat iets te lezen over de levering hiervan, we vinden het enkel terug in de opgave van de lading van de *Boekenrode*. Sassafras was echter niet het enige hout dat te Amboina geproduceerd werd. Vooraleer we overgaan tot de bespreking van de geëxporteerde oliën en *harts hoorns*, zullen we hier nog even stilstaan bij drie andere houtsoorten, namelijk het sandel-, *aguil*- en *jatijhout*.

In de *Generale missive* van september 1730 die men in 1732 ontving te Amboina lezen we dat de Heren XVII nogmaals de *aanqueek* van sandelhout en *aguilhout*¹⁴⁹ recommandeerden.¹⁵⁰ Het gouvernementsbestuur had bij een eerste aanbeveling namelijk laten weten dat deze *aanqueek* onmogelijk was te Amboina vanwege de *sterile en klipagtige* grond en de 'traagheid' van de Ambonezen. De Heren XVII volgden deze argumenten echter niet en beargumenteerden dat op deze grond, die wel bekwaam was om “de groote sagou bossen en andere boomen te voeden”¹⁵¹, ook wel sandel- en *aguilhout* zouden moeten kunnen geplant worden. Het antwoord van het gouvernementsbestuur was duidelijk:

“Niet tegenstaande wij als nog sustineeren dat de voort plantinge van *aguil* en sandelhout in dese contrijen van weijnig effect wesen sal door de onbequaamheijt der gronden en tragen aard van den amboinees, soo zullen wij egter niet nalaten in schuldige observantie een proef daarvan te neemen soo dra wij met dies plantjes off zaat van Maccassar zullen zijn g'adsisteert. [...] Maar off dese vreemde gewassen soo wel hier zullen voortkomen als de zagoe boomen die ook in modderig gronden groeijen, is niet wel te gelooven, want ijder land brengt sijn eijgen vrugten voort, als dat dus mede is in Europa.”¹⁵²

¹⁴⁷ VOC 2283^a, missive, folio 115 (72).

¹⁴⁸ Latijns voor hout.

¹⁴⁹ Welriekend hout afkomstig van de aloëboom;

Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

¹⁵⁰ VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio 13 (21).

¹⁵¹ Idem.

¹⁵² Idem.

Vanwege het aandringen van de Heren XVII zou men dus wel een poging ondernemen te Amboina maar het was duidelijk dat men weinig resultaten verwachtte. Ook de gouverneur uit zijn twijfel omtrent de bevolen *aanqueek* van sandel- en *aguilhout* in zijn briefje over de alternatieve cultures.¹⁵³ Als het dan toch moest dan waren volgens hem de meeste bekwame plaatsen hiervoor de eilanden Buru en Kelang, omdat er aldaar geen kruidnagelen geproduceerd werden. Want in de nagelproducerende gebieden scheen “*het den jnlander een last te sijn jets bij der hand te neemen dat zig niet gewent sijn*”.¹⁵⁴ Bovendien was het “*te besorgen, bij aldien het al mogte gelucken en er winst bij te halen was, sijn de nagel culture zoude verwaarlosen*”.¹⁵⁵ In de *missive* van mei 1733 lezen we echter dat men nog geen zaad of plantjes van Makassar had ontvangen.

Een andere boomsoort waarvan melding wordt gemaakt in de bronnen is de *jatijboom* of *djatiboom*. Dit is een Indische teakboom met uitstekend timmer- en sierhout.¹⁵⁶ In feite betrof het hier geen exportproduct. Men had deze *jatijbomen* aangeplant te Buru en Kelang in de hoop dat het mettertijd “*bequam hout tot den opbouw van durable vaartuijgen en huijsen*”¹⁵⁷ zou uitleveren. Dit 'deugdzaam' timmerhout begon volgens de gouverneur reeds 'zeer weelderig voort te groeien' op Buru en Kelang en in tegenstelling tot de *aanqueek* van sandel- en *aguilhout* waren de toekomstverwachtingen positief.¹⁵⁸ Verder weten we uit de hierboven besproken *visite van coffij- en sappanbomen* dat de Compagnie dus ook sappanhout liet produceren. Dit is donkerrood sandelhout dat zeer gewild was in Japan en onder andere gebruikt werd voor inlegwerk, om rode verfstof uit te trekken en in medicijnen.¹⁵⁹ In het rapport van de *visite van coffij- en sappanbomen* krijgen we een overzicht van alle sappanbomen per negorij op de elanden Buru (1.380), Ambelau (982), Boano (3.100) en Manipa (2.240). Verder vinden we omtrent het sappanhout echter niets terug in de bronnen.

Het schip *Boekenrode* had naast kruidnagelen en het hierboven besproken sassafrashout ook nog 1 *kas* (kist) met 76 pond *oliteijten in soort*¹⁶⁰ aan boord. Wat we hier onder moeten verstaan is niet helemaal duidelijk. In de *missive* van een jaar later lezen we echter dat er toen ook *oliteijten* werden opgestuurd en hier specificeerde men wel om welke soorten oliën het ging. In dit geval betrof het *sawang*-olie, sassafras-olie en *caijopoetij*-olie. Wat *sawang*-olie was is niet duidelijk. Kajapoetolie is afkomstig van de bladeren van de kajapoetboom en werd/wordt gebruikt bij de behandeling van

¹⁵³ VOC 2235^a, folio 828-829 (29-30)

¹⁵⁴ VOC 2235^a, folio 828 (30)

¹⁵⁵ VOC 2235^a, folio 828-829 (30)

¹⁵⁶ Zie http://www.tanap.net/_glossary_KaapDeGoedeHoop/content.cfm?ID=2063

¹⁵⁷ VOC 2235^a, folio 829 (30)

¹⁵⁸ Knaap, *Memories van overgave*, 325.

¹⁵⁹ Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

¹⁶⁰ VOC 2235^a, *missive* 26-05-1732, folio 117 (19).

wondinfecties, spierpijn, hoofdpijn en griep. De kajapoetboom behoort tot dezelfde familie als de kruidnagel- en eucalyptusboom.¹⁶¹ We weten echter niet welke oliën er in 1732 precies werden opgestuurd.

Tot slot werd er in september met het schip *De Nagelboom* ook nog 525 pond *harts hoorns* of *harte beste hoorns* naar Batavia overgezonden. Deze hertengeweien waren afkomstig van Saparua (120 stuks)¹⁶², Larike (60)¹⁶³ en Haruku¹⁶⁴. Verder vinden we in de bronnen hierover niets terug. Waartoe deze geweien dus dienden is niet geweten. Het scheen echter een vrij normaal exportproduct te zijn aangezien de weinige berichtgeving hieromtrent bij de berichten omtrent de koffie- en/of kruidnagelleveringen werd teruggevonden.

6.4 De handel met Makassar en de *Molukse vrienden* Banda en Ternate.

Bij de bespreking van de scheepvaart werd reeds aangehaald dat de *chialoup Bouro* een reis naar Banda en de *chialoup De Coffijthuijn* naar Makassar ondernam in 1732. De Molukse gouvernementen Amboina, Banda en Ternate onderhielden namelijk vrij regelmatige 'handelscontacten'. In feite betrof het hier niet echt handel, het was meer een wederzijdse uitwisseling van benodigde/gevraagde gebruiksgoederen die uiteraard wel betaald diende te worden. Bovendien was er grotendeels sprake van een eenrichtingsverkeer. Amboina was zonder meer het belangrijkste gouvernement en importeerde in feite zeer weinig vanuit Banda en Ternate, er was vooral sprake van export naar deze naburige gouvernementen. In de *missive* van september 1732 krijgen we een overzicht van de (tot dan toe) in 1732 naar Banda en Ternate geëxporteerde goederen. We lezen dat de “*Oosterse gouvernementen van Banda en Ternaten [...] met diverse behoeftigheden op haare respectieve eijtschen rijkelijk voorsien*” waren.¹⁶⁵ Er waren in 1732 reeds 4 schepen naar Banda gestuurd: de *chialoup* van de *capitain* Chinees Tansihoe (24-04-1732), de aldaar *thuijshoorende chialoup De Reuk* (15-07-1732), de Ambonse *chialoup Bouro* (11-08-1732) en de *chialoup* van de Chinees Oein Ouikiang (14-08-1732). Naar Ternate was er nog maar één schip vertrokken: de *chialoup* van de Chinees Quetoeko (6-08-1732). Een deel van de gevraagde goederen werden dus met particuliere Chinese vaartuigen overgebracht. Uit de dagregisters weten we dat er later op het jaar nog één schip uit Banda en één uit Ternate te Kota Ambon zouden aankomen. *De Bierkan* vertrok op 10 november weer naar Banda¹⁶⁶ en 'T

¹⁶¹ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 69.

¹⁶² VOC 2235^a, 20-08-1732, folio 1140.

¹⁶³ VOC 2235^a, 26-08-1732, folio 1142

¹⁶⁴ VOC 2235^a, 30-08-1732, folio 1146.

¹⁶⁵ VOC 2235^a, *missive*, folio's 882-884 (41).

¹⁶⁶ VOC 2283^a, dagregister 14-10-1732, folio's 580-581.

Wijnklas zou op 14 oktober terug naar Ternate varen.¹⁶⁷

Wat vervoerden al deze schepen nu? Zowel naar Banda als naar Ternate werden gelijksoortige goederen opgestuurd. Het betrof allerhande gebruiksgoederen, in de bronnen spreekt men vaak van *bouwstoffen*: *baijeplanken* (van 1 of 1,5 duim), korte ribben¹⁶⁸, zeilgaren, spijkers, *swalpen*¹⁶⁹, *mopstenen* of bakstenen¹⁷⁰, panlatten, dakpannen, etc.¹⁷¹ Er scheen vooral vraag te zijn naar *baijeplancken*. De betekenis hiervan is echter niet teruggevonden, vermoedelijk werden deze planken gebruikt in de scheepsbouw, nogal wat goederen waren hier namelijk voor bestemd. Voor zover bekend werden er zo goed als geen goederen geïmporteerd vanuit Banda en Ternate. De enige melding die hiervan gemaakt wordt betreft een levering van één sokkel¹⁷² foelie en 648 pond wax door de *chialoup Bouro* bij zijn terugkeer van Banda op 29 september.¹⁷³ Te Amboina ontving men op enkele brieven na¹⁷⁴ blijkbaar zo goed als niets vanuit Banda en Ternate, men had er dus geen nood aan bepaalde goederen.

Naast Banda en Ternate onderhield de Compagnie ook handelscontacten met het VOC-gewest Makassar op Zuid-Celebes. Op 30 juni zou men namelijk de *chialoup de Coffijthuijn* naar Makassar sturen “*tot den afhaal van rijst en padij*¹⁷⁵”.¹⁷⁶ Men verzocht “*om gerieft te werden van Macasser met thien a twaalf picols was, mitsgaders dat de chjaloup de Coffithuin met een lading rijst en padij ten spoedigsten te rug gesonden mogt werden*”.¹⁷⁷ Op 18 november kwam dit schip terug aan te Kota Ambon met een lading van 25 *lasten* rijst, 2.000 bossen *padij* en 1.250 pond wax.¹⁷⁸ Al bij al betrof het dus niet zo'n grote hoeveelheid rijst.

6.5 De sagobossen van de Compagnie.

Na de ontvolking van Hoamoal in 1656 kwam het zogeheten sagobos te Luhu in handen van de VOC. Aanvankelijk werd het sagobos voor enkele jaren verpacht aan burgers en Ambonse notabelen. In het begin van de achttiende eeuw besloot de VOC de exploitatie echter zelf ter hand te nemen en

¹⁶⁷ VOC 2283^a, dagregister 03-11-1732, folio's 588-589.

¹⁶⁸ Ribben of spanten: dikke gebogen zijstukken waaruit het geraamte van een schip bestaat; Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

¹⁶⁹ Balk waarop bij een schip de dekplanken rusten; Zie Idem.

¹⁷⁰ Zie Idem.

¹⁷¹ VOC 2235^a, missive, folio's 882-884 (41).

¹⁷² Mand van biezen, matten of boompladen die o.a. gebruikt werd voor de verpakking van foelie, 1 sokkel foelie woog 161 pond; Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

¹⁷³ VOC 2283^a, dagregister 29-09-1732, folio's 570-571.

¹⁷⁴ Zoals bijvoorbeeld de brief vanuit Ternate betreffende de rebellie van de Pataniërs; cf. supra.

¹⁷⁵ Afgesneden rijstaren; Zie <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/VocGlossarium/vocoutp>

¹⁷⁶ VOC 2235^a, missive 25-09-1732, folio 877 (38).

¹⁷⁷ VOC 2235^a, dagregister 30-06-1732, folio's 1.086-1.087.

¹⁷⁸ VOC 2235^a, dagregister, folio's 593-594.

er werd een sergeant-opzichter aangesteld te Luhu. Deze moest een oogje in het zeil houden en de conditie van de sagopalmen controleren. Hij had hiervoor de beschikking over enkele soldaten en Ambonse boswachters. Van zodra het aantal rijpe sagopalmen door de VOC voldoende werd geacht, werd het sagobos 'open verklaard' door de sergeant-opzichter. De inwoners van het eiland Ambon en de Lease-eilanden konden dan een 'sagobriefje' kopen bij het gouvernementsbestuur. Deze sagobriefjes vermeldden de naam van de koper, het aantal sagopalmen dat hij had aangekocht en het perceel in het bos. Met een reispassage voer de koper vervolgens naar Luhu om aldaar de gekochte bomen zelf te kappen en te kloppen.¹⁷⁹

In de *missive* van september 1732 lezen we dat het Luhuse sagobos 'in een rond jaar' een som van 1.701 rijksdaalders had *gerendeerd*.¹⁸⁰ Dit kwam qua grootte ongeveer overeen met de opbrengsten die de VOC uit de verpachting van het sagobos te Luhu haalde in de tweede helft van de zeventiende eeuw.¹⁸¹ Daarnaast spreekt men in de *missive* ook nog van een sagobos te Henetello dat 265 rijksdaalders had opgebracht.¹⁸² Klaarblijkelijk had de VOC in 1732 twee sagobossen in haar bezit, het is echter niet duidelijk waar Henetello zich bevond, Gerrit Knaap maakt geen melding van dit dorp. Vermoedelijk bevond dit bos zich ook op Hoamoal. In totaal bracht de verkoop van sago de Compagnie dus zo'n 2.000 rijksdaalders op, het aandeel van het Henetelose sagobos hierin was betrekkelijk klein dus.

In dezelfde *missive* deed men zijn beklag over het gedrag van de sago-opzichte te Luhu, deze zou de aldaar komende kopers belasten met 'ongepermitteerde opgelegde diens':

*“Blijkende voorts bij ons afgaand briefboek sub dato 13 maj dat den heer gouverneur heeft goed gevonden tot vermeerdering dier revenuen aan den Loehoesen sergeant commandant Andreas Mulder ter opvolging over te geeven een wijdlopige instructie, om zig na deselve te reguleeren, voornamentlijk omtrent de Amboneesen dewelke tot den inkoop van zagoe met haare vaartuijgen derwaards gaan en somtijds volgens particuliere berigten niet na de regel sijn behandelt geworden. Voornamentlijk omtrent het opleggen van particuliere diensten die de zagoe kopers gedurende haare legdagen aldaar hebben moeten presteeren. En daardoor sijn aangeset geworden dit boom brood elders te gaan soeken, tot merckelijk nadeel van 's Compagnies inkomsten.”*¹⁸³

Ook gouverneur Johannes Bernard vermeldt deze klachten in zijn *memorie van overgave*. Voorts vermeldt hij nog dat de productie van dit *boombrood* gedurende zijn bestuur niet stil gestaan had. Het was van groot belang dan men de sagobossen niet liet verwilderen. Hij had dan ook jaarlijks de wilde bomen laten *extirperen* of uitroeien (cf. *infra*) om zo de inkomsten die de Compagnie uit de verkoop van sago

¹⁷⁹ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 217.

¹⁸⁰ VOC 2235^a, *missive*, folio 861-862 (33-34).

¹⁸¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 277-278.

¹⁸² VOC 2235^a, *missive*, folio 861-862 (33-34).

¹⁸³ *Idem*.

intact te houden.

6.6 Deelbesluit.

Het is hier niet de bedoeling om op alle in dit hoofdstuk behandelde zaken terug te komen. Laten we twee algemene bevindingen aanhalen. Ten eerste is gebleken dat het zeer moeilijk is om een beeld te krijgen van de import. Rijst en textiel waren veruit de belangrijkste importproducten, voor het overige bestond de import voornamelijk uit gebruiksgoederen en voedsel voor eigen consumptie.

Wat betreft de export is gebleken – en zal blijken – dat kruidnagel veruit het allerbelangrijkste exportproduct was. Alle pogingen om alternatieve cultures op te zetten op de Ambonse eilanden zouden mislukken. Hiervoor zijn voornamelijk twee redenen aan te halen: ten eerste de vrij onvruchtbare Ambonse bodem en ten tweede een slecht beleid van de Compagnie ten aanzien van deze cultures.

7 De kruidnagelcultuur.

Uit het overzicht van de handel in het voorgaande hoofdstuk is gebleken dat er in feite zeer weinig exportgoederen waren, het overgrote deel van de export bestond uit kruidnagelen. Men mocht dan wel allerhande pogingen ondernemen om andere cultures op te zetten te Amboina, de kruidnagelcultuur bleef verreweg het belangrijkste en moest dan ook ten allen tijde gevrijwaard blijven. De VOC was dan ook in oorsprong voor de handel in specerijen opgericht en deze handelstak is tot het einde van de Compagnie steeds de kernactiviteit van deze handelsonderneming gebleven.¹ Het kruidnagelmonopolie – en bij uitbreiding het specerijenmonopolie – moest koste wat het kost gehandhaafd worden. De handel in specerijen was immers bijzonder lucratief, wellicht was het zelfs het meest rendabele onderdeel van het VOC-bedrijf.²

De kruidnagel was een zeer gegeerde specerij in Europa én Azië, dit vanwege zijn aromatische kwaliteiten voor voedselbereidingen en als ingrediënt voor allerhande medicijnen.³ Gerrit Knaap benadrukt dat de kruidnagel was het enige product was dat door de Ambonezen op grote schaal voor een verre markt werd geproduceerd. Als dusdanig was de kruidnagelproductie dus ook als een uitzondering in de inheemse economie te beschouwen, deze was namelijk in de eerste plaats op zelfvoorziening gericht.⁴

7.1 De *hongi*-tocht van 1732.

Alvorens over te gaan tot een bespreking van de kruidnagelcultuur zelf willen we eerst even stilstaan bij iets wat in verband stond met deze kruidnagelcultuur: de reeds enkele malen aangehaalde *hongi*-tochten. *Hongi* was Ternataans voor *armada*, het was dus een grote vloot van inheemse oorlogsschepen. De *hongi*-tochten bestonden reeds lang voor de komst van de eerste Europeanen in de Molukse wateren en werde door de Ternatanen gebruikt voor oorlogsdoeleinden.⁵ De VOC zou aloude gebruik van deze onder de *hofdiensten*⁶ (cf. supra) vallende *hongi*-tochten overnemen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw gebruikte de Compagnie de *hongi* – net zoals de Ternatanen voordien – vooral voor oorlogsdoeleinden. Het is op die manier dat de *hongi*-tochten de geschiedenis zijn ingegaan als een soort van barbaarse roof- en plundertochten. Zo werd heel het eiland Hoamoal

¹ Jacobs, *Koopman in Azië*, 209.

² Idem.

³ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 292.

⁴ Idem.

⁵ Buijze, *De Ambonse Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, 281.

⁶ Oorspronkelijk gingen de *hofdiensten* uit van het hof te Ternate, de VOC nam dit woord over.

volledig ontvolkt en de kruidnagelproductie werd geconcentreerd op de eilanden Ambon, Haruku, Saparua en Nusalaut. Alle kruidnagelbomen op de overige Ambonse eilanden werden uitgeroeid. In de tweede helft van de zeventiende eeuw raakte deze 'oorlogsfunctie' echter meer en meer in onbruik, de belangrijkste functie werd die van inspectie en machtsvertoon. Na de bloedige Ambonse oorlogen waren de Ambonse eilanden immers min of meer 'gepacificeerd' en werden de *hongi*-tochten dus minder belangrijk (als pressiemiddel).⁷ Vanaf 1690 werd de *hongi* opnieuw gebruikt voor de *extirpatie* of uitroeiing van kruidnagelbomen, maar ditmaal enkel nog voor de *extirpatie* van kruidnagelbomen op verboden plaatsen.⁸ Het voornaamste doel van de *hongi*-tochten werd het uitoefenen van controle op het verbod van specerijenteelt. Men ging aan land op verdachte plaatsen en indien er illegale specerijbomen⁹ werden aangetroffen dan werden deze *geëxtirpeerd*. Daarnaast dienden de *hongi*-tochten ook om het contact met de Zuid-Seramse dorpschoude te onderhouden en om geschillen tussen bepaalde dorpen te behandelen. De *hongi* diende met andere woorden tot “ambulante bestuursvoering in een gebied waar men geen bestuursposten had”.¹⁰

Uit onderstaande bespreking van de *hongi*-tocht van 1732 zal in feite blijken dat de *hongi* van 1732 voornamelijk een bestuurlijke functie had en minder in het teken stond van *extirpatie*. We hadden de *hongi*-tocht dus ook in hoofdstuk twee kunnen behandelen, maar vanwege de connectie met de kruidnagelcultuur hebben we er toch voor gekozen om ze hier te behandelen. De *hongi*-tocht van 1732 valt in feite op te splitsen in twee: ten eerste was er de eigenlijke *hongi*-tocht die ondernomen werd door de gouverneur, ten tweede werden er ook enkele *kora-kora*'s (grote vlerkprauwen, de boten waaruit de *hongi*-vloot bestond) uitgestuurd te *extirpatie*.

7.1.1 De *hongi*-tocht van de gouverneur.

In een resolutie van 6 augustus lezen we dat op *propositie* van de gouverneur “de *hongij* togt langs de binnen kust van Ceram nevens de specereij comptoiren in de maand october aanstaande” zou ondernomen worden (indien 'weer en wind' dit zouden toelaten).¹¹ Hierop stuurde men op 8 augustus een *circulaire* brief aan Saparua, Hila, Haruku, Larike, Buru en Manipa met het bevel “de *corcorren* hunner districten spoedig in staat te doen brengen, en ten langsten sub primo october hen wel bemand aan dese hoofdplaats te laten vinden”.¹² Reeds op 3 september zouden dan de eerste *kora-kora*'s – met name die

⁷ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 204.

⁸ *Ibidem*, 200.

⁹ Er werden naast kruidnagelbomen namelijk ook nootmuskaatbomen *geëxtirpeerd*; cf. *infra*.

¹⁰ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 206.

¹¹ VOC 2235^a, resolutie, folio 931.

¹² VOC 2235^a, dagregister, folio 1.133.

van Buru en Ambelau – te Kota Ambon verschijnen.¹³ Vervolgens zouden in de eerste twee weken van oktober nog de *kora-kora*'s van Boano¹⁴, Larike¹⁵, Manipa¹⁶, Wakasihu¹⁷, Waay¹⁸, Ema¹⁹, en “*elfff corre corre van diverse negorijen*”²⁰, arriveren. Vanuit Buru, Larike, Manipa en Hila kwamen samen met de *kora-kora*'s ook in totaal twee korporaals en 15 soldaten over naar Kota Ambon, dit “*tot vertreckinge van het guarnisoen aan dese hoofdplaats gedurende de aanstaande hongij togt*”.²¹ Nadat de gouverneur op 17 oktober een instructie had opgesteld voor de Raad van Politie waarin gespecificeerd stond wat de Raad wel en niet mocht doen gedurende zijn afwezigheid (cf. supra & Bijlage 2) vertrok hij op 22 oktober “*met de draagstoel over den landweg na Hila*” op *hongij*-tocht.²² De *hongij*-vloot die uit 37 *kora-kora*'s bestond had daags tevoren reeds het steven gewend naar Hila.²³ Op 2 november zou Johannes Bernard terug te Kota Ambon arriveren.²⁴

In het dagregister werd op 25 november²⁵ dagregister van de *hongij*-tocht ingevoegd (cf. Bijlage 11). Hierin kunnen we mooi het verloop van de *hongij*-tocht volgen en het blijkt dat de *hongij*-tocht in 1732 voornamelijk een bestuurlijke functie had. Zo zien we bijvoorbeeld dat men op 22 oktober te Hila een *vergadering der hongij* hield. Vervolgens liet de gouverneur de *resident* van Hila de raadkamer verlaten, en nadat hij “*de jnlandse grooten van dat dit district afvroeg of zij lieden jets te versoeken en met haar opperhoofd wel verdragen konden, antwoorden sij gesamentlijk van ja, en dat het opperhoofd wel naar wensch met haar was levende*”. Hierop werd “*t subaltern hoofd binnen geschelt, en sulx mede afgevraagd sijnde, verklaarde hij niets ten laste van haar te hebben*”.²⁶ In het dagregister van de *hongij*-tocht vinden we echter voornamelijk gegevens betreffende de data/uren en de vaarroutes van de *hongij*. Meer over de tijdens de *hongij* behandelde bestuurszaken vinden we in het door de gouverneur geschreven “*relaas van 't principaalste dat gedurende de jongste hongij togt is voorgevallen*” dat we in de resolutie van van 7 november²⁷ terugvinden.

Hieruit blijkt dat alle negorijen *in een gewenschte eendragt en staat* bevonden werden. Een uitzondering hierop vormden de in hoofdstuk 2 reeds behandelde²⁸ problemen in de negorij

¹³ VOC 2283^a, dagregister, folio 561.

¹⁴ VOC 2283^a, dagregister 01-10-1732, folio 574.

¹⁵ VOC 2283^a, dagregister 11-10-1732, folio 578.

¹⁶ Idem.

¹⁷ VOC 2283^a, dagregister 16-10-1732, folio 582.

¹⁸ Idem.

¹⁹ Idem.

²⁰ VOC 2283^a, dagregister 12-10-1732, folio 579.

²¹ VOC 2283^a, dagregister 11-10-1732, folio 578.

²² VOC 2283^a, dagregister, folio 585.

²³ VOC 2283^a, dagregister, folio's 584-585.

²⁴ VOC 2283^a, dagregister, folio 588.

²⁵ VOC 2283^a, dagregister, folio's 599-608.

²⁶ Zie Bijlage 11.

²⁷ VOC 2283^a, resolutie, folio's 172-176.

²⁸ Zie 2.2.2

Elpaputih. Op Hila bleek “*t sicken en chirurgijns huijs in soo een slegte gesteldheijt*” te zijn dat de mensen “*daarin niet langer konde logeeren*”. De gouverneur gaf tosetemming om een “*reparatie dan wel vernieuwing van die noodzakelijke huijsen*” te laten uitvoeren.²⁹ Op Luhu vond hij de negorij tot zijn “*grootte vergenoeging in een goede gesteldheijt, terwijl de Jhaneesen volgens haar versoek aan de Noort kant van de reduijt aldaar een schoone negorij hadde gemaakt, en in een gewenschte eendragt was.*” Het verzoek van deze Ihanenzen werd ook reeds in hoofdstuk 2 behandeld. Bernard had ook met *veel omsigtigheijt* naar de moordenaars van de burger Paul Daniel *g'jnquireerd* (cf. supra: 3.1.1). Maar tot zijn leedwezen kreeg hij van de dorpschouwen “*tot antwoord dat sij lieden na alle devoiren aangewend te hebben niet kunnen vroed werden wie de delinquanten sijn en waar sij haar schuijl off verborgen houden*”.³⁰ Hij gaf hen de opdracht dat ze moesten blijven zoeken. Tot slot vermeld de gouverneur nog dat hij op alle *comptoiren* “*de inlandse opperhouwen op 't serieuste gerecommandeert had de jndigo en coffij culture en 't suiijver houden der nagelboomen en perken gade te slaan*”.³¹

In het dagregister van de *hongi*-tocht lezen we nog dat op Haruku de *geboorte dagh* van Johannes Bernard gevierd werd. Na een vergadering in de voormiddag “*wierd dien dag met vrolijk en vermaakelijkheden doorgebracht*” tot 's avonds omstreeks zes uur wanneer men koers zette richting Kota Ambon.³²

7.1.2 De door de *hongi* uitgevoerde extirpaties.

In het hierboven besproken “*relaas van 't principaalste dat geduurende de jongste hongij togt is voorgevallen*” vermeld de gouverneur ook dat hij enkele *kora-kora*'s ter *extirpatie* van sago- en specerijbomen had uitgezonden. In de *missive* van 26 mei 1733 lezen we ook hoeveel bomen er nu precies *geëxtirpeerd* werden door de *hongi*:

Uijt het welk uw hoog Edele groot agtbaren des behagende sullen kunnen ontwaren dat uijt de vloot na de Loehoese sago bosschen tot het suiijveren der wilde en schadelijke boomen onder opsig van expresse gecommiteerdens sijn gedepecheert een getal van derthien corre corren, te weeten 8 stux na Loehoe en 5 na Hennotello, bemand met een goed getal inlandsche koppen, voorsien van bijlen en parrangs. Dewelke volgens nevensgaande copia rapporten in het Loehoese bosch vermeld hadden een quantiteijt van 6261 stux en in het buijten dito 2311 ps. wilde boomen. Gelijk dan ook drie corre corren onder het gesag van den sergeant commandant tot Manipa, Jan Hendrik Knop, sijn afgevaerdigt ter extirpatie van specereij boomen op de kust van Ceram. Dewelken op de gebergten van Tenan Baijkole, Temi en Kalike heeft laten uijtroeijen een getal van 315 ps. specereijboomen in soort, namentlijk 160 ps. nagel en 155 ps. noteboomen. Den gouverneur Bernard heeft op deselfde tijd een gelijk getal corre corren na Hoemoel of Kleen Ceram onder commando van den corporaal Gerrit Lond en den soldaat Tjalling Tjoers gedepecheert om dese heijlsame uijtroeijinge mede te behertigen. Dewelke dan op de aldaar leggende gebergten hebben

²⁹ VOC 2283^a, resolutie, folio 174.

³⁰ VOC 2283^a, resolutie, folio 174.

³¹ VOC 2283^a, resolutie, folio 176.

³² Zie Bijlage 11.

*verdelgt een quantiteit van 584 specereij boomen in soort, te weeten 408 nagel en 182 note boomen.*³³

Er werden in totaal dus 8.572 sagobomen, 568 kruidnagelbomen en 337 nootmuskaatbomen *geëxtirpeerd* tijdens de *hongi* van 1732. Klaarblijkelijk werden er dus ook nootmuskaatbomen aangetroffen op Seram. Het aantal uitgeroeide sagobomen lijkt vrij veel te zijn. De reden voor de *extirpatie* van deze bomen lezen we in de *memorie van overgave* van Johannes Bernard:

*“De sagoebosschen omtrent Loehoe en de Pulo Ticus hebbe ik, terwijl men met de correccorenvloot de ronde doet, mede jaarlijx met 10 a 12 correccoras volkeren onder opsigt van een adsistent en een sergeant voor ijder bosch doen suyveren van onnut hout en andere wilde boomen, ten eynde daardoor de zagou sooveel te meer ruymte te doen gewerden tot den weeldrigen aangroey. ‘Twelk van een goed gevolg is geweest, aangezien den verkoop van dat boombrood gedurende mijn bestier niet stil gestaan heeft en dient daarbij als van groote aangelegentheit gecontinueert te werden om daardoor de vermeerderinge van ’s lands inkomsten te behertigen ende gemelte zagoebosschen niet te doen verwilderen, angesien sulx met ’s Compagnies waren intrest niet soude overeen komen.”*³⁴

Maar het is vooral het aantal *extirpaties* van kruidnagelbomen dat ons hier interesseert. Dit bleek al bij al niet zo groot en zelfs verwaarloosbaar te zijn. Zeker als we weten dat er in het gebied waarin de kruidnagelteelt was toegestaan zo'n 230.000 kruidnagelbomen aanwezig waren (cf. supra). Maar om het monopolie te behouden was deze *extirpatie* tijdens de *hongi* wel degelijk van groot belang. Zeker op het (in 1656 door de VOC ontvolkte) eiland Hoamoal dat hiervboven *Kleen Ceram* wordt genoemd was een jaarlijkse *extirpatie* noodzakelijk. In de gebieden waar vóór 1656 veel kruidnagelen waren gecultiveerd (in de eerste plaats Hoamoal dus), herstelden de kruidnagelbossen zich namelijk telkens opnieuw door zelfgeneratie.³⁵ Uit Knaaps *Kruidnagelen en christenen* weten we dat er in de tweede helft van de zeventiende eeuw veelvuldige zoekacties op touw gezet werden kriskras door Hoamoal om alle kruidnagel- en eventueel voorkomende nootmuskaatbomen om te hakken.³⁶ We zien dat het grootste deel van de tijdens de *hongi* van 1732 *geëxtirpeerde* kruidnagelbomen inderdaad op Hoamoal groeide (408 op een totaal van 568 bomen). Johannes Bernard maakt in zijn *memorie* overigens ook melding van het feit dat de kruidnagelbomen op Hoamoal vanzelf opschieten.³⁷ Maar het uitroeien van illegale kruidnagelbomen was niet uitsluitend iets dat tijdens de *hongi*-tocht gebeurde, in de bronnen vinden we heel wat rapporten van andere *extirpaties* doorheen het jaar.

7.1.3 Overige extirpaties doorheen het jaar.

In de bronnen voor 1732 vinden we heel wat rapporten van uitgevoerde *extirpaties* terug.³⁸ Het

³³ VOC 2283^a, missive, folio's 62-63 (54).

³⁴ Knaap, *Memories van overgave*, 326.

³⁵ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 307.

³⁶ Idem.

³⁷ Knaap, *Memories van overgave*, 326.

³⁸ VOC 2235^a, folio's 1166-1192;

Ook van de *extirpaties* gedurende de *hongi*-tocht werden er rapporten bewaard: VOC 2283^a, folio's 755-769.

betreft vaak vrij oninteressante rapporten/dagregisters met niet meer dan een opsomming van het aantal uitgeroeide specerijbomen per plaats en dag. Om een overzicht te krijgen op de *extirpaties* in 1732 zijn de *missiven* aan Batavia interessanter, hierin werden deze immers allemaal kort aangehaald. In de *missive* van september 1732 lezen we dat de “*extirpaties van specereij boomen op de ongepermitterde plaatsen*” jaarlijks werden *voortgeseth*.³⁹ De gouverneur vermeld in zijn *memorie* dat er “*nog alle jaaren nieuwe ontdeckinge van verschoolen plaatsen gedaan*” omdat “*de landstreeke daar de extirpatie meesten tijd geschied bergagtig en moeyelijk is te doorkruyssen*”.⁴⁰ Welke ontdekkingen werden er nu gedaan in 1732?

Op 11 april ontving men te Kota Ambon een brief van de *resident* van Manipa, Jan Hendrik Knop, waarin melding werd gemaakt van een ontdekking van enkele kruidnagel- en nootmuskaatbomen op Noord-Seram (op het *gebergte genaamt Kaliki*) door de *inlander* Manoera. Hierop werd de *resident* “*g'ordonneert dat geboomte ten spoedigsten te extirpeeren*.”⁴¹ Op 22 april zou hij vervolgens 93 volwassen, 182 halfvolwassen, en 144 *minder soort* nagelboomen uitroeien. Naast de kruidnagelbomen werden er ook 59 nootmuskaatbomen uitgeroeid. De gouverneur vermeld deze *extirpatie* in zijn *memorie* en voegt er nog aan toe dat de *inlander* Manoeroe “*voor het opdoen en aanwijzen [van illegale specerijbomen] van tijd tot tijd een kleen geschenkje 's Compagnies wegen, bestaande in lijwaten, geniet om hem daartoe in 't vervolg williger te maken*.”⁴² In juni zou de *resident* van Buru, Carel Treno, 166 nootmuskaatbomen uitroeien. Uit zijn rapport bleek dat “*dit soort van specerijen aldaar – niettegenstaande alle moeijte en arbeid die jaarlijx daartoe aangewend word – even soo weijnig ten eenemaal kan uijtgeroeijt worden*.”⁴³ En tot slot zou Jan Hendrik Knop nogmaals twee *extirpatietochten* ondernemen op de kust van Noord-Seram. Bij zijn eerste tocht in juli zou hij echter “*niet meer als één groote vrugt dragende noteboom*” vernield hebben.⁴⁴ Zijn tweede tocht eind augustus was succesvoller: hierbij *extirpeerde* hij namelijk in totaal 1.993 kruidnagelbomen en 198 nootmuskaatbomen.⁴⁵ Het gouvernementsbestuur twijfelde de niet aan “*of dien naarstigen man [Knop] sal in't vervolg van tijd meerder en nadere ontdeckinge van diergelijke specereij boomen doen*”.⁴⁶ Bovendien liet Knop zich niet afschrikken van zijn taak door “*de rencontre die hij op de eerstgemelde togt na de voorsegde afgekeurde plaatsen gehad heeft met een partheij bergboeren [Alfuren]*”.⁴⁷ Deze Alfuren hadden hem en zijn gevolg *lustig begroet* met stenen en pijlen, maar hadden na het lossen van *enige snaphanen* het hazenpad gekozen.

³⁹ VOC 2235^a, *missive*, folio 28 (23).

⁴⁰ Knaap, *Memories van overgave*, 326.

⁴¹ VOC 2235^a, *missive* 25-09-1732, folio's 74-75 (3).

⁴² Knaap, *Memories van overgave*, 326.

⁴³ VOC 2283^a, *missive* 26-05-1732, folio 854 (31).

⁴⁴ VOC 2283^a, *missive* 26-05-1732, folio 854-855 (31).

⁴⁵ *Idem*.

⁴⁶ VOC 2283^a, *missive* 26-05-1732, folio 856 (31).

⁴⁷ *Idem*.

Als we nu de optelsom maken van alle *extirpaties* van specerijbomen in 1732 (inclusief die tijdens de *hongji* dus) dan komen we op een totale uitroeiing van 2.880 kruidnagelbomen en 572 nootmuskaatbomen. Al bij al betrof het dus niet zo'n grote hoeveelheden. Het overgrote deel van de kruidnagelbomen werd tijdens laatstgenoemde *extirpatietocht* op Noord-Seram door Jan Hendrik Knop *geëxtirpeerd*.

7.2 De kruidnagelexport en -productie in 1732.

Hierboven gaven we een overzicht van *extirpaties* van kruidnagelbomen die op de 'ongepermitteerde' plaatsen groeiden. In wat hier volgt zullen we kruidnagelbomen op de 'wel gepermitterde plaatsen' bespreken. Hoe zat het nu met de kruidnagelproductie en -export in 1732? Uit ons overzicht van de geschiedenis van Amboin weten we immers dat de kruidnagelproductie in de jaren 1730 in een crisisituatie verzeild was vanwege de te drastische oogstbeperkende maatregelen die ingevoerd waren rond de eeuwwisseling om uit de toenmalige situatie van overproductie te geraken. In dit deel willen we enkel en alleen naar de producties van 1731 en 1732 kijken. Een meer algemene omkadering van deze oogsten in de evolutie van de kruidnagelcultuur doorheen de eerste helft van de achttiende volgt in een volgend deel. We bespreken hier achtereenvolgens het aantal nagelbomen, de export van 1732 en de productie van 1732. Zoals reeds aangehaald is de export van 1732 niet de oogst van dat jaar.

7.2.1 Het aantal kruidnagelbomen.

Laten we om te beginnen een blik werpen op het aantal kruidnagelbomen te Amboina in 1732. In de *missive* van september 1732 krijgen we naast een opgave voor 1732 ook die van het jaar ervoor en maakt men een onderlinge vergelijking.⁴⁸ We zien dat er in 1732 in totaal 231.062 kruidnagelbomen

Tabel 20: Kruidnagelbomen te Amboina in 1732 en 1731.

kruidnagelbomen	1732	1731	<i>in 1732 meer</i>	<i>in 1732 minder</i>
dode	12.092	12.202		110
oude en kwijnende	8.803	9.486		683
vruchtdragende	75.922	68.164	7.758	
middelbare	25.830	23.094	2.736	
nieuw aangeplante	120.507	121.640		1.133
totaal	231.062	222.384	8.678	

Bron: VOC 2235^a, *missive* 25-09-1732, folio 856 (32).

waren te Amboina, dit waren er 8678 meer dan het jaar ervoor (cf. Tabel 20). Om dit getal te

⁴⁸ VOC 2235^a, *missive*, folio 856 (32).

kunnen kaderen geven we toch even een korte vergelijking: in 1693 – reeds na de eerste extirpaties dus – waren er nog 509.884 kruidnagelbomen in het gehele gouvernement.⁴⁹ Er had zich op 39 jaar tijd dus meer dan een halvering in het areaal bomen voorgedaan. Dit was dan ook noodzakelijk, in het laatstgenoemde jaar bedroeg de productie immers nog meer dan één miljoen pond⁵⁰, of 2,5 keer de toenmalige (door de Compagnie geschatte) jaarlijkse wereldconsumptie.

Men maakte in de opgave vier onderverdelingen: 'nieuw aangeplante' of jonge bomen, 'middelbare' of 'halfwas' bomen, vruchtdragende of volwassen bomen en tot slot 'oude en kwijnende' bomen. Als we naar de onderlinge verhouding gaan kijken dan blijkt dat het overgrote deel van de bomen uit 'nieuw aangeplante' (52%) bestond. Slechts 33% van de in 1732 in wezen zijnde nagelbomen was vruchtdragend, 11% was halfvolwassen. Het aantal 'oude en kwijnende' bomen (4%) was verwaarloosbaar. Deze zouden vermoedelijk niet lang meer leven, we merken namelijk dat er in 1732 (net zoals in 1731) zo'n 12.000 bomen stierven. Laten we hier opnieuw de vergelijking maken met 1693: toen was er maar liefst 74% van de nagelbomen vruchtdragend! Daarentegen was nog geen 2% van de kruidnagelbomen nieuw aangeplant (en 24% was halfvolwassen).⁵¹ Dit had uiteraard alles te maken met het toen geldende aanplantverbod. Bovendien waren de eerste *extirpaties* in 1693 reeds doorgevoerd. In 1732 zien we daarentegen dat het aantal jonge en middelbare bomen saamen goed waren voor tweederde van het totaal aantal nagelbomen. We weten dan ook dat het aanplantverbod dat gold sinds 1692 in 1727/28 omgezet was in een aanplantgebod. Als we nu het aantal vruchtdragende bomen in 1693 gaan vergelijken met dat van 1732 dan valt pas echt op hoe drastisch de ingrepen van de Compagnie op de productie wel waren geweest: in 1732 waren er vijf keer minder vruchtdragende nagelbomen! Dat de *extirpatiepolitiek* haar werk had gedaan en de gewenste daling in het aantal bomen (en zo dus in de productie) had teweeggebracht hoeft hier geen betoog. Maar we weten ook dat de daling in feite heel wat meer dan wenselijk was (cf. infra).

7.2.2 De kruidnagelexport in 1732 (of de productie van 1731).

Hierboven werd reeds aangehaald dat de kruidnagelexport (door de schepen *Doornik* en *Boekenrode*) in 1732 in feite de oogst/productie van 1731 was. De kruidnagelen werden/worden immers tussen oktober en januari geoogst, vóór de bloesem zich opende. Wanneer de bloemtrosjes van de kruidnagelbomen beginnen te bloeien heeft men maar enkele dagen de tijd om ze te plukken, de aromatische waarde van de bloemknoppen neemt namelijk zeer snel af. Vanwege de korte

⁴⁹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 308.

⁵⁰ Zie Bijlage 12.

⁵¹ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 308.

tijdspanne was/is de het oogsten van kruidnagel dus een zeer arbeidsintensief karwei.⁵² Na de pluk en vóór de levering aan de VOC werden de (nog ten dele groene) nagelen in rook gesmoord. Vervolgens werden de nagelen een viertal dagen op matten in de zon te drogen gelegd.⁵³ In het voorjaar werden de kruidnagelen dan aan de Compagnie geleverd. Deze betaalde de Ambonezen tot 1743 een vaste prijs van 56 rijksdaalders per *bahar* van 550 pond⁵⁴. In Indische gulden kwam dit neer op 0,31 gulden per pond⁵⁵, omgerekend naar Nederlandse guldens was dit 25 cent per pond.⁵⁶

Van de levering van de oogst van 1731 aan de Compagnie vinden we in de dagregisters veelvuldige meldingen. In feite handelen zo goed als alle berichten in de dagregisters tussen 3 maart en 5 mei⁵⁷ over de kruidnagelleveringen. Meestal kreeg men eerst bericht dat de nagelen *tot de inweging* gereed lagen en dan men ter ophaling ervan om één of twee *nagelgecommitteerden* verzocht. Dit waren Compagniesdienaren (zo goed als altijd een (onder)koopman of boekhouder) die door de gouverneur vanuit Kota Ambon naar het desbetreffende productiegebied gestuurd werden om er de nagelleverantie af te wegen. Hij regelde ook de uitbetaling van de *inlanders* en de afschepping naar Kota Ambon. De bepaling dat de *residenten* de nagelen slechts mochten ontvangen en uitbetalen in het bijzijn van een *nagel gecommitteerde* dateerde van 1688 en was bedoeld om de tot dan toe veelvuldig voorkomende fraude bij de ontvangst van de kruidnagelen te bannen.⁵⁸ In de dagregisters van 1732 zien we dat de *gecommitteerden* meestal eerst ter plekke gingen en er een schatting maakten van de levering en het benodigde aantal rijksdaalders ter afbetaling ervan. Vervolgens verzochten ze dat er een vaartuig “*met 't geld ter afbetaling en afhaal der nagelen*” gestuurd zou worden. In de maanden maart, april en mei was het aldus een af en aan varen van de schepen *Bouro*, *De Nagelboom*, *De Coffijthuijn* en *'T Huijs te Assenburg* met geld en kruidnagelen. Deze geldleveringen bleken niet altijd voldoende te zijn. Zo lezen we in het dagregister op 27 maart dat op Saparua de afbetaling “*der garioffelen, waarmede reeds een aanvang gemaakt was, wegens gebreck aan pajement gesuperciedeert moest blijven*”.⁵⁹ Enkele weken later lezen we dat de “*afbetaling der nagelen wegens gebreck van kleen geld [opnieuw] moest still staan*” te Saparua.⁶⁰

In de bronnen van 1732 vinden we ook allerhande losse rapporten betreffende de *ontvangste en*

⁵² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 294.

⁵³ Ibidem, 295.

⁵⁴ Jacobs, *Koopman in Azië*, 21.

⁵⁵ We haalden reeds eerder aan dat bij het geld in Azië rekening moet gehouden worden met de 'Aziatische valuatie' of ook wel 'licht geld'. Dit komt er op neer dat één rijksdaalder 60 stuivers waard was en dus in feite een drie-guldenstuk was; Zie Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 7.

⁵⁶ Jacobs, *Koopman in Azië*, 21.

⁵⁷ VOC 2235a, dagregister 03-03-1732 t.e.m. 05-05-1732, folio's 712-754 & 1069-1072.

⁵⁸ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 313.

⁵⁹ VOC 2235^a, dagregister, folio 726.

⁶⁰ VOC 2235^a, dagregister 12-04-1732, folio 742.

*afschepinge der garioffel nagelen*⁶¹ terug waarin men de hoeveelheden (aan de nagelproducerende *buitencomptoiren*) ingeladen kruidnagelen vergeleek met de te Kota Ambon afgeladen hoeveelheden. Opmerkelijk is dat er steeds meer kruidnagelen bleken te zijn dan het gewicht dat op de *nagelcomptoiren* door de *gecommitteerden* vastgesteld was. Men verwoordde dit (onder andere) als volgt: “*over sulx d'E. Compagnie op de ingewogene massa bij accurate afscheeping aan overwigt komt te profiteeren [een x aantal ponden]*”.⁶² Zo bleek de totale hoeveelheid te Kota Ambon afgeleverde kruidnagelen in 1732 422.276 pond te bedragen, dit was een *overwigt* van 4.144 pond ten opzichte van de ingescheepte hoeveelheid.⁶³ In Knaaps *Kruidnagelen en christenen* lezen we dat het verschijnsel van de *overwigten* een mislukte poging was om de producenten meer te laten profiteren van de leverantie.⁶⁴ Ook hij constateert dat het totale gewicht van de kruidnagelen bij de definitieve verscheeping vanuit Ambon steevast 2 à 3% (in 1732 ging het om 1%) hoger lag dan we oorspronkelijke inweging. De oorzaak voor deze *overwigten* lag bij de tarra op de zakken: de *gecommitteerden* mochten namelijk per geleverde zak kruidnagelen één pond voor de tarra aftrekken. Maar de van Bengaals zeildoek gemaakte zakken wogen meestal minder.⁶⁵ Hierdoor mistte deze maatregel dus zijn doel en had ze zelfs een omgekeerd effect: de Ambonezen werden ermee benadeeld.

Aangezien we nu weten dat de Ambonezen in 1732 zo'n 760 *bahar* of 418.132 pond kruidnagelen leverden en dat ze 0,31 (Indische) gulden per pond kregen, kunnen we ook berekenen hoeveel de geldswaarde van de kruidnagelexport in 1732 bedroeg. De totale geldswaarde van de export in 1732 bedroeg zo'n 134.500 (Indische) gulden (cf. supra), het aandeel van de kruidnagelen hierin bedroeg maar liefst 96% of zo'n 129.300 gulden. We zien dus dat de waarde van alle overige exportgoederen tezamen, die we in het voorgaande hoofdstuk uitvoerig hebben besproken, in het niets verzinkt in vergelijking met de waarde van de kruidnagelexport. Hiermee hebben we het belang van de vervangende cultures ten opzichte van de kruidnagelcultuur ook meteen in het juiste perspectief geplaatst.

De kruidnagelproductie bedroeg in 1731 dus 422.276 pond en werd in mei 1732 door twee Oostindiëvaarders uit Batavia, de schepen *Boekenrode* en *Doornik*, afgehaald.⁶⁶ De productiecijfers overtroffen de verwachtingen. Het is namelijk zo dat de Ambonezen in de maand september, vóór men begon te oogsten, een schatting moesten geven van de te verwachten kruidnagelproductie dat jaar. Nu blijkt uit de *missiven* dat men voor 1731 een productie van 321.200 pond had verwacht (cf.

⁶¹ VOC 2235^a, folio's 801-813.

⁶² VOC 2235^a, folio's 804.

⁶³ VOC 2235a, missive 26-05-1732, folio 112-113 (17).

⁶⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 314-315.

⁶⁵ Idem.

⁶⁶ Zie Tabel 19.

Tabel 21). De uiteindelijke levering in 1732 bleek met 101.076 pond meer dan verwacht dus ongeveer één derde hoger uit te vallen. Als we de productiecijfers van de verschillende *nagelcomptoiren* afzonderlijk gaan bekijken dan merken we echter dat de verwachtingen niet overal beter uitvielen. Te Haruku was de oogst dubbel zoveel als verwacht, te Larike en Hila (of Hitu) was de productie respectievelijk zelfs het zes- en zeventvoudige van de in september verwachte hoeveelheid! Deze hoge cijfers compenseerden ruimschoots de minder dan verwachte producties te Saparua⁶⁷ en het district Victoria.⁶⁸ De oogsten lagen op deze plaatsen namelijk zo'n 20% lager dan verwacht. In de *missive* van mei 1732 geeft men de volgende reden op voor de minder groot uitgevallen productie te Saparua:

“waarvan soo de inlanderen voorgeven de stercke regen en de daarop gevolgde groote hette de meeste obstaculen zijn geweest en dat door dit incident een groot gedeelte der vrugtjens van de boomen gevallen en te loor gegaan zijn voor dat deselve konden gepluckt werden.”⁶⁹

De oorzaak zou dus gelegen hebben in voor de kruidagelen ongunstige weersomstandigheden. Maar al bij al zou Batavia toch een grotere dan verwachte lading kruidnagelen tegemoet zien komen op 26 mei 1732, in de *missive* sprak men dan ook van een meevaller.

Nog een laatste woordje over de kleine hoeveelheid *moernagelen* (236 pond) die in in 1732 verscheept werden naar Batavia. Zoals gezegd betreft het hier in feite plantmateriaal dat zijn aromatische waarde verloren heeft, het is dan ook niet helemaal duidelijk waartoe deze *moernagelen* bestemd waren. In mei 1733 werd er echter ook een hoeveelheid *moernagelen* (500 pond) opgestuurd, en in de toen afgaande *missive* lezen we het volgende: “*sijnde al het geen men deesen jaare van den inlander in mindering van uw hoog Edele groot agtbaren eijsch voor Japan heeft ontfangen*”.⁷⁰ Klaarblijkelijk werden deze *moernagelen* dus op vraag van Batavia opgestuurd en waren ze bestemd voor Japan. Hiermee is het echter nog niet duidelijk waarvoor men deze *moernagelen* aldaar gebruikt werden.

Na het inzamelen van de kruidnageloogst van 1731 in het voorjaar van 1732 zou deze met de schepen *Doornik* en *Boekenrode* (samen met een lading ebbenhout, cf. supra) verscheept worden naar Batavia. Enkele weken later, op 12 juni⁷¹, kwamen deze schepen aldaar aan. De geleverde

⁶⁷ Hierbij werd naar alle waarschijnlijkheid ook de productie van Nusalaut gerekend.

⁶⁸ Het district Victoria (in de bronnen spreekt men van *aan 't Casteel*) kwam ongeveer overeen met wat Gerrit Knaap Hitu Tenggara en Leitimor noemt. Amboina was namelijk onderverdeeld in 7 districten: Victoria, Amsterdam (Hitu/Hila en Hoamoal), Rotterdam (Larike), Zeelandia (Haruku en Seram Haruku), Hollandia (Saparua, Nusalaut & Seram Saparua), Wantrouw (Manipa & Boano) en tot slot Oostburg (Buru & Ambelau). Deze districtsindeling werd echter vooral in de zeventiende eeuw gehanteerd, in de bronnen van 1732 vinden we enkel melding van het district Victoria.

⁶⁹ VOC 2235^a, *missive* 26-05-1732, folio 112-113 (17).

⁷⁰ VOC 2283^a, *missive* 26-05-1733, folio' 107 (69).

⁷¹ Zie Goor, *Generale missiven Deel IX*, 345.

kruidnagelen zouden uiteindelijk verkocht worden in de Republiek aan een vaste prijs van 5,21 'lichte' gulden per pond⁷² (of 3,75 Nederlandse gulden per pond⁷³). Hetgeen maar liefst een winst van 1700% inhield. Het gaat hier echter om de bruto winstcijfers waarin de kosten van verwerving en distributie niet meegerekend zijn. George Masselman waagde zich aan een schatting van de werkelijke winst en kwam uit op 300% voor de eerste helft van de zeventiende eeuw, volgens Gerrit Knaap moet men voor de tweede eeuw helft nog heel wat meer kosten meerekenen en zou de winst dus nog lager liggen.⁷⁴

7.2.3 De kruidnagelproductie in 1732.

Zo'n meevaller als de oogst van 1731 was, zo'n tegenvaller was die van 1732. Men haalde slechts 82% van de (in september 1732) verwachte productie. In de *missive* van mei 1733 die samen met de kruidnageloogst van 1732 op 26 mei 1733 door het schip '*T Huis te Assenburg*' naar Batavia verstuurd werd, lezen we het volgende: “*soo blijkt tegenwoordig tot ons bijzonder leetwesen dat de leverantie in tegenstellinge onse verwagtinge van een opulenter oegst vrij schraalder beslag heeft gevonden*”.⁷⁵ Deze

Tabel 21: Verwachte en effectieve kruidnagelproductie in 1731 en 1732 (in ponden).

productie- gebied	verwachting 1731	productie 1731	meer/minder dan verwacht	verwachting 1732	productie 1732	meer/minder dan verwacht
District Victoria	45.925	33.470	- 12.445	46.475	49.943	+ 3.468
Hila	9.350	66.301	+ 56.951	0	1.641	+ 1641
Saparua	172.150	138.107	- 34.043	121.000	83.039	- 37.961
Haruku	70.950	166.501	+ 95.551	18.700	13.265	- 5.435
Larike	3.025	17.897	+ 14.872	1.650	6.748	+ 5.098
totaal	321.200	422.276	+ 101.076	187.825	154.636	- 33.189

Bron: VOC 2235^a, *missive* 26-05-1732, folio's 112-114 (16-17) / VOC 2235^a, *missive* 25-09-1732, folio 856 (32) / VOC 2283^a, *missive* 26-05-1733, folio 105 (69).

verwachting was bovendien al niet zo bijster hoog. Men verwachtte immers dat de oogst nog niet de helft zou bedragen van die van het jaar ervoor (cf. Tabel 21). Uiteindelijk bedroeg de totale kruidnagelproductie in 1732 154.636 pond, de oogst van 1731 lag dus bijna drie keer zo hoog.

Hoe kwam dit nu? In feite is dit niet zo verwonderlijk, de oogsten waren van jaar tot jaar immers zeer wisselvallig.⁷⁶ Kruidnagelbomen hadden namelijk een vrij onregelmatige bloei en produceren niet ieder jaar evenveel: elke drie, vier jaar was er in het droge seizoen een grotere oogst.⁷⁷ Voor het

⁷² Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 325.

⁷³ Jacobs, *Koopman in Azië*, 20.

⁷⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 325-326.

⁷⁵ VOC 2283^a, *missive* 26-05-1733, folio' 105 (69).

⁷⁶ De wat verder behandelde Grafiek 2 geeft dit zeer goed weer.

⁷⁷ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 194.

feit dat de oogst van 1732 zoveel minder bedroeg in verhouding tot die van 1731 legde men dan ook geen verantwoording af in de *missive* van mei 1733. Dat de kruidnagelproductie vrij grote schommelingen vertoonde was te Batavia immers genoegzaam gekend. Maar voor het feit dat de oogst lager uitviel dan verwacht werd in september 1731 diende men (uiteraard) wel verantwoording af te leggen, we lezen het volgende:

*“De oorsaak waaruijt dese geringe leverantie is proflueerende schijnt haar opmerkinge te hebben door gebreck van vrugtdragende boomen en wel jnsonderlijk dat nog al gaande weg veel oude en quijnende boomen uijtsterven. Mitsgaders dat de jonge aanplante boomen door de gewoone tragen groei nog niet bequaam sijn de uijtgestorvene door derselver vrugten wenschelijk te suppleeren. Welk gebrek wij hoopen dat door den Zeegen des Heeren ten meeste nutte van de Oostjndische maatschappije binnen korte jaaren tot een gewenscht succes sal werden overgebracht in een volmaakten welstand als uijt dit essentieele opgesloten leggende den meesten jnterest van d'E.Compagnie.”*⁷⁸

De hierin aangehaalde redenen klinken echter weinig acceptabel als we nogmaals naar de opgave (van september 1732) van het aantal kruidnagelbomen te Amboina gaan kijken (cf. Tabel 20). In 1732 waren er in verhouding tot 1731 namelijk iets minder oude en kwijnende bomen en in beide jaren stierven er ongeveer evenveel bomen. Dit resulteerde echter niet in een minder aantal vruchtdragend bomen, in tegendeel zelfs: in 1732 waren er zo'n 7.700 meer vruchtdragende nagelbomen. Aan een gebrek aan vruchtdragende bomen kan de minder dan verwachte oogst dus niet gelegen hebben. Waaraan het dan wel gelegen was is niet helemaal duidelijk, klaarblijkelijk had men de toekomstige oogst overschat. De productiegegevens per productiegebied apart bieden echter een beter beeld. Hieruit blijkt namelijk dat de oogsten te Hila, Larike en het district Victoria eigenlijk beter uitvielen dan verwacht.⁷⁹ In het geval van Larike lag de productie zelfs vier keer hoger dan verwacht, maar het aandeel van de oogst aldaar in de totale productie was relatief klein. Het is door de tegenvallende oogsten te Saparua en Haruku – 30% minder dan verwacht – dat de totale productie zoveel lager lag dan verwacht in 1732. Als er al sprake was van een overschatting, dan was het dus enkel hier. Opmerkelijk is dat de oogst te Saparua dus twee jaar op rij tegenviel, net zoals het jaar ervoor viel de productie er circa 35.000 pond lager uit dan verwacht. Wat verder zal blijken dat Saparua vanaf 1670 – en dit zeker tot 1740 – steeds het meest kruidnagelproducerende *nagelcomptoir* zou zijn.⁸⁰ Wanneer de productieverwachtingen al niet echt denderend waren (zoals in 1732) en de oogst te Saparua dan nog eens tegenviel dan is het dus ook logisch dat de verwachtingen voor het gehele gouvernement niet gehaald werden.

Uit tabel 21 blijkt nog dat men te Hila in september 1732 verwachtte helemaal geen kruidnagelen

⁷⁸ VOC 2283^a, *missive* 26-05-1733, folio' 106 (69).

⁷⁹ Zie Tabel 21.

⁸⁰ Zie hiervoor o.a. Grafiek 4.

te kunnen leveren in 1732, dit is echter niet helemaal juist. Op 17 september stuurde de resident te Hila een brief naar de gouverneur “*waerbij vermeld werd de slechte verwachting omtrent de aanstaande nagel leverantien*”:

*“Alsoo gisteren de negoris hoofden der cust Hitou ten desen comptoir vergadert sijn, soo heb haar E. gevraagd hoe veel garioffel nagelen sij vermeenden tegens het voorjaar ter schaal te brengen. Hebben gemelte hoofden mij gesamentlijk g'antwoord sulx niet te kunnen afgeven vermits nog gene nagelen te voorschijn quamen, maar de boomen seer fraij in haar fleur stonden en dat het wel gebeuren konder binnen een maand tijds het selve te seggen. In de doesson van de weduwe Afsansoliman sijnder omtrent dertig van gem. specerij boomen daar rijkelijk vrugten eerst aangekomen. Sijnde het gene u wel edele hoog agtbaren kan berigten.”*⁸¹

Men kon dus in september nog niet schatten hoeveel de oogst zou bedragen. Of de bomen wel degelijk *in haar fleur* stonden is maar zeer de vraag, de uiteindelijke oogst te Hila viel met slechts 1.641 immers vrij laag uit. Zeker als we weten dat er te Hila in 1731 maar liefst het 40 keer meer kruidnagelen werden geproduceerd! En het was niet de oogst van 1731 die uitzonderlijk was, zulke hoge oogsten kwamen hier wel meer voor. De oogst te Hila van 1731 was in de periode 1675-1744 in feite de op één na laagste (in 1678 en 1739 zouden er namelijk helemaal geen kruidnagelen geproduceerd zijn).⁸² De lage productie te Hila speelde echter geen rol in het niet halen van de verwachtingen aangezien men gewoon 0 pond had opgegeven, zo leek het dus alsof de oogst te Hila met 1.641 pond 'meer dan verwacht' dus nog meeviel. Niets is dus minder waar, om dit nog maar eens aan te tonen geven we hier nog één cijfer betreffende Hila. Tussen 1720 en 1744 – in een periode van 25 jaar met 1732 als middelste jaar dus – bedroeg de gemiddelde jaarlijkse productie te Hila zo'n 62.400 pond. De oogst van 1731 benaderde dit dus, die van 1732 was echter enorm laag.⁸³ Als we nu voor dezelfde periode ook de gemiddelde productie te Saparua – het andere *nagelcomptoir* waar de oogst tegenviel in 1732 (en 1731) – gaan berekenen, dan zien we dat de oogst van 1732 slechts de helft bedroeg van het jaarlijkse gemiddelde van circa 158.900 pond.⁸⁴ Uit het volgende deel zal dan ook blijken dat de productie in 1732 eigenlijk als één van de dieptepunten van de eerste helft van de achttiende eeuw kan beschouwd worden, deze van 1731 zal eerder aan de gemiddelde kant blijken te zijn.

Maar vooraleer we overgaan tot een meer algemene bespreking van de kruidnagelcultuur in de eerste helft van de achttiende eeuw gaan we hier nog even in op de onderlinge verhouding qua productie tussen de *nagelcomptoiren*. Tabel 22 geeft deze verhouding procentueel uitgedrukt weer

⁸¹ VOC 2235^a, folio's 1.158-1.159.

⁸² Zie Bijlage 12.

⁸³ Idem.

⁸⁴ Idem.

Tabel 22: Procentuele verdeling van de kruidnagelproductie naar productiegebied in 1695, 1731 en 1732.

productiegebied	1695	1731	1732
District Victoria	25%	8%	32%
Hila	26%	16%	1%
Saparua	24%	33%	54%
Haruku	11%	39%	9%
Larike	14%	4%	4%
totaal	100%	100%	100%

Bron: Tabel 21 & Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 297.

voor de jaren 1695 (het laatste jaar dat Gerrit Knaap bespreekt), 1731 en 1732. We zien echter meteen dat er uit bovenstaande vergelijkende tabel weinig te besluiten valt over wat betreft de evolutie. Dit vanwege de onderling zeer verschillende oogsten van 1731 en 1732, deze verschilden niet enkel qua grootte zo blijkt, maar ook de verhouding tussen de productiegebieden lagen anders. Wel zien we dat in alledrie de jaren dat Larike het minst produceerde en Saparua behoorde steevast tot de meest producerende *nagelcomptoiren*. Hieronder zal blijken dat dit in feite gold voor de hele periode 1678-1742.⁸⁵

7.3 De kruidnagelcultuur in de periode 1675-1745.

Uit de bespreking van de kruidnagelproductie van 1731 en 1732 is uitvoerig gebleken dat de oogsten van jaar tot jaar zeer wisselvallig konden zijn. Vandaar dat het interessanter is om de gemiddelde productie over een langere termijn te gaan bekijken. We zullen in dit deel trachten een bredere kijk te krijgen op de kruidnagelproductie in de eerste helft van de achttiende eeuw. Samengevat is het een verhaal van enorme overproductie in het eerste decennium van de achttiende eeuw, een drastische daling van de oogsten na 1720 en nog steeds lage oogsten gedurende de jaren 1730 waardoor er op den duur een tekort zou ontstaan op de Europese markt. Dit verhaal hebben we reeds uit de doeken gedaan, in dit deel willen we het zo concreet mogelijk houden en aan de hand van cijfermateriaal het verloop nogmaals schetsen.

Bij de bespreking van de productie van 1731 en 1732 werden er reeds enkele cijfers en gemiddelden voor andere jaren/periodes 'tevoorschijn getoverd'. Die komen uiteraard niet uit het niets, ze zijn afkomstig uit een in het *Batavia's overgekomen brievenboek* van 1746 aangetroffen "beknopte aantoning der sedert 1675 tot 1745 geweest sijnde nagulbomen in soort en vrugtdragende, mitsgaders de leverantie van dien elk comptoir apart".⁸⁶ Maar eerst een woordje over het cijfermateriaal dat men

⁸⁵ Zie hiervoor o.a. Grafiek 4.

⁸⁶ VOC 2649, folio 341-348.

doorgaans gebruikt in de weinige literatuur die er beschikbaar is over Amboina in de achttiende eeuw. Els Jacobs vermeld in haar *Koopman in Azië* dat er van de kruidnagelooft op de Ambonse eilanden voor de periode 1675-1855 exacte cijfers beschikbaar zijn.⁸⁷ Deze cijfers zijn zowel gepubliceerd in een werk van Bleeker⁸⁸ uit 1856 en in een werk van Ludeking⁸⁹ uit 1868. De herkomst van deze gegevens is echter onduidelijk, volgens Jacobs komen ze wel overeen met de cijfers uit de *Generale journalen*. Ook Gerrit Knaap gebruikt in zijn *Kruidnagelen en christenen* voor de periode na 1694 de cijfers van Ludeking, aangezien deze opgaven identiek zijn aan die van Bleeker gaat hij er van uit dat ze te betrouwen zijn (andere door hem aangetroffen opgaven blijken immers niet altijd even correct te zijn).⁹⁰ Nu hebben we bij het overlopen van de inhoudslijsten van de *overgekomen brievenboeken* eerder bij toeval een lijst (cf. supra) ontdekt met productiegegevens voor de periode 1675-1745.⁹¹ Vermoedelijk zijn de door Bleeker en Ludeking gepubliceerde gegevens ten dele op deze of toch alleszins een gelijkaardige lijst gebaseerd, ook hun cijfers beginnen namelijk in 1675. Ze geven in hun werk wel ook nog gegevens voor de periode 1745-1855. Na een vergelijking van de in het *brievenboek* aangetroffen lijst met de tabellen uit Ludekings werk blijkt dat deze laatste fouten bevatten. Enkele malen werden er namelijk getallen omgewisseld. We zijn zeker dat deze getallen fout zijn omdat de *beknopte aantoning* ook gegevens per productiegebied bevat. Hieruit blijkt dat de optelsom van alle gebieden inderdaad overeenkomt met de totale opgaven in de *beknopte aantoning* en niet met die van Ludeking (indien ze fout waren). Er werd meer bepaald drie keer een fout aangetroffen, in twee gevallen betreft het echter geen grove fouten: het verschil zit hem slechts in de tientallen. Eén opgave in Ludekings werk zit er echter compleet naast, en als bij toeval is dit de opgave voor 1732. In plaats van 454.366 pond – zoals in zijn werk te lezen staat – bedroeg de productie in 1732 154.636 pond, of maar liefst 300.000 pond minder! De oorzaak van deze foute opgave ligt vermoedelijk in het feit dat het getal 4 in de desbetreffende bron nogal vaak op een 1 leek. Het feit dat hij 366 ponden opgaf in plaats van 636 heeft dan weer te maken met een foute opgave in de aangetroffen lijst zelf. Dat hij deze fout overneemt bevestigt het vermoeden dat zijn gegevens hieruit komen. Alsof het er om gedaan is bevat namelijk ook de in het *brievenboek* aangetroffen lijst een fout voor wat betreft de productie van 1732. Er staat namelijk 154.366 in plaats van 154.636. Dit laatste getal is echter zonder twijfel het juiste getal aangezien het meermaals in de bronnen van 1732 werd aangetroffen, ook de door Goor uitgegeven *Generale missiven* vermelden overigens dit getal. Op

⁸⁷ Jacobs, *Koopman in Azië*, 261.

⁸⁸ Bleeker, P., *Reis door Minahassa en den Molukschen archipel gedaan in de maanden September en Oktober 1855 in het gevolg van Gouverneur Generaal Mr. J.A. Duymaer van Twist*. Deel 2, Batavia 1856, 120-121.

⁸⁹ Ludeking, E., *Schets van de residentie Amboina*. 's-Gravenhage 1868, 92-93.

⁹⁰ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 380.

⁹¹ Een verdere zoektocht in de inhoudslijsten naar een lijst voor de tweede helft van de zeventiende eeuw heeft niets opgeleverd.

het eerste gezicht lijkt het hier om een verwisseling te gaan, maar als we de productiecijfers per *nagelcomptoir* gaan bekijken dan merken dat de opgave voor Saparua verkeerd is: in plaats van de opgegeven 82.769 pond werd er aldaar 83.039 pond geogst in 1732.

In wat hier volgt zullen we dus een analyse maken van de kruidnagelcultuur in de periode 1675-1744 aan de hand van de “*beknopte aantoning der sedert 1675 tot 1745 geweest sijnde nagulbomen in soort en vrugtdragende, mitsgaders de leverantie van dien elk comptoir apart*”. Deze bron verdient de voorkeur boven de tabellen van Ludeking omdat ze ten eerste accurater blijkt te zijn en ten tweede en vooral vanwege het feit dat men er ook het aantal kruidnagelbomen en de productie per *nagelcomptoir* afzonderlijk in weergeeft. We hopen zo een beter beeld te krijgen op de evolutie van de kruidnagelcultuur doorheen de eerste helft van de achttiende eeuw.

7.3.1 Kruidnagelbomen.

Gedwongen door de situatie van overproductie begon de Compagnie in 1692 met een politiek van aanplantverboden en *extirpaties*. Omdat de vruchtdragende bomen met rust werden gelaten en dus bleven doorproduceren hadden de eerste *extirpaties* echter weinig effect. Pas na 1720 zou de gewenste aanpassing aan de vraag op de wereldmarkt bereikt worden. Maar aangezien het aanplantverbod al die tijd van kracht bleef keerde deze politiek zich uiteindelijk tegen de VOC zelf. In de loop van de jaren 1720 kon de Compagnie niet meer voldoen aan de vraag naar kruidnagelen op de wereldmarkt. In 1727 was de productie zodanig teruggelopen dat het aanplantverbod werd omgezet in een aanplantgebod: ieder huishouden moest 25 kruidnagelbomen aanplanten.⁹²

Hierboven hebben we kort de evolutie in de kruidnagelcultuur tussen 1692 en 1727 geschetst om onderstaand bronnenfragment uit de *memorie van overgave* van gouverneur Johannes Bernard te kunnen situeren. Johannes Bernard werd gouverneur van Amboina in 1727, net na dat zijn voorganger Stephanus Versluys het aangehaalde aanplantgebod had uitgevaardigd. Vijf jaar later schreef Johannes Bernard in zijn *memorie* aan David Johan Bake het volgende over de kruidnagelcultuur:

“[Ik heb] *sonder tijdersuyn in den beginne mijner regeeringe de geordonneerde aanplantinge van 30 pees jonge boomen voor ider datij laten geschieden en ook volkomen in alle die doussons volbragt is geworden. Werdene alle drie maanden door de bosschwagters hiervan een lijst ter secretarye van politie gebragt en vervolgens ’s jaarlijx een pertinente beschrijving van de quantiteyt en qualiteyt aan Haar Hoog Edelens onder de secretarijpaperen overgonden omme bij den eersten opslag te kunnen ontwaren de staat derselver, opdat, bij aldien de leverantie indertijd van die specereyen den eysch van 5 a 600.000 lb, soo voor het vaderland als dese gewesten, mogte merkelyk overtreffen, men in staat soude sijn te kunnen ordonneeren wat quantiteyt boomen soude dienen vernietigt te werden. In sulken geval dan soudent het*

⁹² Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 19-21 / Knaap, 'Tjengkeh, kompeni, agama', in: Knaap, Manuhutu & Smeets (red.), *Sedjarah Maluku*, 13.

dienstig sijn dat de oude en quijnende wierde g'extirpeert en de jonge boomen, waarvan men beeter en voordeeliger verwagtinge heeft, laten staan voortgroeyen. Sijnde dit bevoorens de redenen ten principalen geweest wegens het merkelyk verval der kostelyke nagelcultuure: dewyl de jonge bomen tot nadeel van 's Compagnies hertader voor het grootste gedeelte omgeveld geworden en de oude in geen staat geweest sijn het nodig gebrek te kunnen suppleeren."⁹³

De aanplanting was dus doorgevoerd en de kruidnagelcultuur werd van nabij gevolgd om in het geval dat de productie boven de vijf- à zeshonderdduizend pond zou stijgen (blijkbaar was dit de door Batavia als 'eis' vooropgestelde hoeveelheid) tijdig te kunnen ingrijpen. Onder 'ingrijpen' moeten we hier *extirperen* verstaan. Eventuele noodzakelijke *extirpaties* in de toekomst zouden ook minder weerstand bij de Ambonezen moeten uitlokken vanwege de volgende afspraken die de VOC met hen had gemaakt bij het toestaan van de nieuwe aanplant van 1727:

"Hebbende den inlander sig bij de voorseyde gepermitteerde nieuwe aanplantinge op het kragtigste en scherpelijck verbonden omme in cas van overkroppinge der garioffelnagelen sodanigen quantiteyt dier specerijboomen in haare doessons te sullen laten verdelgen als voor den dienst der E. Compagnie nodig sal gevonden werden, gelijk dit bij resolutie van den 6^e september 1727 omstandig werd gedemonstreert. Door welk middel d'E. Compagnie altoos bevrijd sal blijven onnodige penningen boven hetgeen tot den jaarlijxten vertier voor Europa en Indiën gerequireerd werd uyt te geven. En kan tot U.Ed. gerustheyt strekken, dat de aanplantinge sedert mijn aanwesen van sodanigen succes is, dat reeds eenige van die teedere boomen beginnen vrugten te dragen, waardoor te hoopen is dat in 't kort de leverantie merkelyk sal toenemen tot voordeel van de E. Compagnie; dat van herten wenschen en daarom is ook mijne sorge geweest dat werk ten pricipaelen te behertigen."⁹⁴

De Compagnie had dus geleerd uit de situatie van overproductie en de daaropvolgende moeizaam afgedwongen *extirpaties*: er werd met de dorpschoude afgesproken dat wanneer de VOC *extirpatie* van deze in 1727 toegestane aanplant nodig zou achten, de dorpschoude hiermee zonder meer akkoord zouden gaan.⁹⁵

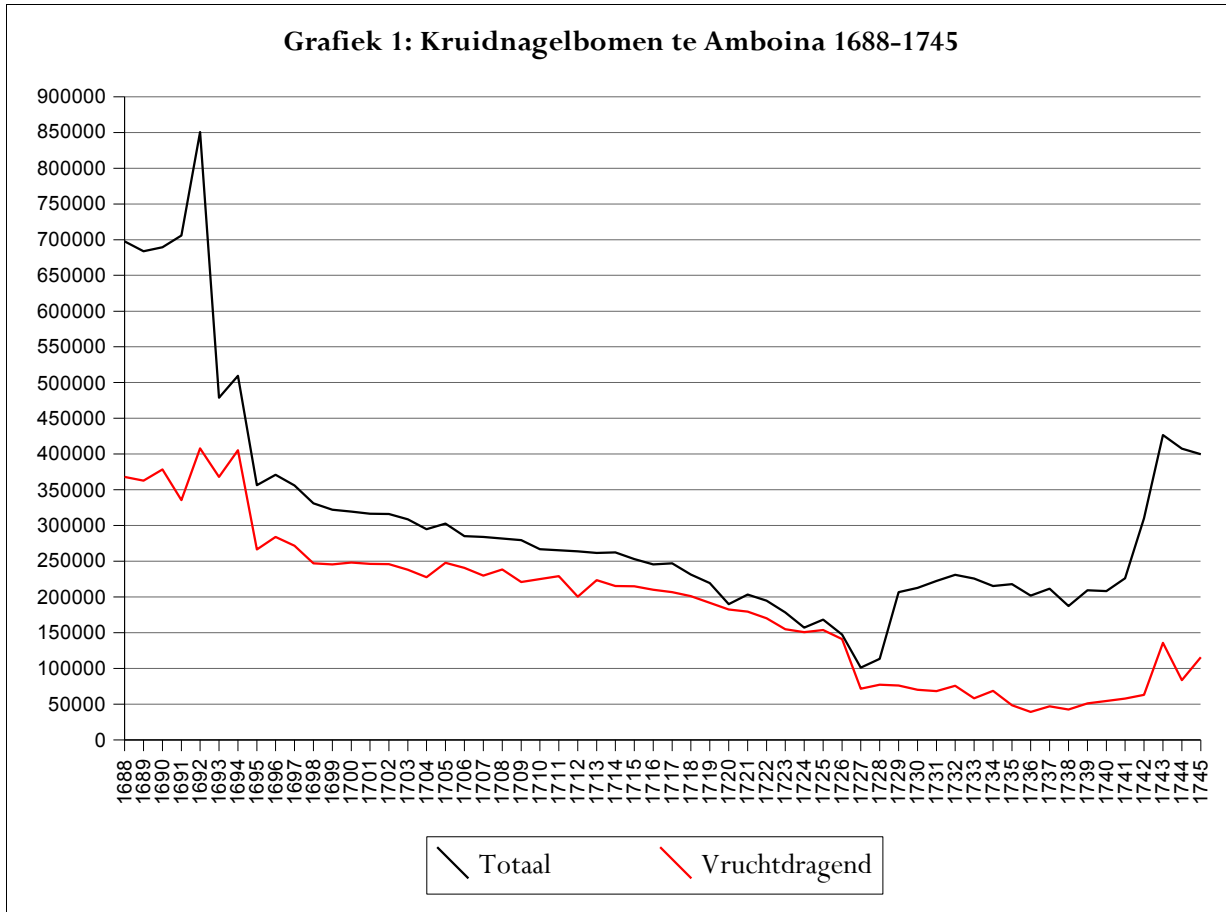
Onderstaande grafiek bevat de gegevens uit de *"beknopte aantoning der sedert 1675 tot 1745 geweest sijnde nagulbomen"* en illustreert mooi de evolutie van het aantal kruidnagelbomen te Amboina vanaf het einde van de zeventiende eeuw tot in 1745. Laten we hier kort de waarneembare evolutie schetsen. In 1692, vóór het opstarten van de *extirpatiepolitiek*, waren er nog zo'n 850.000 kruidnagelbomen te Amboina, ongeveer de helft hiervan was vruchtdragend. Het totaal aantal nagelbomen zou door de *extirpaties* in de drie daaropvolgende jaren drastisch dalen: men ging naar 357.000 bomen, een vermindering van het totaal met maar liefst 60% dus. Van 1694 op 1695 daalde ook het aantal vruchtdragende bomen met eenderde, deze daling is minder fel omdat men zoals we weten voornamelijk de oude bomen *extirpeerde*. Tussen 1695 en 1726 zouden zowel het totaal aantal nagelbomen als het aantal dat hiervan vruchtdragend was vrij gelijklopend langzaam blijven dalen. De

⁹³ Knaap, *Memories van overgave*, 323-324.

⁹⁴ Idem.

⁹⁵ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 20.

daling van het totaal aantal bomen was tussen 1718 en 1726 wel iets feller. Hierdoor waren in het laatstgenoemde jaar nagenoeg alle kruidnagelbomen in het gouvernement ook vruchtdragend: op een totaal van 147.398 kruidnagelbomen waren er slechts 6.151 niet vruchtdragend dat jaar.⁹⁶ Van 1726

op 1727 daalde het totaal aantal bomen vrij snel. Maar door het aanplantgebod van 1727 herstelde het areaal bomen zich en was er zelfs een vrij sterke groei. Zo waren er in 1732 weer ongeveer evenveel kruidnagelbomen als in 1718. Dit kon echter niet gezegd worden van het aantal vruchtdragende bomen. Van 1726 op 1727 constateren we een halvering: men zag het aantal vruchtdragende bomen op één jaar tijd slinken van 141.000 naar slechts 71.000. Dit was dan ook de reden dat het aanplantverbod opgegeven werd in 1727 en omgezet werd in een aanplantgebod. Zoals gezegd geeft een kruidnagelboom pas na zeven jaar een eerste oogst. Gezien forse stijging van het totaal aantal bomen door de nieuwe aanplant zouden we dus verwachten dat tegen circa 1735 het aantal vruchtdragende bomen ook gestegen zou zijn. We zien dat het aantal vruchtdragende bomen zoals verwacht bleef dalen tot 1735, maar hierna volgde er geen echte opleving. Pas na 1741 kunnen we spreken van een echte groei, al bleef het aandeel van de vruchtdragende bomen toch vrij laag.

⁹⁶ Zie Bijlage 12.

Blijkbaar had de aanplant van 1727 niet het gewenste effect en waren er zeer veel oude bomen gestorven waardoor de nieuwe aanplant deze bomen enkel verving en niet voor een surplus zorgde. Een complete catastrofe werd zo wel vermeden. Tot slot zien we in grafiek 1 nog dat het totaal aantal bomen vanaf 1741 fors begon te stijgen. In de jaren veertig en vijftig werden er namelijk nieuwe aanplantgeboden uitgevaardigd. Hierdoor werd het areaal bomen tot circa 800.000 opgevoerd. De geschiedenis van 1682 en 1692 zou zich echter herhalen: op langere termijn zouden de aanplantgeboden namelijk tot een nieuwe overproductie leiden. Vanaf 1770 volgden er opnieuw aanplantverboden en *extirpaties*. Zo waren er aan het einde van de achttiende eeuw nog maar 300.000 kruidnagelbomen over.⁹⁷

Tot slot willen we hier nog even het aantal kruidnagelbomen te Amboina in 1732 kaderen in de periode 1695-1744. Hiervoor hebben we het gemiddeld aantal nagelbomen berekend voor de periodes 1695-1719 en 1720-1744. We namen 1695 als beginpunt omdat de grootste *extirpaties* toen reeds voorbij waren, het jaar 1719 is hier als 'breekpunt' gekozen omdat in dat jaar zowel het aantal

Tabel 23: Gemiddeld aantal kruidnagelbomen 1695-1719 & 1720-1744 (totaal en vruchtdragend).

periode	totaal	vruchtdragend
gemiddelde 1695-1719	289.700	232.700
gemiddelde 1720-1744	215.000	92.900
1732	231.100	75.900

Bron: Bijlage 12.

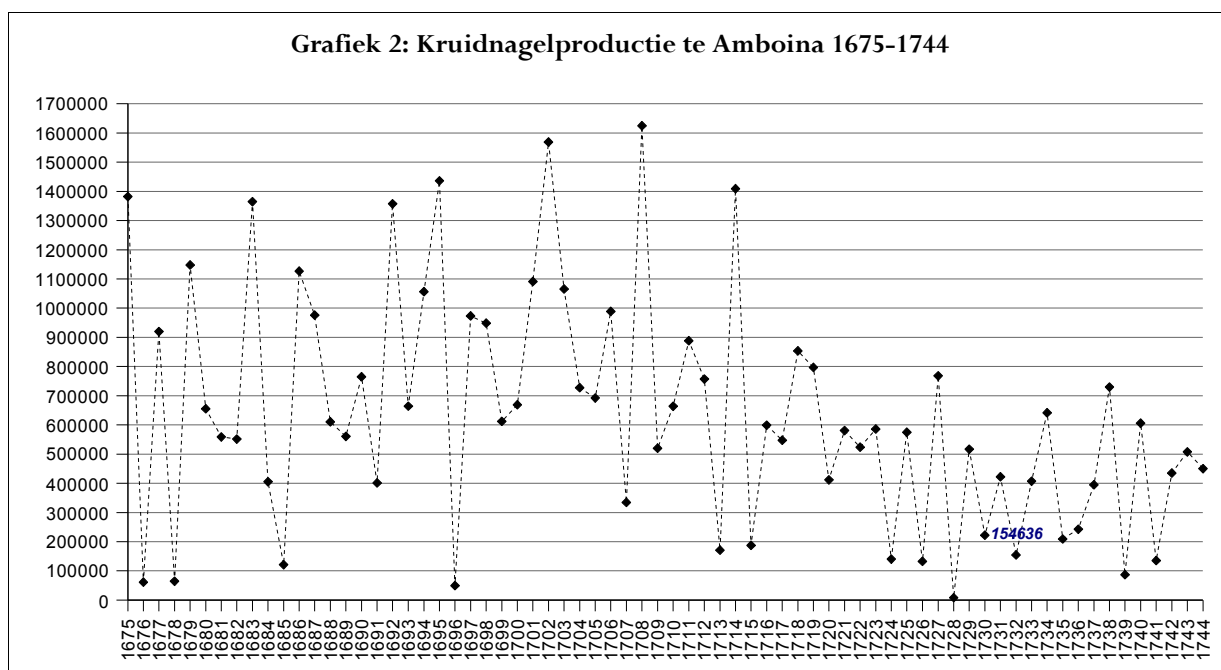
vruchtdragende als het totaal aantal kruidnagelbomen onder de 200.000 zakte. Bovendien krijgen we zo twee periodes van 25 jaar met in de tweede periode 1732 als middelste jaar. Wat kunnen we nu concluderen uit deze gemiddelden? Het gemiddeld totaal aantal kruidnagelbomen daalde wel maar niet om te zeggen drastisch, in 1695 waren. Het is bij het aantal vruchtdragende bomen dat er zich een enorme daling voordeed, door het aanplantverbod bestond het grootste deel van het areaal bomen op den duur namelijk uit meer dan vijftig jaar oude bomen.⁹⁸ De evolutie is duidelijk merkbaar. Daar waar in de periode 1695-1719 nog 80% van het totaal aantal kruidnagelbomen vruchtdragend was, was in de periode 1720-1744 nog slechts 43% van de bomen vruchtdragend. Als we nu kijken naar 1732 dan zien we dat er dat jaar iets meer bomen dan gemiddeld waren maar hiervan was dan weer slechts eenderde vruchtdragend: de aanplant van 1727 zorgde wel voor een groter aantal nagelbomen maar het aantal vruchtdragende bomen steeg niet mee.

⁹⁷ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 20-21.

⁹⁸ Jacobs, *Koopman in Azië*, 23.

7.3.2 Kruidnagelproductie.

Het spreekt voor zich dat het verloop van de kruidnagelproductie doorheen de eerste helft van de achttiende eeuw in verband staat met het hierboven geschetste verhaal van het aantal vruchtdragende kruidnagelbomen. Zoals gezegd waren de oogsten van jaar tot jaar zeer wisselvallig, vandaar dat het ook weinig zin heeft de productie op basis van jaartallen te gaan bespreken zoals we dat met de nagelbomen gedaan hebben. In grafiek 2 werden alle totale productiecijfers voor de periode 1677 - 1744 uit de lijst in het *brievenboek* van 1746 opgenomen. Deze grafiek illustreert uitstekend hoe wisselvallig de productie wel niet was. We krijgen een weinig overzichtelijk beeld van de evolutie, de

jaarlijkse schommelingen waren enorm. Eén voorbeeld ter illustratie: in 1708 bedroeg de kruidnagelproductie meer dan anderhalf miljoen (dit was overigens de omvangrijkste oogst in periode 1675-1744), het daaropvolgende jaar werd er maar zo'n half miljoen kruidnagelen geoogst. We merken op dat er na een zeer goede oogst vaak ook een navenant lage oogst volgde het daaropvolgende jaar. Ook zien we dat de oogsten de jaren 1720 beduidend lager kwamen te liggen en dat de schommelingen minder intens werden. De oogst van 1731 bleek tot de betere oogsten van de jaren 1730 te behoren, die van 1732 was de op één na laagste in de jaren 1730. Om echter een beter beeld te krijgen op de evolutie hebben we de vijfjaarlijkse gemiddelden berekend. Zoals gezegd doet ook Knaap dit in *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, zijn vijfjaarlijkse gemiddelden zijn gebaseerd op de gegevens uit Ludekings werk. Uit een vergelijking blijkt dat Knaaps cijfers overeenkomen de hier berekende gemiddelden (indien we ze afronden). Dit op één gemiddelde na: vanwege het veel te

hoge productiecijfer voor 1732 dat neergeschreven staat in Ludekings werk ligt het door Knaap berekende gemiddelde voor de periode 1728-1732 te hoog. Met zo'n 265.000 pond⁹⁹ per jaar lag de reële gemiddelde productie in deze periode toch een stuk lager dan het door Knaap berekende gemiddelde van 324.000 pond¹⁰⁰ per jaar. Maar vooraleer we overgaan tot een bespreking van de vijfjaarlijkse gemiddelden eerst nog iets over het absolute dieptepunt qua productie in de eerste helft van de achttiende eeuw, zo niet in de gehele zeventiende en achttiende eeuw, met name de oogst van 1728.

Vanwege de al zeer snel dalende kruidnagelooft had men in 1727 een aanplantgebod uitgevaardigd. De oogst van 1727 was echter spectaculair laag: er werd slechts 8.256 pond¹⁰¹ geproduceerd dat jaar, het jaar ervoor bedroeg de oogst maar liefst het honderdvoudige! Al wel werden er in elk *nagelcomptoir* wel degelijk kruidnagelen geoogst (te Larike was wel dit maar 22 pond!), toch kunnen we zo'n laag productiecijfer – in vergelijkend perspectief – quasi gelijkstellen met geen productie. Het interessante is nu dat we in de *missive* van mei 1732 een verantwoording terugvinden voor deze toch wel zeer slecht uitgevallen oogst. In feite betreft het hier een herhaling/bekrachtiging van een eerder gedane verantwoording. In de *missive* van mei 1732 vinden we namelijk een extract uit en antwoord op de *generale missive* van de Heren XVII aan Batavia van september 1730. Het duurde namelijk een hele poos eer men in de Republiek uiteindelijk bericht kreeg over de oogst van 1727 die in 1728 naar Batavia verscheept werd. Eer de Heren XVII dan nog eens een antwoord hadden geformuleerd en dit antwoord via Batavia Ambon bereikte was het dus al mei 1732. We lezen het volgende:

“Hebben wij uijt den brief van den gouverneur Bernard en raad van 18 maj 1728 met verwondering gesien, het ongemeen groot verschil dat er geweest zoude zijn in het nagel gewas tusschen de jaaren 1728 en 1729. Als sijnde in eerst gem. jaar ingesamelt een kloek bedragen dier vrugt en van 768.003 lb of 1.396 bharen en werdende daar en tegens in het volgende jaar 1729 volgens de opgave der inlanders soo van het hoofd comptoir als de verdere specereij comptoiren niet meer verwacht dan een niet naamwaardige quantiteyt van 45,75 bharen of 5.225 lb. Van welke differentie men geen andere reden geeft, als het notabel gebreck aan vrugt dragende boomen waarvan het grootste gedeelte veroudert en met weijnig tacken beset zouden sijn. En voorts dat de inlanders in het plucken gewoon waren de jonge tackjens met de vrugten af te trecken. Het geen ons seer onvoldoende en niet min ongegrond is voorgekomen. Want soo weijnig als men een aanstaande gewasch dat nog niet ingesamelt is precies bij gissing op 3 quart bhaeren kan begroeten, is ook met reden niet aan te neemen dat van deselve boomen soo oud als se waren en met soo weijnig takken beset als men segt het jaar te vooren nog soo veel meer dan 700.000 lb. souden ingesameld in het aanvolgende jaar maar 52.250 lb. te wagten wesen. Daar selfs ook de manier van plucken niet erger konde in sijn werck gegaan zijn als te vooren, toen men de jonge tacken met vrugt en al had afgetrokken.

⁹⁹ Zie Grafiek 3.

¹⁰⁰ Knaap, 'Monopolie en monocultuur', in: *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 23.

¹⁰¹ Zie Bijlage 12.

*En in al de berigten geen andere oorsaak van soo notable verandering te vinden is geweest.*¹⁰²

De Heren XVII hadden dus heel wat kritiek en eisten een duidelijkere verklaring voor de lage productie in 1727, de door het Ambonse gouvernementsbestuur aangehaalde redenen werden namelijk als onvoldoende en onjuist van de hand gedaan. Te Amboina beantwoordde men deze kritiek als volgt:

“Sullen wij beknoptelijk demonstreeren dat in het jaar 1727 de boomen – schoon veele daarvan met weijnige tacken beseth waren – egter sodanige met vrugten beladen wierden dat den inlander sustineerde dat men in veel jaaren van sodanige opulent gewasch niet zoude mogen profiteeren, en veele boomen die oud en quijnende waren zouden uijtgaan. 'T geenen wij ook dusdanig bevonden hebben. Waar uijt dan niet alleen den minderen oogst in den jaare 1729 is voort gesprooten, maar ook dat het notabel gebreck van vrugtboomen daarmede oorsaak van geweest zij, behalven dat den inlanders onder het plucken der nagelen de tackjes sodanig afrucken, het welk ook niet anders te doen is, dat dien tederen boom een rond jaar van noden heeft om weder in haar fleur te geraaken tot het uijt schieten der jonge loten. Weshalven het dan dickwils gebeurt dat een grooten opgaaf een sober gewasch voortbrengt. En wanneer het alsoo is, dat zij genoegsame apparentie tot een opulenten oogst hebben, doet daarna den swaren stort regen en stercke winden de jonge uijtgeschotene nagulen voor een gedeelte afvallen en die aan de boomen blijven in bladertjes schieten. Gelijk men dusdanigen geval in het laast van den jaare 1728 is subject geweest, soo dat op gissinge geen vasten staat is te maken.

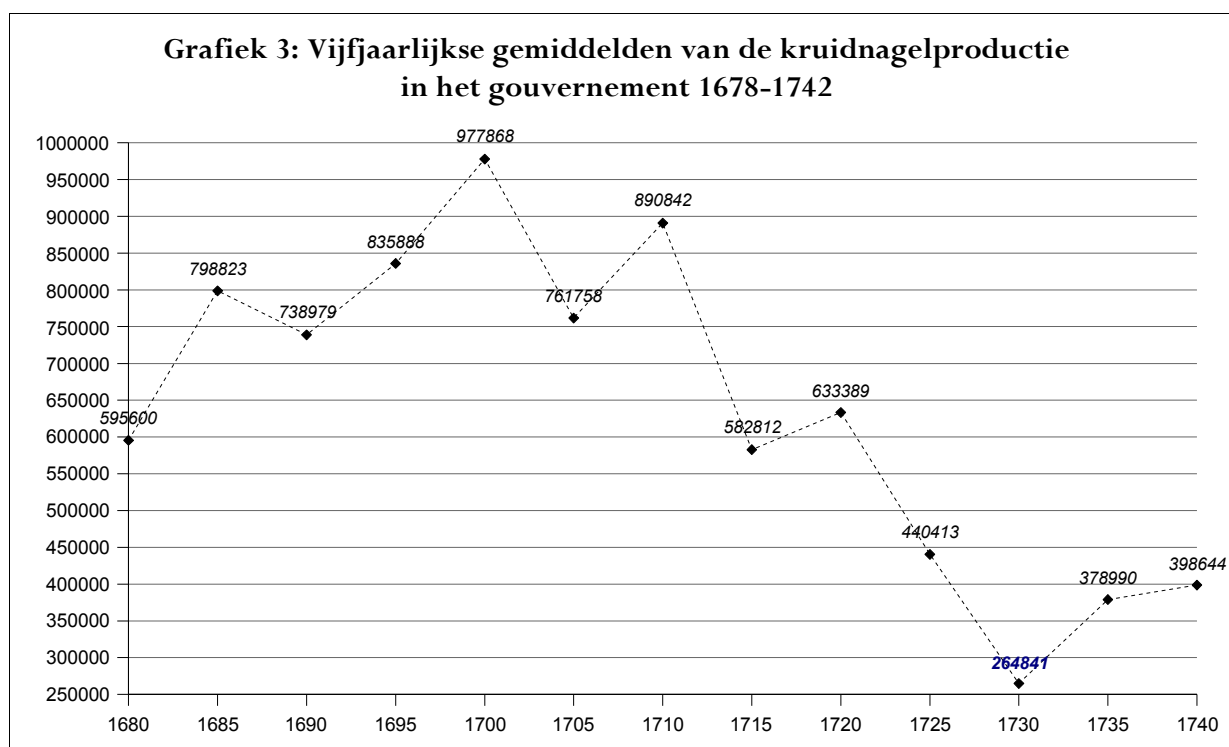
Men herhaalde dus de eerder aangehaalde oorzaken en tracht de Heren XVII er alsnog van te overtuigen dat dit de enige en echte redenen waren voor het mislukken van de oogst. Welke waren deze redenen nu? Ten eerste vermeld men dat de oogst van 1726 zodanig goed was geweest dat het te verwachten viel dat de oogsten in de daaropvolgende jaren minder zouden uitvallen. De productie van 1726 was inderdaad vrij groot te noemen (in feite de grootste van de jaren 1720 én 1730) en we zagen in grafiek 2 reeds dat er na een voortreffelijke oogst maar al te vaak een tegenvallende oogst volgde (al viel die wel nooit zo laag uit als in 1727). De tweede aangehaalde reden, het *notabel gebreck aan vrugtbomen*, blijkt ook correct te zijn: we constateerden hierboven reeds dat het aantal vruchtdragende bomen van 1726 op 1727 gehalveerd was. Dat men ten tijde van de VOC er een rigoureuze plukmethode op nahield – de derde aangehaalde reden – is ook genoegzaam bekend. De plukkers gebruikte immers lange bamboestokken met een haak om de moeilijk bereikbare takken naar zich toe te trekken. Hierdoor rukten ze echter vaak onbedoeld de uiteinden van de takken af. Door deze werkwijze richtte men nogal wat schade toe aan de bomen die vaak één of meer seizoenen nodig hadden om van deze aanslag te herstellen of *weer in haar fleur te geraken*. De ruwe plukmethode was dus één van de redenen dat de omvang van de oogsten zo wisselvallig was.¹⁰³ Aan de andere kant is er wel iets te zeggen voor het argument van de Heren XVII dat de manier van plukken in 1727 *niet*

¹⁰² VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio's 10-12 (20-21).

¹⁰³ Boelens, Fraassen & Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken*, 194 / Jacobs, *Koopman in Azië*, 21.

erger konde in sijn werck gegaan zijn als te vooren. Tot slot zouden ook slechte weersomstandigheden een rol gespeeld hebben volgens het gouvernementsbestuur. Al deze redenen tezamen zorgden dus voor de historisch lage kruidnagelproductie in 1727.

Hoe evolueerde de kruidnagelproductie nu doorheen de eerste helft van de achttiende eeuw? Zoals in grafiek 2 geconstateerd werd is een overzicht van jaar tot jaar weinig bruikbaar, de in grafiek 3 verwerkte vijfjaarlijkse gemiddelden geven echter wel een duidelijke evolutie weer. In feite geeft deze grafiek zeer goed het effect weer van de in 1692 opgestarte *extirpatiepolitiek* en daaraan gekoppelde aanplantverbod. We zien dat deze politiek zoals reeds aangehaald werd aanvankelijk niet de gewenste productiedaling met zich meebracht. De oogsten bleven stijgen tot omstreeks 1700. Pas

25 jaar later zou het evenwicht tussen de vraag en het aanbod op de wereldmarkt bereikt worden: in de periode 1723-1727 bedroeg de productie gemiddeld zo'n 440.000 pond, wat volgens VOC-schattingen de jaarlijkse wereldconsumptie was. De daling in de productie zette zich na 1725 echter verder door en zo zou de gemiddelde productie in de periode 1728-1732 het absolute dieptepunt van 264.841 pond bereiken, hetgeen dus net geen tweederde van de wereldwijde vraag naar kruidnagelen inhield. Dit was vanwege de enorme voorraden kruidnagelen in de pakhuizen te Batavia en in de Republiek aanvankelijk echter geen probleem voor de VOC. Ter illustratie: de voorraad te Batavia zou in 1708 met maar liefst 8.654.794 pond zijn grootste omvang bereiken.¹⁰⁴ Maar doordat de

¹⁰⁴ Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 323.

aanplanting van 1727 zijn effect mistte en de oogsten dus ook gedurende de jaren 1730 onder de wereldvraag bleven, kwam de Compagnie ten langen leste toch in de problemen. En in 1744 zou de VOC haar vrije pakhuisverkoop in de Republiek noodgedwongen moeten opgeven. Vanaf 1744 begon men de kruidnagelen dus weer te veilen, hierdoor stegen de prijzen in de Republiek van de voorheen door de VOC opgelegde vaste prijs van 3,75 gulden per pond tot 6,75 gulden per pond. Deze prijsstijging compenseerde grotendeels het volumeverlies. De afzet in Europa daalde tussen 1700 en 1750 namelijk van zo'n 350.000 naar zo'n 185.000 pond per jaar. Maar door de hogere prijs bleven de verkoopsopbrengsten dus toch nog op hetzelfde niveau.¹⁰⁵ Omstreeks 1760 zouden de voorraden weer op peil zijn waardoor de prijzen zakten en de afzet steeg, de omzet daalde daarentegen.¹⁰⁶ Bij de bespreking van de kruidnagelbomen haalden we reeds aan dat de geschiedenis van 1682 en 1692 zich zou herhalen.

Om de kruidnagelproductie van 1732 (en 1731) kort te situeren in de hierboven geschetste evolutie zullen we net zoals bij de kruidnagelbomen de gemiddelden voor de periodes 1695-1719 en 1720-1744 hanteren (cf. Tabel 24). We zien dat de gemiddelde totale productie in de laatstgenoemde periode nog maar 49% bedroeg van die in de periode 1695-1719, de productie lag net onder de wereldvraag. Vooral te Hila en Larike daalde de gemiddelde productie sterk (dit met respectievelijk 61 en 76%). Deze evolutie van het van het dalende aandeel van Hila en Larike in de

Tabel 24: Gemiddelde kruidnagelproductie 1695-1719 & 1720-1744 en de producties van 1731/32 (in ponden).

productie- gebied	gemiddelde productie 1695-1719	gemiddelde productie 1720-1744	productie 1731	productie 1732
District Victoria	184.400	69.800	33.500	45.000
Hila	158.200	62.400	66.300	1.600
Saparua	238.700	158.900	138.100	83.000
Haruku	138.700	83.400	166.500	13.300
Larike	87.100	20.900	17.900	6.700
totaal	807.000	395.600	422.300	154.600

Bron: Bijlage 12 & Tabel 21.

totale productie zien we ook zeer duidelijk in grafiek 4 die ons opnieuw de vijfjaarlijkse productiegemiddelden toont, maar dan uitgesplitst per productiegebied. Als we nu de oogsten van 1731 en 1732 gaan vergelijken met het gemiddelde voor de periode 1720-1744 dan merken we dat beide oogsten in feite afwijken van dit gemiddelde. Al dient gezegd te worden dat de oogst van 1731 het algemeen beeld wel meer benaderd van die van 1732. De oogst van 1731 was – in vergelijkend perspectief beschouwd – met zo'n 422.300 pond dus bijlange niet zo slecht, groot was ze echter niet

¹⁰⁵ Jacobs, *Koopman in Azië*, 23.

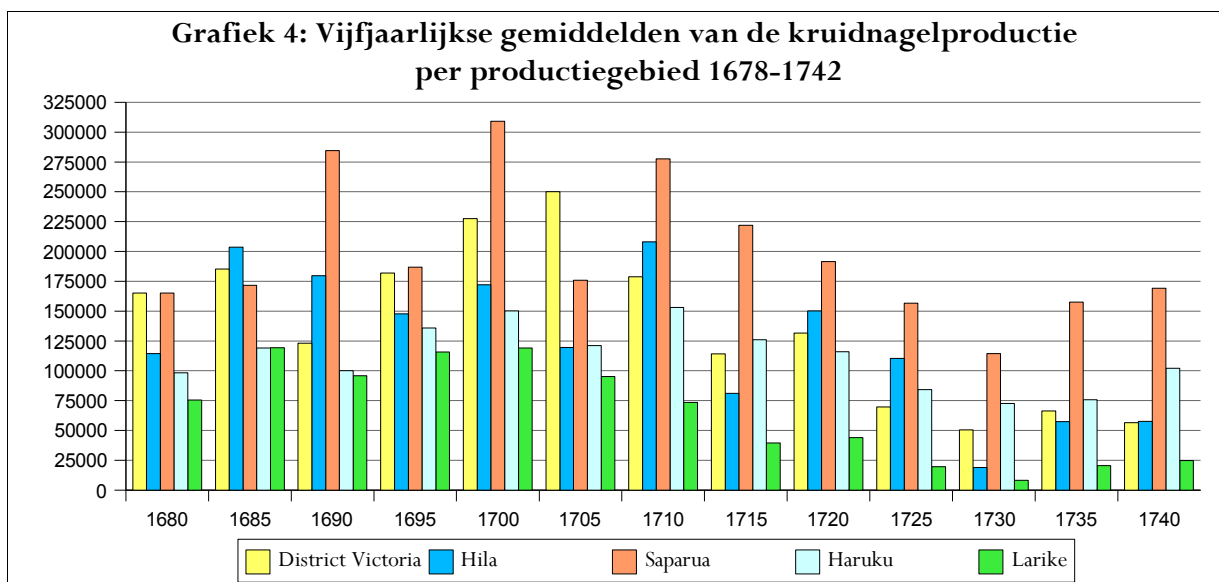
¹⁰⁶ Idem.

te noemen. Die van 1732 was dan weer vrij laag, het was de op één na laagste oogst in de jaren 1730. Gezien de beter dan verwacht uitgevallen oogst het jaar ervoor was deze tegenvallende oogst echter niet zo verwonderlijk. Met een productie van zo'n 154.636 pond haalde men bijlange niet de wereldvraag, laat staan dat de door Johannes Bernard aangehaalde 'eis' van Batavia van zo'n 500 à 600.000 pond per jaar werd gehaald (cf. supra). Om een vaste prijs te kunnen blijven garanderen had men immers een overschot nodig die gestockeerd werd in de pakhuizen (cf. supra). Te Amboina lag in 1732 alle hoop op een betere productie in de toekomst bij de in 1727 aangeplante boompjes, men schreef het volgende:

“En dewijl nu door Godes Zeegen de halfwassende nagelboomen voor het meeren gedeelte met vrugt dus jaarlijx beginnen beladen te werden, en dat de jonge aangeplante boomtjes seer weeldrig voort groeijen soo hoopen wij dat binnen weijnige jaaren de leverantie dier kostelijke specerijen soo voor het Vaderland als dese gewesten ten genoeghen uijtvalen sal.”¹⁰⁷

Achteraf zou echter blijken dat deze nieuwe aanplant niet zou zorgen voor een hogere productie en zelfs maar net het in de tussentijd aantal gestorven bomen zou compenseren, pas na nieuwe aanplantingen zou de productie opnieuw stijgen (cf. supra).

Bij de bespreking van de oogst van 1731 en 1732 werd reeds getracht om de evolutie van de verdeling van de kruidnagelproductie naar productiegebied te schetsen, het beeld dat we kregen was echter weinig relevant (cf. supra). Zoals gezegd geeft grafiek 4 wel een duidelijk beeld van de

evolutie tussen 1678 en 1742. Veralgemeend kunnen we stellen dat Saparua gedurende deze periode veruit het meest kruidnagelen produceerde, hierna volgden afwisselend op tweede of derde plaats

¹⁰⁷ VOC 2235^a, missive 26-05-1732, folio's 10-11 (20).

Hila en het District Victoria. Te Haruku lag de productie doorgaans iets lager (al gebeurde het ook wel dat Haruku de tweede of derde plaats innam). De productie te Larike lag steevast het laagst, na 1705 zou het aandeel van Larike in de totale productie sterk dalen. Een misschien nog beter beeld krijgen we in onderstaande tabel waarin we opnieuw de gemiddelden voor de periodes 1695-1719 en 1720-1744 berekend hebben. We zien dat het aandeel van Saparua en Haruku in de totale productie

Tabel 25: Verdeling van de kruidnagelproductie naar productiegebied: 1695, 1695-1719, 1719-1744 & 1732

productiegebied	1695	1695-1719	1720-1744	1732
District Victoria	25%	23%	18%	32%
Hila	26%	20%	17%	1%
Saparua	24%	30%	40%	54%
Haruku	11%	17%	21%	9%
Larike	14%	10%	5%	4%
totaal	100%	100%	100%	100%

Bron: Tabel 24 & Knaap, *Kruidnagelen en christenen*, 297.

doorheen deze periodes groeide. Het aandeel van de overige *nagelcomptoiren*, en dan vooral dat van Larike (een halvering) daalde. Ook in grafiek 4 merken we dat Hila en het District Victoria aan belang moesten inboeten ten opzichte van Haruku. Als we nu de percentages voor 1732 hier naast leggen dan merken we opnieuw op dat deze de algemene trend niet volgden. De enige raakpunten zijn het hoge aandeel van Saparua en het lage percentage voor Hila. De oogst van 1732 is dus in vele opzichten als 'abnormaal' of afwijkend van het gemiddelde te beschouwen.

7.4 Deelbesluit.

De kruidnagelproductie ging door een diep dal in de jaren 1730. Het aanplantverbod had op lange termijn voor de gewenste productievermindering gezorgd. Maar men hield veel te lang vast aan dit verbod waardoor de aanplant van 1727 in feite veel te laat kwam. Het enige wat met deze aanplanting bereikt werd, was het vermijden van een totale catastrofe. Maar door het nog steeds grote aantal afstervende bomen groeide het totale aantal bomen weinig of niet na de aanplant van 1727. Er zouden nieuwe aanplantgeboden nodig zijn om de productie weer op te krikken.

Wat betreft de productie van 1732 is uitvoerig gebleken dat deze – zelfs voor wat betreft de jaren 1730 – behoorlijk laag was. Dit had dan weer alles te maken met het feit dat de oogst van het voorgaande jaar veel groter was uitgevallen dan verwacht. Dit had dus echter zijn weerslag op de oogst van 1732: deze zou veel lager uitvallen dan verwacht.

BESLUIT

Amboina

A decorative flourish consisting of several overlapping, flowing loops that taper downwards, resembling a stylized floral or scrollwork design.

Het doel van deze verhandeling is een bijdrage te leveren tot de kennis van Ambon en de VOC op Ambon in de achttiende eeuw, dit aan de hand van een casestudy van het jaar 1732. Hierbij werd, waar mogelijk, een vergelijking gemaakt met de situatie aan het einde van de zeventiende eeuw. Wat is nu het algemeen beeld dat we overhouden op het einde van de rit?

Hermanus De Graaf beargumenteert dat de Ambonse eilanden na de definitieve vestiging van het kruidnagelmonopolie omstreeks 1656, een vrij rustige periode zou tegemoet gaan tot en met de Engels 'verovering' van de Ambonse eilanden in 1796. Ook Gerrit Knaap doet dit tot op zekere hoogte wanneer hij spreekt van de zogenaamde 'Pax Neerlandica' die werd gevestigd in de Ambonse Molukken. Eens het kruidnagelmonopolie gevestigd was, werd het belangrijkste doel ervoor zorgen dat er jaarlijks voldoende kruidnagelen naar Batavia zouden verscheept worden. Om dit doel te bereiken zou de Compagnie zich gaandeweg echter met heel wat meer gaan bezighouden dan met de kruidnagelproductie alleen. De Ambonse samenleving zou langzamerhand 'gepacificeerd' worden. Het was er de VOC echter niet om te doen grote veranderingen teweeg te brengen in die samenleving. Men hield voornamelijk vast aan het politieke status quo zoals was verwezenlijkt in 1656. Hetzelfde is overigens van toepassing op het christendom: zendingssijver was de VOC totaal vreemd, het werd zelfs als onwenselijk beschouwd. Zo zagen we dat het aandeel van de christenen in de totale bevolking in 1732 vrij klein was, het percentage dat hiervan ook effectief lidmaat was, was bijna verwaarloosbaar. Het dorpsscholensysteem zou wel in belangrijke mate bijdragen tot de pacificatie, al zagen we dat dit in 1732 niet zo kwalitatief hoogstaand was.

Waarnaar men te Amboina naar streefde, was het bewaren van de orde en rust. Hierop was geen afwijking mogelijk: conflicten dienden ten allen tijde vermeden te worden, want deze waren nadelig voor de herendiensten en de kruidnagelcultuur. Vandaar dat de VOC ook optrad als bemiddelaar bij inheemse conflicten. Gaandeweg zou de Compagnie hierbij meer en meer de rol van 'scheidsrechter' op zich nemen, waarop men zich kon beroepen voor de behandeling van geschillen. Zo zagen we dat het in eerste instantie niet de VOC zelf was die zich bemoeide met het conflict tussen de *rajas* van Kilang en Nusaniwe met de *orangkayas* van Hatalai, Naku en Hatu. Deze problemen waren door de inlanders zelf voor de landraad gebracht. De dorpshoofden waren dan ook ingeschakeld bij het bestuurlijk apparaat door de Compagnie, die zich bovendien inmengde met de benoeming van nieuwe dorpshoofden. We zagen dat deze bemoeienis vrij ver ging, al volgde men hierin wel steeds de voorstellen van de Ambonezen zelf, het was meer de bedoeling om niets aan het toeval over te laten. De VOC schuwde het echter niet om ook effectief in te grijpen indien de orde en rust verstoord werd. Zo zagen we dat men in 1721 enkele Ithanezen en Kulorezen naar Buru had

verbannen omdat deze hun kustdorpen hadden verlaten. Het gezag van de VOC was echter onder andere gevestigd op een verplichte migratie van de Ambonezen naar gemakkelijk controleerbare locaties op de kust. Vandaar dat men dit gedrag van de Ihanezen en Kulorezen niet kon tolereren. De VOC bleek echter tot op een zekere hoogte 'streng maar rechtvaardig' te zijn, in 1732 gaf men deze Ihanezen en Kulorezen namelijk de toestemming om naar Luhu te verhuizen.

Pacificatie stond echter niet gelijk aan totale rust. Zo zagen we dat er zich nog heel wat problemen voordeden met de 'buren' van de VOC. In de eerste plaats vormden de overvallen van de Alfuren op de kustbewoners van Zuidwest-Seram een bedreiging voor de orde en rust. Ook het verschijnen van de Papuase zeerovers eind 1732 in de Ambonse eilanden was een dergelijke bedreiging, al waren het niet zozeer de 'echte' Ambonezen die hiermee bedreigd werden. Vooralsnog bleven de schermutselingen met de Papuase zeerovers eind 1732 beperkt tot de kust van Noord-Seram, een gebied dat in principe niet tot het door de VOC beheerste gebied behoorde. Toch zou men reageren op deze bedreiging en er enkele schepen op uitsturen om deze zeerovers te vatten. Door een miscommunicatie echter kwam hier – althans in 1732 – niets van in huis.

Zoals gezegd stonden al deze handelingen in het teken van de bescherming van het kruidnagelmonopolie. Het ging echter niet goed met de kruidnagelproductie in 1732, zo is uitvoerig gebleken. De oogst van 1732 was één van de slechtste van de jaren 1730. De reden die men hiervoor (terecht) opgaf, was de veel groter dan verwachte oogst het jaar ervoor. Maar er was meer aan de hand: de kruidnagelcultuur bleek in een diepe crisis te verkeren in de jaren 1730. Er waren veel te weinig vruchtdragende kruidnagelbomen om de productie op peil te houden. In 1732 was alle hoop nog gevestigd op de aanplant die in 1727 was gebeurd en al gauw kruidnagelen zou beginnen produceren. Later zou echter blijken dat deze aanplanting slechts het ondertussen aantal afgestorven kruidnagelbomen zou vervangen. Er zouden nieuwe aanplantgeboden nodig zijn om de kruidnagelcultuur echt weer op het goede spoor te krijgen. De productie van koffie en indigo op de Ambonse eilanden was een erfenis uit de periode van overproductie in de kruidnagelcultuur en was weinig succesvol. We zagen dan ook dat de Ambonse koffiecultuur in 1732 volledig werd verlaten door de VOC nadat de Ambonezen deze al een poosje eerder in de steek hadden gelaten.

Ook vanuit demografisch oogpunt was er weinig veranderd ten opzichte van het einde van de zeventiende eeuw: in de jaren 1690 werd er wel degelijk een bevolkingsplafond bereikt. Regelmaat lijkt een woord te zijn dat van toepassing is op de situatie te Amboina in 1732, dit op de kruidnagelproductie dan na. Zo stonden de zaken er voor op Ambon in 1732. Exact 252 jaar later zou ik er geboren worden, maar dat is een ander verhaal.

Lijst van geraadpleegde bronnen

Nationaal archief Den Haag:

1.04.02:

Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1602-1795:

Deel I Heren Zeventien & kamer Amsterdam:

Deel I/E Ingekomen stukken uit Indië:

Deel I/E.5 Overgekomen brieven & papieren:

Deel I/E.5.a Overgekomen brieven & papieren uit Indië aan de Heren XVII & de kamer Amsterdam:

VOC 2235: Batavia's ingekomen brievenboek in 1733: Y, Dertigste boek, deel I¹⁰⁸

VOC 2283: Batavia's ingekomen brievenboek in 1734: Z, Zesentwintigste boek, deel I¹⁰⁹

VOC 2649: Batavia's ingekomen brievenboek in 1746: M, Zestiende boek, deel I: Ambon

Deel II Kamer Zeeland:

Deel II/E Ingekomen stukken van gouverneur-generaal & raden bij de Heren XVII & de kamer Zeeland:

Deel II/E.5 Kopie-missiven & -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal & raden v/d kantoren in Indië:

Deel II/E.5.05 Ambon:

VOC 7960: Kopie-lijst van de inwoners en kruidnagelbomen op Ambon in 1732

¹⁰⁸ Inhoudsopgave: Zie Bijlage 13.

¹⁰⁹ Inhoudsopgave: Zie Bijlage 14.

Bibliografie

Bronnenpublicaties:

- BUIJZE, W., *De generale Lant-beschrijvinge van het Ambonse gouvernement, behelsende en wat daaronder begrepen zij, mitsgaders een Summarisch verhaal van de Ternataanse en Portugeese regeering en hoe de Nederlanders eerstmaal daerin gecomen zijn, ofwel De Ambonsche Lant-beschrijvinge door G.E. Rumphius*, Den Haag 2001.
- FRAASSEN, C. van & H. STRAVER, *G.E. Rumphius; De Ambonse eilanden onder de VOC; Zoals opgetekend in de Ambonse landbeschrijving*. Utrecht 2002.
- GOOR, J. Van, *Generale missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*. Deel IX: 1729-1737. 's-Gravenhage 1988.
- KNAAP, G., *Memories van overgave van gouverneurs van Ambon in de zeventiende en achttiende eeuw*. 's-Gravenhage 1987.

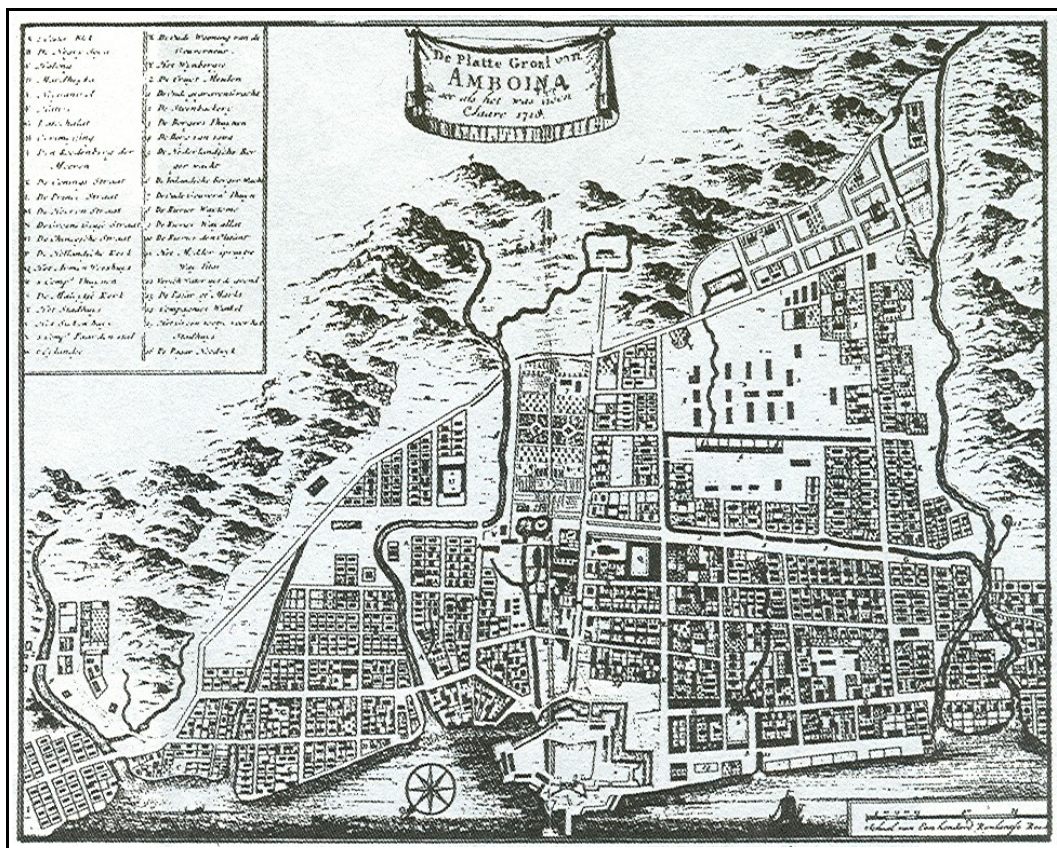
Literatuur:

- AKVELD, L. & E. JACOBS (red.), *De kleurrijke wereld van de VOC; Nationaal Jubileumboek VOC 1602-2002*. Bussum 2002.
- ALATAS, S., *The myth of the lazy native; A study of the image of the Malays, Filipinos and Javanese from the 16th to the 20th century and its function in the ideology of colonial capitalism*. London 1977.
- ANDAYA, L., *The World of Maluku; Eastern Indonesia in the Early Modern Period*. Honolulu 1993.
- BACKHUIJS, W., 'De 'Blinde Ziener van Ambon' en zijn betekenis voor het huidige marien-biologisch onderzoek', in: L. Blussé (red.), *Kennis en Compagnie; De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne Wetenschap*, 138-145. Amsterdam 2002.
- BOELENS, G., C. van FRAASSEN & H. STRAVER, *Natuur en samenleving van de Molukken*. Utrecht 2001.
- DAM, P. Van, *Beschryvinge van de Oostindische compagnie; Derde Boek*, 's-Gravenhage 1943.
- ELLEN, R., 'Sago subsistence and the trade in spices: a provisional model of ecological succession and imbalance in Moluccan history', in: P. Burnham & R. Ellen (ed.), *Social and Ecological Systems*,

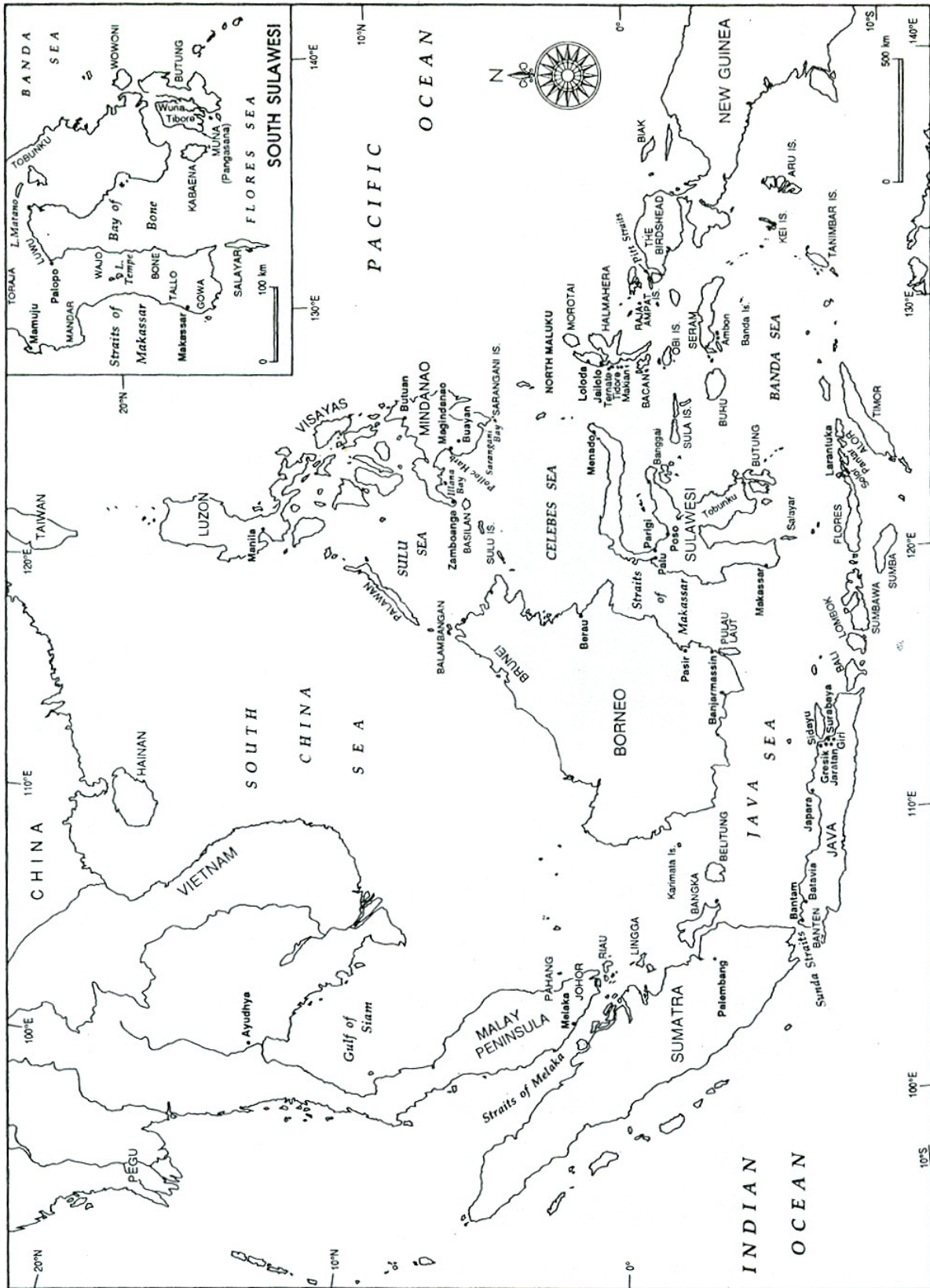
-
- 43-74. London 1979.
- GAASTRA, F., *De geschiedenis van de VOC*. Leiden 2002.
 - GELDER, R. Van, *Het Oost-Indisch avontuur; Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)*. Nijmegen 1997.
 - GRAAF, H. de, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*. Frakener 1977.
 - JACOBS, E., *Koopman in Azië; De handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw*. Zuthpen 2000.
 - KNAAP, G. & G. TEITLER (red.), *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*. Leiden 2002.
 - KNAAP, G., 'Coffee for cash; The Dutch East India Company and the expansion of coffee cultivation in Java, Ambon and Ceylon 1700-1730', in: J. Goor (red.), *Trading Companies in Asia 1600-1830*, 33-49. Utrecht 1986.
 - KNAAP, G., 'De komst van de kruidnagel; Economische geschiedenis van Ambon tot omstreeks 1650', in: G. Knaap, R. Chauvel & C. van Fraassen, *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 3-15. Amsterdam 1987.
 - KNAAP, G., 'Monopolie en monocultuur; Economische geschiedenis van Ambon van 1656 tot 1863', in: G. Knaap R Chauvel & C. van Fraassen, *Van Tjengkeh tot kruidnagel*, 15-27. Amsterdam 1987.
 - KNAAP, G., 'Tjengkeh, kompeni, agama; Hoofdlijnen uit de geschiedenis van de Ambonse eilanden 1500-1800', in: G. Knaap, W. Manuhutu & H. Smeets (red.), *Sedjarah Maluku; Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen*, 9-31. Amsterdam 1992.
 - KNAAP, G., *Kruidnagelen en Christenen; De VOC en de bevolking van Ambon 1656-1696*. Leiden 2004.
 - LUDEKING, E., *Schets van de residentie Amboina, 's-Gravenhage*, 1868.
 - MANUSAMA, Z. & F. van FRAASSEN, *Historie en sociale structuur van Hitu tot het midden der zeventiende eeuw*. Utrecht 2004.
 - SCHUTTE, G., 'Christendom en Compagnie', in: L. Blussé (red.), *Kennis en Compagnie; De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne Wetenschap*, 87-99. Amsterdam 2002.

- WAGENAAR, L., *Galle, VOC-vestiging in Ceylon; Beschrijving van een koloniale samenleving aan de vooravond van de Singalese opstand tegen het Nederlands gezag, 1760*. Amsterdam 1994.
- WARNATSCH, S. (red.), *Putzger Historische Weltatlas*. Berlin 2001.
- WOJOWASITO, S. & W. POERWADARMINTA, *Kamus Lengkap; Inggris-Indonesia, Indonesia-Inggris*. Bandung 1982.

KAARTEN

Kaart 1: De Indonesische Archipel.

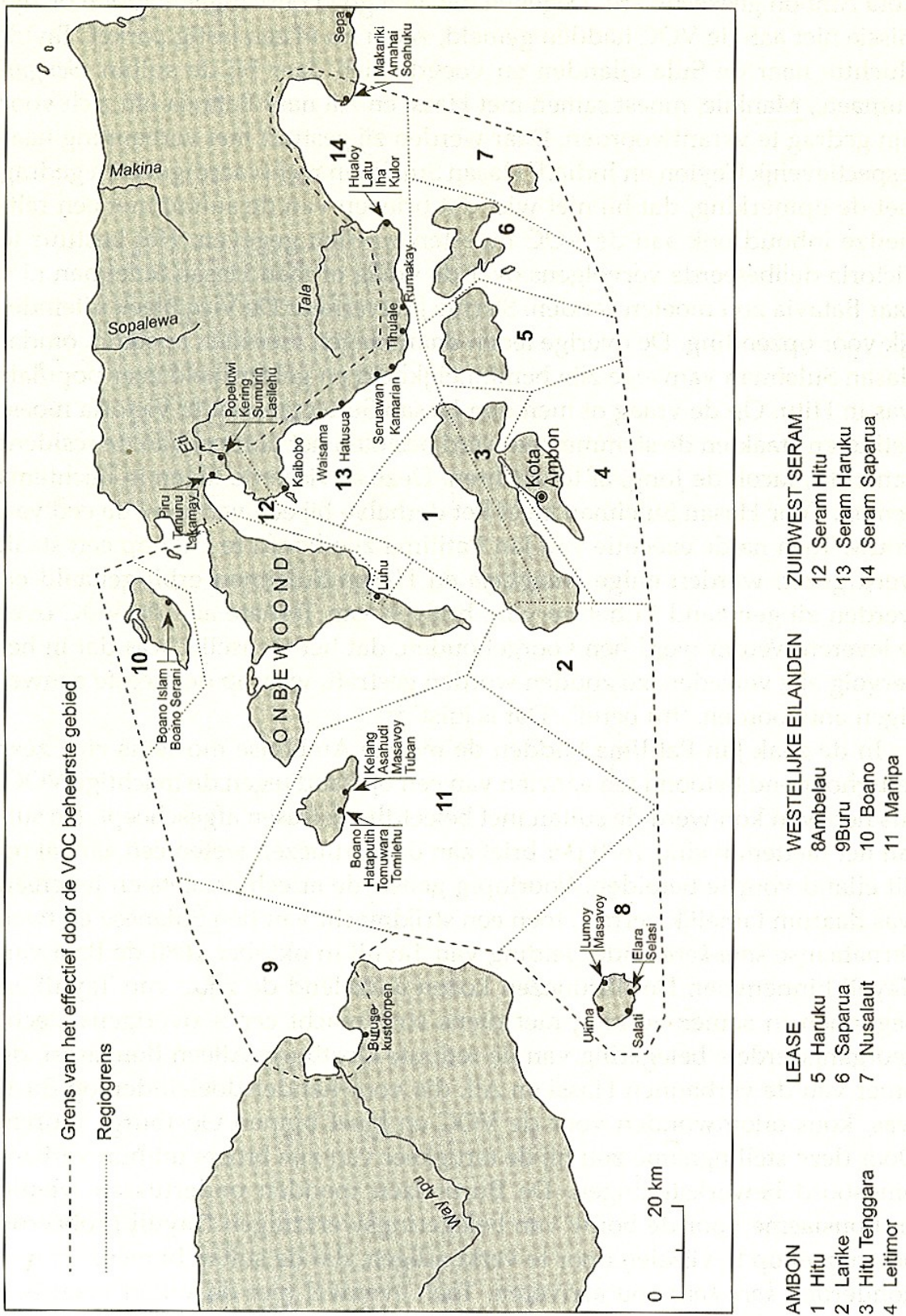
Bron: ANDAYA, L, *The World of Maluku; Eastern Indonesia in the Early Modern Period*. Honolulu 1993, s.n.

Kaart 2: De Molukken.

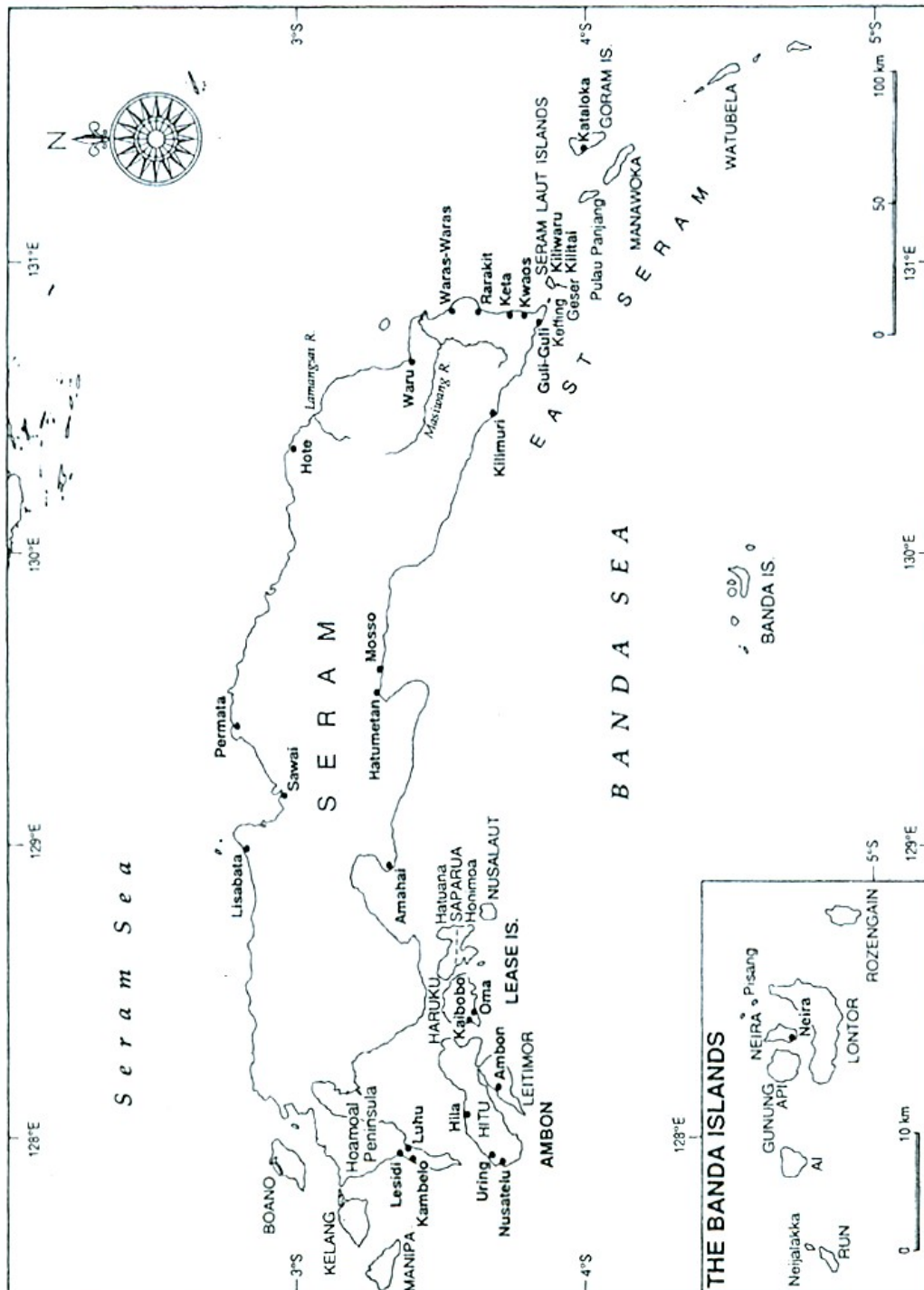
Bron: BOELENS, G., C. van FRAASSEN & H. STRAVER, *Natuur en samenleving van de Molukken*. Utrecht 2001, 13.

Kaart 3: Amboina: regionale indeling in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

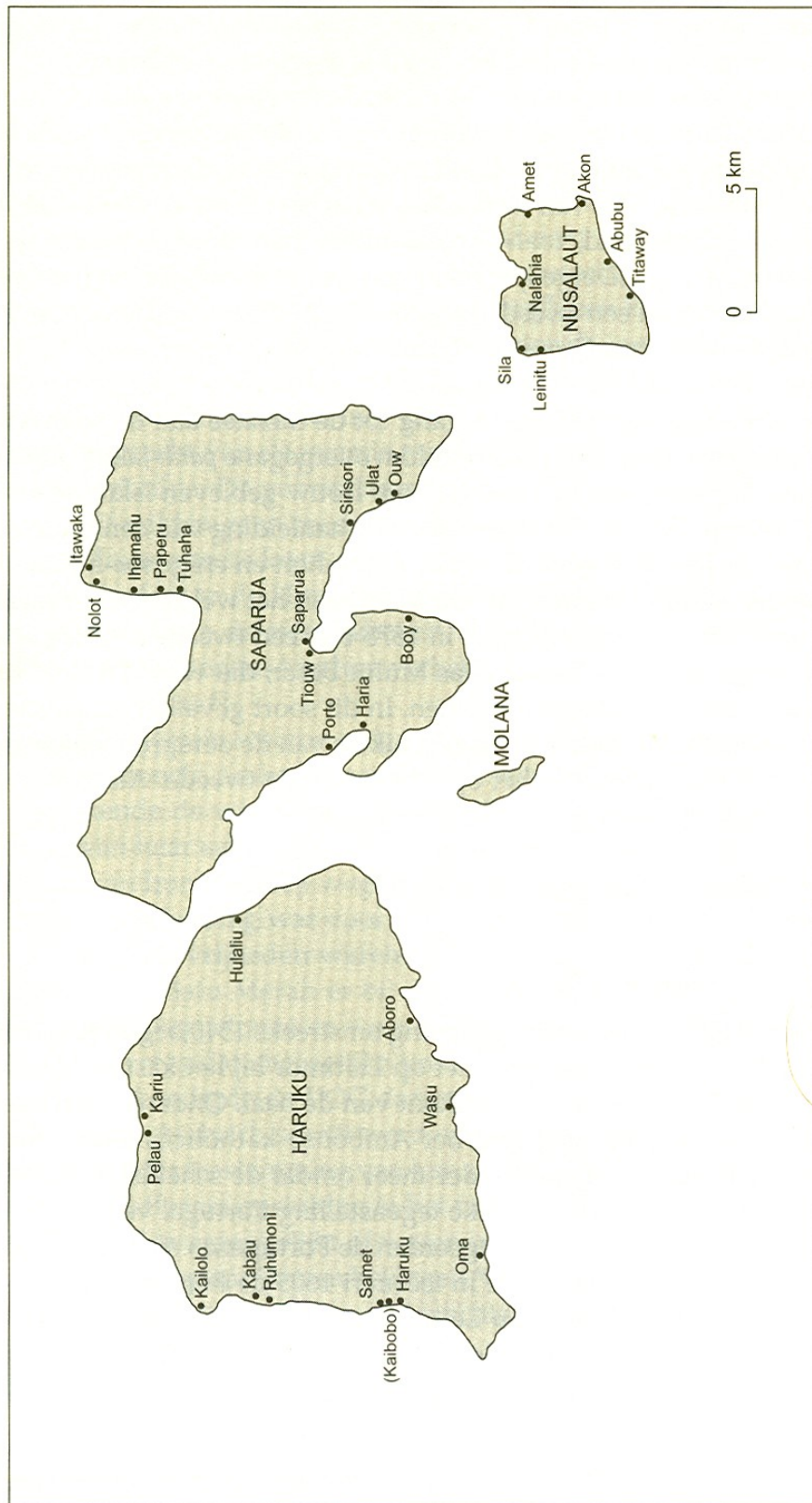
Bron: Knaap, G., *Kruidnagelen en christenen; De VOC en de bevolking van Ambon 1656-1696*. Leiden 2004, 106.

Kaart 5: Het eiland Seram.

Bron: ANDAYA, L, *The World of Maluku; Eastern Indonesia in the Early Modern Period*. Honolulu 1993, 115.

Kaart 6: De Lease eilanden.

Bron: Knaap, G., *Kruidnagelen en christenen; De VOC en de bevolking van Ambon 1656-1696*. Leiden 2004, 106.

Bijlage 1: Het VOC-personeel in het gouvernement Amboina (juni 1732).

Naam	Functie	Herkomst	Geboorteland
AMBON:			
Johannes Bernard	Gouverneur en Directeur van Amboina	Amsterdam	R
Adriaan Willem Frisvogel	Opperkoopman & Secunde	's-Gravenhage	R
Christoffel Godloff Kraus	Onderkoopman & Fiscaal	Fribourg	Z
Allardus Stipel	Onderkoopman & Garnizoensboekhouder	Den Haag	R
Jan Jochemsz	Onderkoopman & Lid van Policie	Amsterdam	R
Hendrik Graswinckel	Onderkoopman & "zonder employ"	-	-
Hendrik Smuijser	Onderkoopman & Secretaris van Kleine Zaken	Haarlem	R
Johannes de Ree	Boekhouder & Secretaris van Policie	Amsterdam	R
Jan Saubert	Assistent Eerst Clercq op het Secretariaat van Policie & Secretaris van de Raad van Justitie	Arnhem	R
Willem de Leusz	Boekhouder & Secretaris van de Landraad	Amsterdam	R
Jan Smith	Boekhouder & Kassier	Amsterdam	R
Amelius August Twijssel	Boekhouder Negotie Overd. & Secretaris van weeskinderen	Amboina	A
Hendrik Theul	Boekhouder & Soldij Overd.	Amboina	A
Johan Samuel van Bussche	Boekhouder & Dispencier	Batavia	B
Frans Hendrik Heijbroek	Boekhouder & Secretaris van Boedelmeesters	Munster	D
Carel Gustaaf Gletsteijn	Goal. Boekhouder & Pakhuis Opziener	-	-
Pieter pick	Assistent	Amsterdam	R
Huijbert church	Assistent	Amsterdam	R
Anth. Diderik Smith	Assistent	Munster	D
Hans Sijmons.	Assistent	Amsterdam	R
Claas hendriks.	Assistent	Amsterdam	R
Nicolaas Jan Dijmorville	Assistent	Duih	?
Jan Hendrik Moriaan	Assistent	Kassel	D
Michiel van Booren	Assistent	De Caab	K
Samuel Bagain	Assistent	Amsterdam	R
Johannes Step. Roerberg	Assistent	Amboina	A
Petrus Sebastianus Poulle	Assistent	De Caab	K
Johannes Poulle	Assistent	De Caab	K
Isaac Rennet	Assistent	Roermond	R
Allexander Jansz.	Assistent	Melaka	M
Carolus Anroek	Assistent	Loehoe	A
Michiel Koolbrinck	Assistent	Amboina	A
Marten K	Assistent	-	-
Bartram Gravier	Assistent	Batavia	B
Hendrik Jacobsz	Assistent	Amboina	A
Johannes Walkens	Assistent	Amboina	A
Hendrik Hans Vries	Assistent	Amboina	A
Hendrik Schreuder	Assistent	Amboina	A
Allexander Anroek	Assistent	Batavia	B
Anthonij Vermeer	Assistent	Amboina	A
Jan Dias	Ziel- en Nagelschrijver	Ema	S
Isaac Rihata	Schrijver van de Landraad	Amboina	A
Ignatius Vermeer	Gerechtsbode	Amsterdam	R
Christiaan Speld	Bode van de Landraad	Amboina	A
Fredrik Barentsz.	Bode van de Weesmeester	Amboina	A
Jan Jurgen Grabe	Boekbinder	Amboina	A
Ruth van Essen	Geweldig	Amsterdam	R
Arend Helmke	Scherprechter	Bremen	D
5	Dienaren van de Fiscaal	-	A
<u>Dependenten van de Kerk:</u>			
Petrus Kraan	Predikant	-	-
Balthazar Delmhorst	Predikant	Oldenburg	D
Philippus Capelle	Predikant	-	-
Handricus Grimbergen	Predikant	-	-
Gerrit Steenhuijs	Krankbezoeker. & Voorzanger	Haarlem	R
Johannes Claree	Schoolmeester der Weeskinderen	-	-

Jacob Roodbol	Assistent & Koster	Amboina	A
Jan Jurgen Tissel	Koster	Prok Pried	?
Simon Tempessij	Opperschoolmeester & Voorzanger	Oeriness.	?
8	Inlandse Schoolmeesters onder het district Amboina	-	A
<u>Aan de Chirurgie:</u>			
Jan Jacob Meijs	Oppermeester	Odense	De
Christiaan Brunner	Oppermeesters in het Hospitaal	Odense	De
Sietjen Geerlofs Wildschut	Chirurgijn	Enkhuijsen	R
Jan Fredrik Hensen	Chirurgijn	Enkhuijsen	R
Hendrik Matthijsz.	Chirurgijn	Amboina	A
Justus Cornet	Onderchirurgijn	Delft	R
Jan Fredenburg	Onderchirurgijn	Emden	D
Jan Aug. Perksman	Onderchirurgijn	Saxenham	D
Jan van Oostenrijk	Onderchirurgijn	Delft	R
Dirk Ehingen	Onderchirurgijn	Castrop	D
Willem Jacobsz. Croon	Onderchirurgijn	Hoorn	R
Albert Pelijn	Onderchirurgijn	Enkhuijsen	R
Bernardus Broekhuijsen	Barbt.	Oldenburg	D
Robbert Maartensz.	Barbt.	Amboina	A
<u>Bij de Militie:</u>			
Carel Anroek	Luitenant	Amsterdam	R
Christoffel Schreuder	Vaandrig	Braunschweig	D
Johannes de Maris	Vaandrig	Amboina	A
Adam Reptes	Vaandrig	Minden	D
Johannes Moleman	Vaandrig	Heusden	R of O.NI.
Adriaan Vermeulen	Sergeant	Mechelen	O.NI.
Fredrik Willem Koning	Sergeant	Mechelen	O.NI.
Hendrik Foor	Sergeant	Groeningen	R
Handrik van Ingen	Sergeant	Heerlen	D
Frans Alij	Sergeant	Gent	O.NI.
Jan Hendrik Cock	Sergeant	Hamburg	D
Jan Lodewijk Timmerman	Sergeant	Hamburg	D
Harman Albertsz Schoeven	Sergeant	Hamburg	D
Anth. Schaasbergen	Sergeant	Hamburg	D
Hendrik Tinneman	Sergeant	Hamburg	D
Jurgen Lk. Withouer	Sergeant	Hamburg	D
Barend Jansz. Koning	Sergeant	Hamburg	D
Michiel Wernicke	Sergeant	Hamburg	D
Harman Leenhoff	Garnizoenschrijver	Wesel	D
Laurens vander Sanden	Koetsier	-	-
Jan Christoffel Wensel	Trompetter	-	-
Adriaan Sievertsz.	Konstabel	Amsterdam	R
Willem Mathijsz.	Konstabel M.	Deventer	R
Jacob Roeloffsz.	Konstabel M.	-	-
Harman Dirksz.	Bosschieter	Emden	D
12	Bosschieters	-	-
<u>Gegagieerde Persoonen:</u>			
Matthijs Hendriksz	-	Hoorn	R
Johannes Parival	-	Leiden	R
Pieter Joris	-	Vissingen	R
Philip Leblanc	-	Castief	?
Hendrik Maartenz.	-	Castief	?
Dirk Christoffelsz.	-	Castief	?
Christiaan de Graaff	-	Amsterdam	R
<u>Getrouwde Korporaals, Soldaten & Tamboers:</u>			
Lambertus Smith	Korporaal	Soens	?
Matthijs Verstede	Korporaal	Brussel	O.NI.
Frans Werton	Korporaal	Savoie	F
Albert Edenswaard	Korporaal	Savoie	F
Jan Christiaan Beijer	Korporaal	Savoie	F
Casper Protsendorp	Korporaal	Amöneburg	D
Barent Geurts	Korporaal	Münsterland	D

Robbert Church	Tamboer	Amboina	A
<u>Ongetrouwde Korporaals, Soldaten & Tamboers:</u>			
15	Korporaals	-	-
182	Soldaten	-	-
4	Tamboers	-	-
<u>In't Hospitaal:</u>			
8	Soldaten		
3	Huistimmerlieden	-	-
1	Scheepstimmerlieden	-	-
2	Matrozen	-	-
<u>Weeskinderen en Armen:</u>			
Jacobus Alexander	Omplopt. Meester	Nako	A
<u>Op Alang:</u>			
Pieter Arneth	Sergeant	Utrecht	R
1	Getrouwde Korporaals	-	-
1	Korporaals	-	-
13	Soldaten	-	-
2	Getrouwde Soldaten	-	-
<u>Op de Pas Baguale:</u>			
Christiaan Willemsz. v. Cast.	Sergeant	Delft	R
1	Getrouwde Korporaals	-	-
2	Korporaals	-	-
1	Getrouwde Soldaten	-	-
15	Soldaten	-	-
1	Bosschieder	-	-
<u>Op Hutumuri:</u>			
Harman Pietersz. Peijma	Korporaal	-	-
4	Soldaten	-	-
<u>Op Nussanive:</u>			
Jan Meijer	Korporaal	Amsterdam	R
4	Soldaten	-	-
<u>Bazen & Ambachtsgezellen:</u>			
Abraham Gisbarts	Werfbaas	Amsterdam	R
Hendrik van den Broek	Baas Kruit Mr.	Waasmunster	O.NI.
Christiaan Wonderling	Baas Wapenkamer	-	-
Egedius Engel	Baas der Grofm.	Weesp	R
Pieter Aloo	Meesterknecht der Metselaars	Gent	O.NI.
Johannes Pietersz. Swinne	Huistimmerman	Venloo	R
Hendrik Westerman	Bootsman	Berlijn	D
Louis Servaas	Kaartenmaker	Amboina	A
Weijnand Seveningh	Kruitmaker	-	-
Gerrit Mutenburgh	Kruitmaker	Melk	D
Jasper Clemat	Kruitmaker	Delft	R
Dirk Gerritsz.	Werf Schrijver	Alkmaar	R
Fredrik Trier	Meesterknecht der Scheepstimmerlieden	Stentelburg	D
Frans Joseph Elijn	Huistimmerman	Moorbek	D
Samuel samuelsz.	Huistimmerman	Stavanger	N
Fredrik Eijk	Huistimmerman	Sonnixel	?
Joost Carelsz.	Huistimmerman	Maasterland	R
Pieter Vereijk	Assuijtmaker	Middelburg	R
Willem Hoogerwerff	Koper s.	-	-
Jan Davidsz.	Matroos	Amboina	A
13	Ongetrouwde Scheepstimmerlieden	-	-
12	Ongetrouwde Huistimmerlieden	-	-
7	Ongetrouwde Grofsmeden	-	-
1	Ongetrouwde Geelgieters	-	-
2	Ongetrouwde Kuipers	-	-
1	Ongetrouwde Blokemakers	-	-
2	Ongetrouwde Zeilmakers	-	-
1	Ongetrouwde Wagenmakers	-	-
1	Ongetrouwde Glazenmakers	-	-

1	Ongetrouwde Kladschilders	-	-
1	Ongetrouwde Steenhouwers	-	-
3	Ongetrouwde Metselaars	-	-
3	Ongetrouwde Kwartiermeesters	-	-
1	Ongetrouwde Gebeddoenders	-	-
55	Ongetrouwde Matrozen	-	-
3	Getrouwde Matrozen	-	-
<u>Op de Chialoup De Nagelboom:</u>			
Pieter Abrahamsz.	Onderstuurman	Amsterdam	R
1	Bootsman	-	-
1	Scheepstimmerman	-	-
20	Matrozen	-	-
<u>Op de Chialoup De Coffijthuijn:</u>			
Roeloff Pietersz.	Onderstuurman	Kopenhagen	De
1	Bootsman	-	-
1	Scheepstimmerman	-	-
17	Matrozen	-	-
<u>Op de Chialoup Bouro:</u>			
Marten Woutersz. Coster	Onderstuurman	Uithuizen	R
1	Bootsman	-	-
1	Scheepstimmerman	-	-
17	Matrozen	-	-
<u>Op de Chialoup de Speelman:</u>			
Claas Reijniersz	Onderstuurman	Tönning	De
1	Bootsman	-	-
13	Matrozen	-	-
<u>Op de Patchialling De Zeeworm:</u>			
1	Onderstuurman	-	-
1	Bootsman	-	-
13	Matrozen	-	-
<u>Op de Patchialling De Woelwater:</u>			
1	Onderstuurman	-	-
1	Bootsman	-	-
13	Matrozen	-	-
SAPARUA:			
<u>Ter fortresse Duurstede op 't eiland Saparua:</u>			
Hendrik Lodewijk des Moulins	Koopman & Hoofd	Groeningen	R
Jacobus Caps	Sergeant	Emden	D
Frans Christiaan Aalborg	Assistent	Amboina	A
Frans Otto Meijer	Chirurgijn	Peine	D
Abraham d'Haas	Konstabel Maat	Delft	R
Christoffel Gemeken	Konstabel Maat	Hannover	D
Christoffel Strangman	Konstabel Maat	Lauenstein	D
Jan Palje	Konstabel Maat	Waldijk	R
Jan Thijszn.	Konstabel Maat	Middelburg	R
Albert Viveen	Soldaat	-	-
2	Ongetrouwde Korporaals	-	-
30	Ongetrouwde Soldaten	-	-
Hendrik Nievenhuijsen	Kwartiermeester	Munster	D
Hendrik Camment	Bosschieter	Brussel	O.NI.
<u>Porto ter pagger Delft:</u>			
Frans Vander Putten	Korporaal	Amsterdam	R
<u>Hatuana ter pagger Velsen:</u>			
Volkert Hagemans	Korporaal	Karlskrona	Zw
Anthonij Overbeek	Soldaat	's Graveshage	R
Christoggel Woertman	Soldaat	Dortmund	D
<u>Nussalaut ter redoute Beverwijk:</u>			
Josephus Constans	Sergeant	Praag	D
2	Ongetrouwde Korporaals	-	-
Lian Lafre	Korporaal	Schagen	R

Hendrik Ziegem	Soldaat	Gdansk	P
Andries Mathijszn.	Soldaat	Calmen	?
15	Ongetrouwde Soldaten	-	-
Hendrik Stevenszn. Van Soest	Eerste Timmerman	Vianen	R
Hendrik Loumullen	Metselaar	Wilshausen	D
Hendrik Pieterszn.	Bosschieter	Stavore	R
Willem Geldhoff	Korporaal	Dendermonde	O.NI.
Matth. Jonas	Onderchirurgijn	Ambiona	A
Matth. Marninge	Soldaat	Fribourg	Z

Inlandse schoolmeesters op Saparua:

Johannes Ternate	Opperschoolmeester	Abobo	A
Marcus Janszn.	Opperschoolmeester	Tiouw	A
Willem Pieterszn.	Opperschoolmeester	Paperu	A
Philip Toetoearima	Opperschoolmeester	Sameth	A
Martijn Pieterszn.	Opperschoolmeester	Paperoe	A
Pieter Anthoniszn.	Opperschoolmeester	Paperu	A
Johannes Pathij	Opperschoolmeester	Leynitu	A
Alexander Hernooij	Opperschoolmeester	Abubu	A
Javob Lucaszn.	Opperschoolmeester	Amahai	A
Claas Polisiwa	Opperschoolmeester	Soya	A

Inlandse schoolmeesters op Nussalaut:

Pieter Saleman	Schoolmeester	Amat	A
Nicolaas Beroehitu	Schoolmeester	Akon	A
Daniel Lousenszn.	Schoolmeester	Leynitu	A
Pieter Franszn.	Schoolmeester	Amat	A
Abraham Pasqual	Schoolmeester	Harea	A

Inlandse schoolmeester op Serams kust:

Jacobus Marcuszn.	Schoolmeester	Titaway	A
Lucas Titaleij	Schoolmeester	Sirisori	A

HARUKU:

Jan Kleijn	Onderkoopman & Hoofd	Amsterdam	R
Jan Harman Baalman	Sergeant	Fintel	D
Simon Claaszn. Doll	Krankbezoeker	Enkhuijsen	R
Pieter George Twijfel	Assistent	Amboina	A
Jan Vrooij	Chirurgijn	Haruku	A
Gerrit Jacobszn. Vergouw	Korporaal	St. Nicolaas	O.NI.
Johannes Josephus Gesmet	Korporaal	Assenede	O.NI.
Godlieb Zijberts	Korporaal	Sitzenroda	R
Carel du Pré	Korporaal	Brussel	O.NI.
Steven Beuker	Soldaat	Paderborn	D
Cornelis Adriaanszn.	Soldaat	Ter Haest	?
Jacob Cloor	Matroos	Amboina	A
2	Ongetrouwde Korporaals	-	-
23	Ongetrouwde Soldaten	-	-
1	Ongetrouwde Tamboers	-	-
1	Ongetrouwde Bosschieters	-	-

Inlandsche schoolmeesters:

Philp Arnoldus Sallabessij	Schoolmeester	Soly	A
Javob Tauneka	Schoolmeester	Hulaliu	A
Pieter Andrieszn.	Schoolmeester	Haruku	A
Thomas Toeankota	Schoolmeester	Porto	A
Laurens Janszn.	Schoolmeester	Harea	A
Franciscus Pattitoerij	Schoolmeester	-	A
Lucas Laurens	Schoolmeester	-	A
Mattheus Raphall	Schoolmeester	-	A
Anth. Janszn.	Schoolmeester	-	A
Domingo Riri	Schoolmeester (gegagieerd)	-	A
Abraham Janszn.	Schoolmeester	-	A
Adriaan Janszn.	Schoolmeester	-	A
Thomas Franszn.	Schoolmeester	-	A

LARIKE:

Adriaan Thoofd	Onderkoopman	Amboina	A
Claas van Houten	Sergeant	Amsterdam	R
Willem Voesman	Chirurgijn	Amboina	A
Frans Christiaan Aalburg	Assistent	Amboina	A
Reijnier Crom	Korporaal	Antwerpen	O.NI.
Jan de Rijster	Korporaal	Bommel	R
Christoffel Voet	Soldaat	Hamburg	D
2	Korporaals	-	-
1	Gebedsdoender	-	-
27	Schilders	-	-
Hendrik ten Gelde	Eerste timmerman	Rotterdam	R
Geurt Pieterszn. Witting	Kwartiermeester	Delft	R
Wiggert Pieterszn.	Bosschieter	Harlingen	R

BURU:Buru ter pagger Defensie :

Carel Treno	Boekhouder & Resident	Schagen	R
George Bernard Ambrosij	Sergeant	Stuttgart	D
David Penling	Chirurgijn	Amboina	A
Willem Van Erbruggen	Korporaal	Zeveren	O.NI.
Pieter Johannes de Veer	Korporaal	Oostende	O.NI.
2	Korporaals	-	-
Hendrik Ligtenberd	Soldaat	Leipzig	D
Frans de Nijs	Soldaat	Antwerpen	O.NI.
Pieter Mouton	Soldaat	Zwolle	R
Theodorus Vander Wetff.	Soldaat	Schagen	R
Servaas Berlo	Soldaat	Maastricht	R
23	Soldaten	-	-
2	Bosschieters	-	-
Silvesteren Doratius	Soldaat (gegagieerd)	Florence	I
Pieter Tehoemahoe	Schoolmeester	Kilang	A

Aan de Indigomakerij

Hendrik Sentenappe	Korporaal	Haasrode	O.NI.
--------------------	-----------	----------	-------

Op Ambelau:

Adam Chortie	Korporaal	Magdenburg	D
2	Soldaten	-	-

Op Balfetoe:

Jan Dirkszn. Van Aarden	Korporaal	Batavia	B
2	Soldaten	-	-

MANIPA & BOANO:

Jan Hendrik Knop	Sergeant	Zell	?
Alexander Walter	Chirurgijn	Amboina	A
Pieter Pilgreen	Korporaal	Stockholm	Zw
5	Ongetrouwde Korporaals		
Hendrik Beekman	Soldaat	Steinbeck	D
Willem Janszn.	Soldaat	Amboina	A
Jan Baptissa Schoemaker	Tamboer	Coevorden	R
27	Soldaten		
Jan Hage	Matroos	Loosdrecht	R
Barend Grijp	Matroos	Toespoort	?

Inlandse Schoolmeesters:

Hendrik Salampessi	Schoolmeester	Soeli	A
Jan Laaij Saij	Schoolmeester	Tuaha	A
Elias Sopackea	Compagnie marinjis	Sinahy	A

Bron: VOC 7960, ziel-en nagelbeschrijving, folio's 2-21, 154-157, 250-251, 312-313, 330-331 & 334-335.

A = Amboina / B = Batavia / D = Duitse Rijk / De = Denemarken / F = Frankrijk / I = Italië /
K = Kaap de Goede Hoop / M = Melaka / N = Noorwegen / O.NI. = Oostenrijkse Nederlanden /
P = Polen / R = Republiek / S = Spanje / Z = Zwitserse Confederatie / Zw = Zweden

Bijlage 2: Instructie van de gouverneur aan de Raad i.v.m. zijn afwezigheid tijdens de hongj-tocht.

Memorie bij forma van jnstructie voor den E. oppercoopman en hoofd administrateur deses gouvernementes Adriaan Willem Frisvogel nevens de verdere leden van den Politicquen Raad, om geduurende mijne absentie met de hongij vloot in observantie gehouden te werden.

Nademaal dese togt volgens jaarlijxe gewoonte wederom staat ondernomen te werden heeft het mijn niet ondienstig gescheenen dese jnstructie te ontwerpen, ten eijnde deselve mag strecken tot een reglement geduurende mijn afwesen.

Eerstelijk sullende uijt de nabuurige drie gouvernementen aankomen de brieven in vergadering van politie g'opent, gelesen en indien de saak geen uijtstell veelen kan conform het als dan vallende besluit b'antwoord worden. Dog d'missive van de subalterne comptoiren opent en beantwoord den E. oppercoopman en hoofd administrateur alleen, hoewel in saken van belang altijd de meening der raads lieden dient ingenomen, off indien 't werk uijtstell lijden kan, dierwegen aan mij geschreven en rescriptie afwagt te werden.

De passen teijkent de E. oppercoopman en hoofd administrateur volgens gewoonte. En plegen de Tidoreesen Cerammers, wanneer herwaards komen niet ten eersten op hun versoek gelicentieerd maar een tijd lang opgehouden en aldus tot de wederom komste onlustig gemaakt te werden.

De visite op der wegen en brand emmers sal na jaarlijxe usantie door den fiscaal gecommitteerdens en wijkmeesters gedaan werden.

De E. oppercoopman en hoofd administrateur van dit gouvernement sal wanneer sulx goed vind de leden van politie te samen roepen, jtem die van de justitie, mits dat door deese laaste alleen civile zaken gedetermineert, dog de crimineele soo veel doenlijk in staat van wijsen gebragt werden.

Aangaande het houden van kerkelijke vergaderinge blijft 't bij 't oude gebruik mitsgaders aan de discretie der Eerwaarde predikanten gedefereert aan den E. oppercoopman en hoofd administrateur daarvan in't avond gebed kennis te geven, off aan de aldaar presente leden in't casteel, sal de E. oppercoopman en hoofd administrateur het woord uijtgeven, de rapporten ontfangen, en 't nodige tegens den volgenden dag ordonneeren.

Over dag sal altijd een hoofd officier in't casteel sijn, en 's nagts daar en boven een in de ring muur. Ook sal men 's avonds de posten ter bestember uree sluijten. Soo wanneer jets buijten gewoonte onder de militairen mogte komen te gebeuren, sal den commandeerende officier den E. oppercoopman en hoofd administrateur dierwegen ten eersten waarschouwen, en de saken met sijn E. off ook wes des raads advijs remedieeren. Dog misdrijven waarop een swaarder als gemeene militaire straffe staat sullen den fiscaal aangeven, en door denselve daar omtrent gehandelt worden soo 't behoord.

De ambagtslieden in't gemeen sullen bij hun dagelijx werck moeten continueeren. Ook sullen de alhier op de werff bescheijdene mattsroosen geduurende den tijd der hongij met de schouw ballast moeten haalen ten dienste van de scheepen.

Jndien in mijn absentie van de St.Mattheus eijlanden ebbenhout voor de E. Compagnie komt, sal U.E. het selve betaalen de hondert en veertig lb tegens ses echellingen en aan de burgers off inlanders die wederom derwaards willen vertrecken tot den afhaal van meerder, moeten de passen gratis gegeven werden.

En dit nu het voornaamste sijnde blijft het geen ondertussen verder van eenige opmerckingen mogt sijn aan U.E. voorsigtigheijt en beleijde gedefereert. Mitsgaders U.E. te samen een goede harmonie gerecommandeert; volgens jaarlijx gebruik, en hiermede worden U.E. nevens 'sCompagnies omslag in Godes hoede bevolen van / onderstond / U.E. toegenegen vrind / was geteekent / Johannes Bernard / ter sijde stond / Amboina Victoria den 21^e october 1732.

Bijlage 3: 'Qualiteit- & gagieverhogingen' in 1732.

naam	soldij (in f) & functie		'gevoerd tot'	
Cornelis Capelhoff	11	bosschieter	13	<i>idem</i>
Andries Foor	20	sergeant	24	<i>idem</i>
Hendrik Pitzers	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Hendrik Gerritsz	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Nicolaas Fredrik Daper	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Isaac Rihata	9	inlands schrijver	16	<i>idem</i>
Cornelis Heijding	11	soldaat	14	korporaal
Hendrik Niuewenhuijsen	14	kwartiermeester	16	<i>idem</i>
Gerrit van Gijsen	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Jan Wolfganghousen	14	kwartiermeester	16	<i>idem</i>
Cornelis Dirks	9	matroos	11	<i>idem</i>
Jan Hoof	9	matroos	11	bosschieter
Cornelis de Vries	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Jan Christiaan Rijnhard	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Roeloff Vonk	7	hooploper	9	matroos
Barend Grijp	7	matroos	9	<i>idem</i>
Gabriel Kaijadoe	15	inlands schoolmstr.	18	<i>idem</i>
Jan Sipa	15	inlands schoolmstr.	18	<i>idem</i>
Marcus Jansz.	6	meester coelling	12	schoolmeester
Paulus Saptennoe	-	-	6	leermeester
Johan Hendrik Moriaan	10	pl. assistent	24	assistent
Samuel Bagijn	9	soldaat	24	assistent
Johannes Terrij	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Matheus Willemsz	11	wever	13	<i>idem</i>
Pieter de Schrevel	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Barend van Rees	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Augustus Gregoor	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Hendrik Coldits	10	soldaat	12	<i>idem</i>
Adriaan Verhoeven	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Jan van Linde	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Philippus Broen	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Pieter Snelle	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Willem de Leus	24	assistent	30	boekhouder
Johannes Pieter Swinne	24	huistimmerman	30	<i>idem</i>
Pieter Allo	24	metselaar	30	<i>idem</i>
Jan Christoffel Gimmiker	14	korporaal	16	<i>idem</i>
Andries Mathijsz	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Laurens Hartog	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Hendrik Brunshausen	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Jan Willemsz	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Huijbertus Giller	11	soldaat	13	<i>idem</i>

Willem de Vries	12	bosschieter	14	<i>idem</i>
Wijnand Stromwinger	7	hooploper	11	bosschieter
Bernardus Broekhuijsen	-	derde meester	20	onderchirurg
Lodewijk Timmerman	14	korporaal	20	sergeant
Cornelis Jacobsz	20	ondertimmerman	26	timmerman
Jan Godlieb Frost	9	soldaat	14	korporaal
Frans vander Putten	14	korporaal	16	<i>idem</i>
Fabio Baltus	9	soldaat	14	korporaal
Sievert Gerritsz	11	matroos	14	bootsmansmaat
Hendrik Lageman	-	pl. kwartiermeester	12	kwartiermeester
Jurgen Ludewig Withouwer	-	sergeant bij provisie	20	sergeant absoluut
Barend Jansz Honing	9	sergeant bij provisie	20	sergeant absoluut
Michiel Werneke	-	sergeant bij provisie	20	sergeant absoluut
Jan Jurgen Siepmeur	9	minder soldaat	14	korporaal
Jan Muninx	10	adelborst	14	korporaal
Harman Dirksz	13	matroos	14	<i>idem</i>
Cornelis Laverrix	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Francois Rutjes	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Gerrit Lond	13	soldaat	16	korporaal
Adriaan Verhoeven	13	matroos	13	<i>idem</i>
Hendrik Beekman	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Jan Helger	9	soldaat	14	korporaal
Christiaan Godliep Hensen	10	adelborst	12	<i>idem</i>
Livinus Smith	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Frnacis Joseph Ellijn	14	huistimmerman	20	<i>idem</i>
Willem vander Cloot	9	soldaat	14	<i>idem</i>
Pieter van Loo	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Jan Philip Krijghoff	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Valentijn Asmushust	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Anthonij van den Berg	10	adelborst	12	<i>idem</i>
Jan Andries Pieter	10	adelborst	12	<i>idem</i>
Ernst Carstenpietersz.	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Hendrik Ramke	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Jan Philip Krijghoff	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Valentijn Armus Huft	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Anthonij vanden Berg	10	adelborst	12	<i>idem</i>
Jan Andries Pieter	10	adelborst	12	<i>idem</i>
Ernst Carstensz Pietersz	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Hendrik Ramke	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Volkert Hagemans	14	korporaal	16	<i>idem</i>
Henning Scholts	14	korporaal	16	<i>idem</i>
Remmer Wilhelm Meijer	9	korporaal	14	<i>idem</i>

Pieter Reijnard	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Benedictus Vonk	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Andries Sweenaar	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Sijbrand Jansz.	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Jan Baptist Schoemaker	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Hans Rudolphus	8	matroos	10	<i>idem</i>
Jacobus Aldoens	5	matroos	7	<i>idem</i>
Jan Hendrik Krijgsman	14	korporaal	16	<i>idem</i>
Willem Stroombergen	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Daniel Fred. Walter	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Christoffel Ludolph	9	soldaat	11	<i>idem</i>
Albregt Viven	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Hendrik Commers	9	matroos	11	<i>idem</i>
Pieter Brouwer	14	huisslotenmaker	14	<i>idem</i>
Habel Rikata	6	omlopend leermstr.	12	leermeester
Andries Rihata	-	-	6	omlopend leermstr.
Marcus Sitania Passij	-	-	6	omlopend leermstr.
Johan Stephanus Roerberg	-	pl. assistent	20	assistent absoluut
Adriaan Lomulles	11	soldaat	13	<i>idem</i>
Elias Vasseur	13	soldaat	14	<i>idem</i>
Pierre Mouton	11	soldaat	11	<i>idem</i>
Jan Dirk Bakker	13	soldaat	13	<i>idem</i>

Bron: VOC 2235^a, resoluties: 08-01-1732 folio's 158-159; 31-01-1732 folio's 166-167; 08-02-1732 folio 173; 23-02-1732 folio's 182-183; 20-03-1732 folio's 189-190; 27-03-1732 folio's 194-195; 24-04-1732 folio's 207-208; 19-05-1732 folio's 211-212; 26-05-1732 folio's 905-907; 23-06-1732 folio 922; 18-06-1732 folio 928; 06-08-1732 folio 933 / VOC 2235^b, resoluties: 25-09-1732 folio 7 / VOC 2283^a, resoluties: 25-09-1732 folio 158; 17-10-1732 folio 167; 07-11-1732 folio 177; 23-11-1732 folio 179; 02-12-1732 folio 182.

Bijlage 4: Het 'getal der christenen' te Amboina.

Negorij	Ledematen			Gemeene christenen			Kinderen in school			Buiten school			Nieuw gedoopte			Somma			Armgeïd	
	M	V	Som	M	V	Som	M	V	Som	M	V	Som	M	V	Som	M	V	Som	Rdrs	Stvrs
Buru	7	10	17	35	31	66	13	1	14	3	1	4	2	2	4	60	45	105	194	45
Manipa	4	7	11	64	87	151	17	12	29	17	21	38	5	3	8	107	130	237	0	47
Boano	5	8	13	216	250	466	100	51	151	57	64	121	23	17	40	401	390	791	0	
<i>Zuidwest-Seram:</i>																				
Piru	2	4	6	38	58	96	20	7	27	10	13	23	0	1	1	70	83	153	9	12
Tanunu	3	2	5	18	24	42	3	3	6	3	2	5	0	0	0	27	31	58	3	32
Kaibobo	11	11	22	189	184	373	52	31	83	43	54	97	5	4	9	300	284	584	16	12
Hatasua	5	1	6	26	28	54	8	10	18	4	7	11	3	1	4	46	47	93	1	42
Kamarian	4	3	7	155	179	334	37	14	51	74	75	149	14	6	20	284	277	561	8	46
Tihulale	5	4	9	30	52	82	18	13	31	18	15	33	2	2	4	73	86	159	8	8
Rumakay	6	4	10	136	52	188	33	13	46	16	15	31	3	2	5	194	86	280	9	31
Elpaputih	14	5	19	152	131	283	58	2	60	83	78	161	11	3	14	318	219	537	6	42
Amahai	10	10	20	325	322	647	78	32	110	243	5	248	11	8	19	667	377	1044	19	3
<i>Nusalaut:</i>																				
Titaway	33	6	39	325	338	663	167	64	231	147	143	290	13	10	23	685	561	1246	13	30
Abubu	10	4	14	285	198	483	71	24	95	86	89	175	2	6	8	454	321	775	7	27
Akon	8	6	14	72	88	160	31	12	43	17	25	42	1	3	4	129	134	263	4	22
Amat	26	6	32	204	278	482	90	47	137	52	97	149	5	7	12	377	435	812	12	32
Nalahia	9	6	15	136	167	303	50	13	63	70	84	154	6	4	10	271	274	545	7	8
Sila & Leynitu	23	6	29	150	156	306	73	34	107	14	45	59	1	6	7	261	247	508	22	40
<i>Saparua:</i>																				
Nolot & Itawaka	10	8	18	381	364	745	119	30	149	220	266	486	15	19	34	745	687	1432	102	6
Tuhaha & Paperu	26	7	33	472	476	948	115	23	138	174	135	309	11	29	40	798	670	1468		
Ihamahu	14	3	17	283	280	563	91	46	137	117	128	245	16	15	31	521	472	993	37	6
Ouw	25	7	32	348	311	659	105	37	142	338	115	453	10	9	19	826	479	1305	36	24
Ulat	30	9	39	262	285	547	97	68	165	91	95	186	9	6	15	489	463	952	159	10
Sirisori	24	9	33	306	306	612	86	69	155	71	85	156	9	6	15	496	475	971	132	22
Tiouw & Saparua	15	7	22	209	218	427	65	17	82	66	54	120	8	4	12	363	300	663	86	8
Booy	14	2	16	150	170	320	56	14	70	34	67	101	6	4	10	260	257	517	14	8
Porto & Haria	13	4	17	416	444	860	63	46	109	339	206	545	28	20	48	859	720	1579	13	6
<i>Haruku:</i>																				
Kariu	12	9	21	101	76	177	28	17	45	24	19	43	2	5	7	167	126	293	20	44
Hulaliu	10	7	17	105	107	212	44	20	64	20	23	43	5	5	10	184	162	346	11	4
Aboro	18	5	23	136	153	289	52	27	79	37	35	72	8	10	18	251	230	481	2	9
Wasu	13	10	23	82	85	167	33	14	47	6	11	17	4	5	9	138	125	263	10	6
Oma	36	14	50	252	265	517	86	33	119	70	96	166	11	20	31	455	428	883	22	45
Haruku	8	10	18	101	104	205	38	13	51	31	42	73	7	5	12	185	174	359	177	33
Samet	14	10	24	138	189	327	41	17	58	19	37	56	6	13	19	218	266	484		
<i>Hitu's Kust:</i>																				
Hatu	17	6	23	114	124	238	85	56	141	31	30	61	5	1	6	252	217	469	23	27
Liliboooy	8	11	19	230	235	465	155	77	232	154	158	312	10	6	16	557	487	1044	40	30
Alang	44	47	91	300	319	619	165	100	265	142	138	280	13	11	24	664	615	1279	50	18
Larike	4	1	5	30	0	30	-	-	0	-	-	0	5	0	5	39	1	40	31	0
Hila	3	3	6	15	21	36	7	8	15	2	3	5	2	2	4	29	37	66	212	0
Waay	14	12	26	109	152	261	58	44	102	25	34	59	1	2	3	207	244	451	21	24
Suli	7	12	19	121	170	291	55	18	73	30	21	51	6	4	10	219	225	444	80	0
Tial	1	2	3	25	22	47	18	5	23	6	5	11	0	1	1	50	35	85	9	0
Baguala	11	26	37	109	134	243	43	23	66	33	22	55	4	4	8	200	209	409	125	6
Rumatiga	4	6	10	30	31	61	16	8	24	6	6	12	1	6	7	57	57	114	45	12
<i>Leitimor:</i>																				
Soya di Atas	17	16	33	72	62	134	25	19	44	14	22	36	0	1	1	128	120	248	1	47
Hatalai	19	29	48	78	91	169	53	19	72	73	82	155	1	5	6	224	226	450	17	43
Naku	58	70	128	56	64	120	52	19	71	50	48	98	4	5	9	220	206	426	26	5
Kilang boven	24	30	54	60	69	129	67	29	96	28	41	69	1	2	3	180	171	351	26	16
Hukurila	14	23	37	70	70	140	30	10	40	29	15	44	0	0	0	143	118	261	17	7
Emaboven	21	22	43	145	139	284	54	37	91	59	45	104	2	7	9	281	250	531	31	1
Rutung	32	18	50	40	40	80	27	13	40	21	14	35	2	0	2	122	85	207	6	24
Leahari	3	4	7	23	15	38	10	2	12	3	3	6	1	0	1	40	24	64	0	0
Hutumuri	21	36	57	234	224	458	108	59	167	53	55	108	9	7	16	425	381	806	66	42
Kilang beneden	7	10	17	84	58	142	32	10	42	3	0	3	0	0	0	126	78	204	0	0
Emabeneden	15	17	32	72	85	157	18	19	37	30	24	54	0	1	1	135	146	281	0	0
Nusaniwe	11	22	33	187	181	368	49	48	97	87	42	129	9	3	12	343	296	639	0	0
Hatiwe & Tawiri	10	23	33	194	181	375	74	69	143	49	55	104	3	5	8	330	333	663	0	0
Amahusu & Latuhalat	13	15	28	209	234	443	82	42	124	47	46	93	11	6	17	362	343	705	0	0
Soya di Bawah	16	25	41	129	88	217	25	4	29	48	55	103	0	0	0	218	172	390	0	0
Halong	5	10	15	121	126	247	43	10	53	54	50	104	0	0	0	223	196	419	0	0
Mardika	0	7	7	56	55	111	8	3	11	10	14	24	0	0	0	74	79	153	0	0
SOM	866	727	1593	9211	9446	18657	3397	1625	5022	3701	3275	6976	352	339	691	17527	15412	32939	2001	46

Bron: VOC 2235^a, dagregister, visiterapporten van kerken en scholen, folio's 679-710

* Rekenfouten in de bron zijn hier rechtgezet.

Bijlage 5: De schoolboeken.

	Caron	Psalm Boek	Ichtiisaar	ABC Boek/Plank	Catechismus Danckerts	Genesis	Weg na de Hemel	Aldegonde	Nieuw Testament	Djalan Kasurga	Overige
<i>Buru</i>	3	3	2	1	-	1	-	-	-	-	-
<i>Manipa</i>	2	3	3	5	2	1	2	-	-	-	-
<i>Boano</i>	2	2	5	-	-	1	1	2	-	-	-
<i>Zuidwest-Seram:</i>											
<i>Piru</i>	3	2	4	4	2	1	4	-	-	-	-
<i>Tanunu</i>	2	1	2	2	2	-	2	-	-	-	-
<i>Kaibobo</i>	3	1	4	10	10	1	6	-	-	-	-
<i>Hatasua</i>	4	1	2	3	-	1	3	1	-	-	1
<i>Kamarian</i>	3	3	5	-	-	2	3	2	-	-	1
<i>Tihulale</i>	2	1	1	3	-	1	-	-	-	-	-
<i>Rumakay</i>	-	-	1	1	6	-	1	2	1	-	-
<i>Elipaputih</i>	6	2	1	1	7	1	-	-	-	-	-
<i>Amahai</i>	6	-	1	4	2	-	-	1	1	-	1
<i>Nusalaut:</i>											
<i>Titaway</i>	2	2	3	2	3	-	-	-	-	-	2
<i>Abubu</i>	2	2	1	2	3	-	-	-	-	-	-
<i>Akon</i>	3	2	4	2	7	1	1	-	-	-	-
<i>Amat</i>	4	1	1	3	4	-	-	-	-	-	-
<i>Nalahia</i>	7	1	3	2	8	1	2	3	1	-	-
<i>Sila & Leynitu</i>	3	1	5	-	9	-	-	-	-	-	-
<i>Saparua:</i>											
<i>Nolot & Itawaka</i>	4	2	1	1	5	1	-	-	-	-	-
<i>Tuhaha & Paperu</i>	5	3	1	2	3	-	-	-	-	-	-
<i>Ihamahu</i>	4	2	1	1	5	-	-	-	-	-	-
<i>Ouw</i>	3	3	2	-	-	-	-	-	-	-	2
<i>Ulat</i>	2	2	3	2	1	-	1	-	1	-	-
<i>Sirisoni</i>	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Tiouw & Saparua</i>	4	2	4	2	7	-	-	-	1	-	-
<i>Booy</i>	4	3	6	2	4	-	-	-	-	-	-
<i>Porot & Haria</i>	3	3	3	3	3	1	2	2	-	-	-
<i>Haruku:</i>											
<i>Kariu</i>	3	-	3	1	-	1	-	2	1	-	-
<i>Hulaliu</i>	1	2	2	2	2	-	-	1	-	-	-
<i>Aboro</i>	2	2	-	4	5	-	-	-	-	-	-
<i>Wasu</i>	2	2	2	2	2	-	2	2	-	-	-
<i>Oma</i>	1	2	5	3	4	1	5	4	-	-	-
<i>Haruku</i>	4	2	6	9	4	-	2	2	-	-	-
<i>Samet</i>											
<i>Hitu's Kust:</i>											
<i>Hatu</i>	-	4	3	2	-	1	-	-	1	-	-
<i>Lilibooy</i>	1	2	-	5	-	-	-	-	-	-	-
<i>Alang</i>	3	1	3	4	1	-	-	-	-	-	1
<i>Hila</i>	6	2	1	-	3	-	-	-	-	-	1
<i>Waay</i>	4	1	1	1	13	-	-	-	-	-	5
<i>Suli</i>	2	1	-	1	2	-	-	-	-	2	-
<i>Tial</i>											
<i>Baguala</i>	2	1	-	-	2	1	-	-	-	-	-
<i>Rumatiga</i>	2	2	17	1	2	-	-	-	1	1	-
<i>Leitimor:</i>											
<i>Soya di Atas</i>	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Hatalai</i>	2	-	5	5	2	-	-	-	-	4	-
<i>Naku</i>	2	2	1	-	4	-	-	-	-	-	-
<i>Kilang boven</i>	4	2	3	2	5	-	-	-	-	8	-
<i>Hukurila</i>	2	2	1	-	-	-	-	-	1	1	-
<i>Ema boven</i>	1	1	-	1	3	-	-	-	-	-	-
<i>Rutung</i>											
<i>Leahari</i>	2	1	2	2	3	-	-	-	-	-	-
<i>Hutumuri</i>	3	2	2	6	2	-	-	-	-	2	1
<i>Kilang beneden</i>											
<i>Ema beneden</i>	1	1	-	7	-	-	-	-	-	-	-
<i>Nusaniwe</i>											
<i>Hatiwe & Tawiri</i>	1	2	1	2	1	-	-	-	-	-	-
<i>Amahusu & Latuhalat</i>											
<i>Soya di Bawah</i>											
<i>Halong</i>	1	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Mardika</i>											
SOM	142	91	129	120	153	18	37	24	9	18	15

Bron: VOC 2235^a, dagregister, visiterapporten van kerken en scholen, folio's 679-710.

* Rekenfouten in de bron zijn hier rechtgezet.

Bijlage 6: 'Generaal summarium' van de zielsbeschrijving van Amboina van juni 1732.

	Europeanen & Nederlanders			Castisen & Mixtisen			Chineesen			Vrije Swarte & Mardijkers			Vrije Makassaren & Butonezen			Ambonezen			Makassaarse & Butonse slaven			Overige slaven			Totaal
	M	V	K	M	V	K	M	V	K	M	V	K	M	V	K	M	V	K	M	V	K	M	V	K	
Compagniesdienaren:																									
Aan't Casteel	592	4	4	31	67	99	-	1	-	9	28	39	-	3	2	159	80	33	32	18	2	325	275	111	1914
Hila	97	1	-	1	3	6	-	-	-	2	7	7	-	-	-	5	6	4	8	3	-	21	23	19	213
Saparua	74	-	-	1	5	29	-	-	-	1	-	-	-	-	-	22	36	46	11	2	1	16	46	20	310
Haruku	36	-	5	3	5	12	-	-	-	-	1	-	-	-	-	20	27	45	3	1	-	44	40	27	269
Larike	38	-	1	2	5	12	-	-	-	1	11	9	-	-	-	-	-	-	4	3	-	6	14	10	116
Buru	44	-	-	2	15	36	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23	13	18	3	1	-	14	32	12	213
Manipa (& Boano)	38	-	-	2	3	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	6	14	2	1	-	10	10	5	101
Coloniers aan 't Casteel:																									
Nederlandse burgerij	7	1	1	47	28	52	-	-	-	151	157	262	8	5	4	6	1	-	66	35	6	198	158	29	1222
Chinese burgerij	-	-	-	-	-	-	100	87	195	1	3	7	-	1	-	-	-	-	138	75	6	141	193	94	1041
Inlandse burgerij	-	-	-	4	1	13	-	-	-	164	125	231	16	8	-	2	2	-	56	15	-	127	109	60	933
Moorse burgerij	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50	34	46	1	2	-	7	4	-	144
Inlanders:																									
'Ambonezen'	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3056	2796	4497	13	3	-	230	193	133	10921
Hila	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1391	1213	1727	46	14	16	135	128	116	4786
Saparua	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4219	4451	5104	227	237	162	138	88	48	14674
Haruku	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2151	2011	3856	6	9	9	176	182	135	8535
Larike	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	557	408	910	17	9	11	32	48	24	2016
Buru	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3622	2967	4272	-	-	-	81	119	47	11108
Manipa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1410	1623	1523	10	2	-	124	164	117	4973
Seram Saparua	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2702	2979	4424	-	-	-	188	147	188	10628
Molana, aan't lazarusluijs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	5
Gecondemneerdens aldaar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	3	-	6
Totaal	926	6	11	93	132	266	100	88	195	329	332	555	24	17	6	19402	18655	26519	643	430	213	2015	1976	1195	74128
<i>Totaal 1731</i>	<i>913</i>	<i>6</i>	<i>10</i>	<i>94</i>	<i>144</i>	<i>279</i>	<i>102</i>	<i>99</i>	<i>210</i>	<i>303</i>	<i>292</i>	<i>462</i>	<i>60</i>	<i>42</i>	<i>68</i>	<i>19669</i>	<i>18525</i>	<i>26954</i>	<i>552</i>	<i>312</i>	<i>133</i>	<i>2152</i>	<i>2094</i>	<i>1418</i>	74889
<i>Dit jaar meer of min</i>	<i>Meer</i>	<i>-</i>	<i>Meer</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Meer</i>	<i>Meer</i>	<i>Meer</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Meer</i>	<i>Min</i>	<i>Meer</i>	<i>Meer</i>	<i>Meer</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>	<i>Min</i>
<i>Aantal meer of min</i>	<i>13</i>	<i>-</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>2</i>	<i>11</i>	<i>15</i>	<i>26</i>	<i>40</i>	<i>93</i>	<i>36</i>	<i>25</i>	<i>62</i>	<i>263</i>	<i>130</i>	<i>435</i>	<i>91</i>	<i>118</i>	<i>80</i>	<i>137</i>	<i>118</i>	<i>223</i>	761

Bron: VOC 7960, ziel-en nagelbeschrijving, folio's 336-337.

Bijlage 7: Maandelijks aankomende & vertrekkende schepen te Kota Ambon in 1732

<u>Aankomende schepen</u>	<u>Vertrekkende schepen</u>
-----JANUARI-----	
03-01 een chianpan met inlanders van Amblauw	06-01 een chianpan met inlanders v. Amblauw na derwaards
08-01 een chianpan met inlanders van Manipa	08-01 een chianpan met den chinees Limlonko na Bouro
09-01 een chianpan v/d capitein der Chineesen van Banda	11-01 een chianpan met inlanders v. Waccasieuw na derw.
12-01 een chianpan van den chinees Limlonko van Buro	17-01 een chianpan van Hendrik Blauw na de Schildpadseijl.
17-01 een chianpan met inlanders van Bouro alle inlandse groote op 't orangkaijs feest te assisteeren	23-01 een chianpan van den borger Losiga van Boegis na de kust van Ceram
	26-01 een chianpan inlanders van Bouro na derwaards
-----FEBRUARI-----	
04-02 een chianpan met inlanders van Amblauw	
05-02 een chianpan van den borger Losiga van Bougis van d'cust Ceram	
06-02 een chianpan met inlanders van Manipa een chianpan v/d borger Johannes Vogel van Sawaj	
11-02 een chianpan met inlanders van Bouro	12-01 een chianpan met inlanders van Waccasieuw na derwaards
15-02 een chianpan met inlanders van Manipa	15-01 een chianpan met inlanders van Bouro na derwaards
	18-01 een chianpan van den borger Adam Bernard na Bouro een chianpan van den Chinees Limkekona Malouang
	19-01 een chianpan met inlanders van Manipa
	21-01 een chianpan met inlanders van Amblauw
	23-01 een chianpan v/d borger Junius Rodrigues na Hatuwe
	25-01 een chianpan van de Moor Noerlette na Manipa
26-02 een chianpan van de Schildpadseijlanden den borger Fr. Blaauw	
27-02 een chianpan met inlanders van Bouro	28-01 een chianpan met inlanders van Manipa na derwaards
-----MAART-----	
	04-03 de moor Lapij Noerlette per chianpan van Bonoa
05-03 een chianpan met inlanders van Amblauw een chianpan met inlanders van Orieng	05-03 den Chinees Limjonko per chianpan na Hatuwe
07-03 een chianpan met inlanders van Bonoa	
08-03 een chianpan met inlanders van Manipa	08-03 den jnlanders per chianpan na Amblauw
11-03 het Compagnies schip Boukenroode van Batavia	11-03 den jnlanders per chianpan na Bouro
12-03 een chianpan met inlanders van Boeral	
16-03 's Compagnies chialoup D'Nagelboom van Batavia	16-03 den jnlanders per chianpan na Amblau
17-03 den corporaal van Sawaj per chianpan	18-03 den Macasaars borger Michiel de Vrede naar Banda
	23-03 de jnlanders van Manipa per chianpan derwaard
25-03 den sergeant van Loetioe per chianpan	26-03 den burger Marcus Anthonijsz na d'Schildpadseijlanden

	27-03	den Chinees Limjonko per chianpan derwaards	
29-03		een chianpan met inlanders van Boeral	
30-03		den borger Adam Bernards per chianpan van Boeral	30-03 een chianpan met jnlanders van Manipa
			31-03 een chianpan met jnlanders na Boeral
-----APRIL-----			
01-04		een chianpan met inlanders van Hatuwe een chianpan met inlanders van Boano	
			03-04 een chianpan met jnlanders van hier na Hatuana
			05-04 een chianpan met jnlanders van hier na Amblauw
06-04		den Macassaars borger Michiel d'Vrede,	
07-04		een chianpan met inlanders van Amblauw	
			08-04 de Macassaars borger Michiel d'Vrede na Banda.
09-04		een chianpan met inlanders van Boeroe	09-04 een chianpan met den Chinees Oeinsoka na Saparoua
			10-04 een chianpan met jnlanders na Amblauw
			11-04 een chianpan met jnlanders na Bonoa
			12-04 een chianpan met jnlanders na Manipa
			13-04 een chianpan met jnlanders na Amblauw
			14-04 een chianpan met jnlanders na Bouro
15-04		de pattchiallang De Woelwater van de kruijstogt een chianpan met inlanders van Manipa	
20-04		een chianpan met jnlanders van Amblauw	
			21-04 een chianpan met jnlanders na Bouro een chianpan met jnlanders na Lillebooj
			24-04 een chianpan met jnlanders na Bouro
			28-04 een chianpan met jnlanders na Bouro
-----MEI-----			
			01-05 een chianpan met jnlanders Amblauw derwaerts
02-05		een chianpan met jnlanders van Bouroe	
07-05		een chianpan met jnlanders van Haroeko	07-05 een chianpan met jnlanders van Bouro derwaerts
			11-05 den Chinees Limpinko per chianpan na Bouro
			15-05 den Chinees Tanjanko per chianpan na Hatuwe
17-05		per orembaj den orangkaj van Vollot	
20-05		een chianpan met jnlanders van Amblauw een chianpan met jnlanders van Bouro per chianpan van Bouro den Chinees Limtsjoko	
22-05		de chialoup De Speelman van Bouro	
25-05		per chianpang van Hatuwe den Chinees Tansjanko	
			26-05 een chianpan met jnlanders van Bouro derwaerts
			28-05 't schip Doornik van hier na Batavia 't schip Boukenrode van hier na Batavia
			29-05 de chialoup van den borger capitain Pieter Strijdhagen na Maccasar de chialoup van den Chinees Aoinjonko na Maccasar de chialoup van de weduwe Carper na Maccasar de chialoup van de weduwe van den capitain der Chineesen na Maccasar de chialoup van den Chinees Hasianko na Maccasar
			30-05 een chialoup met jnlanders van Amblauw derwaerts

	31-05	een chiampan met inlanders van Bonoa derwaerts
-----JUNI-----		
04-06	een chjampan met inlanders van Amblauw	01-06 eenige inlanderen v. Bouro per chiampan derwaarts
		05-06 eenige inlanderen v. Wacasieuw per chiampan derw.
		09-06 eenige inlanderen v. Amblauw per chiampan derwaarts
10-06	een chjampan met inlanders van Amblauw	
13-06	een Chinees Lants Kan Kopr. chiampan van Hatoewe	14-06 eenige inlanderen v. Bonoa per chiampan derwaarts
		16-06 eenige inlanderen v. Bonoa per chiampang derwaarts
		19-06 eenige inlanderen v. Bouro per chiampan derwaarts
20-06	een chiampan met inlanders van Manipa	
24-06	een chiampan met inlanders van Manipa	25-06 eenige inlanderen v. Amblauw per chiampan derwaarts
		26-06 eenige inlanderen v. Manipa per chiampan derwaarts
28-06	een chiampan met inlanders van Manipa	
		30-06 's Compagnies chjaloup de Coffijthuin na Macasser
-----JULI-----		
01-07	een chiampang met inlanders van Amblauw	
		08-07 een chiampan met inlanders na Amblauw
09-07	een chiampang met inlanders van Larique	09-07 de chiampang met inlanders van den Rodenberg toebehoorende dito orangkaij na Maloeam.
12-07	den Bandas borger Samuel Gilberts per chjaloup alhier	12-07 een chiampan met inlanders na Bouro
		13-07 een chiampan met inlanders na Larique
16-07	een chiampang met inlanders van Bouro	16-07 een chiampan met inlanders na Bonoa
17-07	een chiampang met inlanders van Manipa	
		19-07 een chiampan met inlanders na Manipa
		20-07 een chiampan met inlanders na Amblauw
		21-07 een chiampan met inlanders na Bouro
		23-07 een chiampan met inlanders na Manipa
		27-07 een chiampan met inlanders na Bouro
29-07	een chiampang met inlanders van Amblauw	
		30-07 een chiampan met inlanders na Bouro
		31-07 een chiampan met inlanders na Manipa
-----AUGUSTUS-----		
		01-08 een chiampan met inlanders van Bouro na derwaards
02-08	onse chjaloup Bouro van Saparoua en Harako	
		03-08 een chiampan met inlanders van Amblauw na derw.
04-08	de chiampan van den inlands borger capitain Gerrit Volgen van Ceram de chjaloup van den capitain der Chineesen uit Ternate	
05-08	een champan met inlanders van Bouro	
07-08	de chjaloup van de Macassers borger Pieter Alexander van daar	
08-08	een chiampan met inlanders van Bouro	
		10-08 een chiampan van den borger Erasmus Adriaans Bernard na Bouro
		12-08 de compagnies chaloup Bouro na Banda

	14-08	een chianpan met inlanders van Amblauw na derw.	
	16-08	de chjaloup van de weduwe van den capitain der Chineesen Tsjetranko na Banda	
19-08		een chianpan met inlanders van Harako	
21-08		een chianpan met inlanders van Manipa	21-08 per chianpan Hatuwe den borger Matthij Pieters
	23-08	een chianpan inlanders van Manipa na derwaards	
	25-08	de patjallang de Woelwater na Manipa	
	26-08	een chianpan met inlanders van Bouro na derwaards	
27-08		de chjaloup van den Nederlands borger Pieter Strijdhagen van Macasser de kruijspatchiallang De Zeeworm van hare volbragte bekruijssing	
	30-08	een chianpan met inlanders van Manipa na dat eijland	

-----SEPTEMBER-----

01-09		een chianpan met inlanders van Amblau	
02-09		een chianpan met inlanders van Larique	02
			04-09
			05-09
			07-09
	09-09	den moor Borij Borij per chianpan na Hatuwe	
	10-09	den Chinees Oein Tjonko per chianpan na Hatuwe	
	11-09	den borger Abraham Bernard na Loehoe vertrocken	
14-09		een chianpan met inlanders van Bouro	
	16-09	een chianpan met inlanders van Bonoa na derwaart	
17-09		een chianpan met inlanders van Bouro een chianpan met inlanders van Amblauw	
18-09		een chianpan met inlanders van Assaloeloe	
20-09		een chianpan met inlanders van Manipa	20-09 een chianpan met inlanders van Amblauw na derwaart den borger vaendrager Anthonij Michielsz per chialoup na Batavia
21-09		een chianpan met inlanders van Amblauw de chialoup 'T Wijnglas uijt Ternaten een chianpan met inlanders van Manipa	
22-09	den Chinees Oein leu Kiang per chianpan van Banda		22-09 een chianpan met inlanders van Bonoa na derwaart
			25-09 een chianpan met inlanders van Amblauw na derwaart
			27-09 een chianpan met inlanders van Manipa na derwaart
29-09	sCompagnies chialoup Bouro van Banda		29-09 een chianpan met inlanders van Bonoa na derwaart
30-09	den borger Adam Bernard per chianpan van Loehoe		30-09 een chianpan met inlanders van Amblauw na derwaart

-----OKTOBER-----

01-10		een chianpan met inlanders van Assaloeloe	
02-10		een chianpan met inlanders van Bouro	
03-10		een chianpan met inlanders van Oerie	03-10 de chianpan van sr. Strijdhagen na Macassar
			04-10 de chianpan van Betiamko na Macassar
			06-10 den borger Pieter Sou per chianpan na de Schilpadseijlanden
			07-10 een chianpan met inlanders van en na Amblauw
			14-10 de chianpan 'T Wijnglas na Ternaten
			15-10 den Maccassaars borger Pieter Amrahamsz. per chianpan derwaart

	de chialoup van de weduwe Anthonij Michielsz. na Maccassar	
	19-10 een chianpan met inlanders na Bonoa	
	21-10 'sCompagnies cruijspattjallang op de cruijstogt	
26-10	een chianpan met inlanders van Bonoa	
28-10	een chianpan met inlanders van Bouro	
	29-10 een chianpan met inlanders na de schilpads eijlanden	
	31-10 een chianpan met inlanders na Bouro	
-----NOVEMBER-----		
01-11	een chianpan met inlanders van Amblauw	
	04-11 's Compagnies chialoup Bouro na Manipa	
05-11	een chianpan met inlanders van Bouro en Amblauw	
06-11	een chianpan met inlanders van Manipa	06-11 's Compagnies chianpan na Manipa
07-11	den borger Zou per chianpan van Poelo Ticus	
10-11	een chianpan met inlanders van Bonoa	
	11-11 den borger Roodbol per chianpan na de Schilpadseijlanden	
13-11	een chianpan met inlanders van Bouro	
15-11	een chianpan met inlanders van Loehoe	
	16-11 een chianpan met inlanders na Loehoe	
	19-11 een chianpan met inlanders na Bouro een chianpan met inlanders na Amblauw	
20-11	sCompagnies chialoup Bouro van Kelang	
	24-11 een chianpan na Larique	
	25-11 een chianpan met inlanders na Bonoa	
28-11	een chianpan met inlanders van Bonoa	
	29-11 een chianpan met inlanders na Bouro een chianpan met inlanders na Amblauw	
-----DECEMBER-----		
01-12	een chianpan met inlanders van Amblauw	
04-12	een chianpan met inlanders van Assaloeloe	
05-12	per chianpan van Bouro den borger Johannes van Naarden	05-12 een chianpan met inlanders van Assaloeloe
06-12	een chianpan van de schildpads eijlanden	
08-12	een chianpan met inlanders van Manipa	
	09-12 een chianpan met inlanders van Waccasieuw	
10-12	de chialoup van den Nederlands borger Pieter Strijdhage van Maccassar de chialoup van de weduw van Anthonij Michielsz van Maccassar	
	12-12 een chianpan met inlanders van Manipa na derwaards	
20-12	den Chinees Tanjanko per chialoup van Banda	
	27-12 een chianpan met inlanders van Manipa na derwaards	
30-12	een orembaj met inlanders van Maloang	

Bron: VOC 2235^a, dagregister, folio's 667, 678, 731-732, 756, 1079-1080, 1088-1089, 1128-1129, 1152-1154 /
VOC 2283^a, dagregister, folio's 572-574, 586-587, 598, 624-625.

Bijlage 8: Lijst van de *burgerchialoupen* & *-chiampan*s te Amboina.

	chialoupen					
	chiampan		VAN 2 MASTEN		VAN 1 MAST	
	aantal	<i>last</i>	aantal	<i>last</i>	aantal	<i>last</i>
den oud oud inlands burger capitain Jacobus Mackelin	-	-	-	-	1	30
den oud oud inlands burger capitain Gerrit Vogel	1	22	-	-	1	40
den oud Nederlands burger capitain Jacobus Cruipenning	1	20	-	-	-	-
den inlands burger vaandrig Johannes Vogel	1	7	-	-	-	-
den oud inlands burger lieutenant Philip Diji	1	15	-	-	-	-
den weduwe Berckhuisen	1	15	-	-	1	35
den oud inlands burger capitain Jsaac Enco	-	-	1	40	-	-
den weduwe van den procureure Homma	-	-	-	-	-	-
den weduwe van den Nederlands borger Michiel Anthonijs	1	12	-	-	1	30
den capitain der Chineesen Tancha	1	15	-	-	1	30
den Chinees Caiko	1	8	-	-	-	-
den Chinees Oeintjanko	1	6	-	-	-	-
den Chinees Bethiamko	-	-	1	45	-	-
den Chinees Tsjinko	1	12	1	45	-	-
den weduwe van den Chinees Oeimtjoko	1	8	1	50	-	-
den Chinees Tsjigiko	-	-	-	-	1	30
den Chinees Quethaeko	-	-	-	-	1	30
den Chinees Quansoko	1	12	-	-	-	-
den Chinees Antjenko	1	6	-	-	-	-
den Chinees Aeinnanko	1	10	-	-	-	-
den borger Jordaan Jans (soon Gabriel Jansz.)	1	12	-	-	-	-
den borger Philip Andries	-	-	-	-	1	30
den borger Jacob Morel	-	-	-	-	1	30
den present inlands borger lieutenant Philip Gaan	1	7	-	-	1	40
den borgerLutje Stiemansz.	1	12	-	-	-	-
den borger Carel Camis	1	12	-	-	-	-
den Chinees Hobiauko	1	10	-	-	-	-
den Chinees Aeinpjo	1	10	-	-	-	-
den burger Frans Barents	1	12	-	-	-	-
den inlander van Hattala johannes Pietersz.	1	8	-	-	-	-
den Chinees Limtansoj	1	12	-	-	-	-
somma	24		4		10	

Bron: VOC 2235^a, Lijste der burger chaloupen en chiampan, folio's 1192-1193.

Bijlage 9: Eis van benodigdheden voor Amboina in 1733.

Principalen Eijsch van sodanige contanten, lijwaten, coopmanschappen, provisien en wesmeer als'er ten behoeve deser provincie Amboina voor d'aanstaande jaar 1733 onser eragtens vereijst en ten hoogsten benodigt zullen zijn, ten eijnde met believen van sijn edelheijd den wel edele hoog agtbaren heere Mr. Diderick Durven, gouverneur generaal benevens de verdere edele heeren raden van Nederlands India tot Batavia, na herwaards dienen gesonden te werden, namentlijk:

Contanten:

In wesen: Eisch:
 24019:36:00 80.000 rds: - 40.000 rds. aan ducaton
 - 1.000 rds. aan copere duijten
 - 39.000 rds. pajement ten hoogsten benodigt tot 't uijtschrijven der gagies en de cleene costpenn., midsgaders tot het betalen der garioffel nagelen

<u>IN WESEN</u>	<u>EISCH</u>	<u>PRODUCT</u>	<u>IN WESEN</u>	<u>EISCH</u>	<u>PRODUCT</u>
Coopmanschappen:					
620	25	packen Guinees gem. geb. (Cust)	geen	12	packen gerassen geb. van 35a36 cob. (Beng.)
geen	8	packen salemps. gem. geb. (Cust)	geen	10	packen gerassen geb. van 23a24 cob. (Beng.)
160	40	packen salemps. br. blaauw (Cust)	geen	1	pack hamans fijne geb. (Bengaals)
geen	1	pack salemps. fijne geb. (Cust)	geen	16	packen dongriez geb. (Bengaals)
160	8	packen parcallen gem. geb. (Cust)	geen	2	packen dongriez ruwe (Bengaals)
200	4	packen parcallen fijne geb. (Cust)	geen	1	pack zeijldoek ruwe groote (Bengaals)
geen	6	packen dongrissen met roode hoofden (Cust)	geen	2	packen zeijldoek ruwe cleene (Bengaals)
100	2	packen bethilles br. bl. (Cust)	geen	2	packen photassen fijne van 28 cob. (Beng.)
200	2	packen bethilles gem. geb. (Cust)	150	2	packen photassen fijne van 31&32 cob. (Beng)
376	2	packen gingam pinas z. (Cust)	geen	2	packen photassen groove van 29 cob. (Beng.)
geen	6	packen boulonggs br. bl. (Cust)	geen	6	ps. armosijn witte dubbelde (Bengaals)
80	1	pack dekens gecattoeneerde (Cust)	geen	10	ps. armosijn roode dubbelde (Bengaals)
100	1	pack vlagge doek witte (Cust)	geen	6	ps. armosijn blaauwe dubbelde (Bengaals)
geen	1	pack Guinees fijne geb. (Cust)	geen	10	ps. armosijn swarte dubbelde (Bengaals)
geen	1	pack gingang bedde tijk (Cust)	geen	8	ps. armosijn gecolleurde dubbelde (Bengaals)
80	2	packen zeijldoek ruw geb. (Cust)	geen	2	ps. rollen roode sulx gemeene (Bengaals)
20	2	packen Guinees gem. ruw (Cust)	39 in looit	25	ps. rollen rood leer (Persiaans)
257	2	packen zeijldoek ruw geb. (Cust)	geen	10	ps. rollen swarte leer (Persiaans)
160	8	packen parcassen br. blaauw (Cust)	geen	40	ps. hoede coddess ep holls.
80	4	packen baftas heele breede swarte (Sour.)	geen	4	kisten zeep Zourats
geen	2	packen baftas halve breede swarte (Souratsz.)	790	600	ps. goenje Bengaals
250	2	packen baftas smalle breede swarte (Sour.)	enk. 586	200	boosen dubbelde rettings Java
geen	1	pack niquanas fijn groove (Souratsz.)	39	25	ps. houte holle zaat schoppen
50	2	packen caricams cleene roode (Souratsz.)	geen	30	ps. wit quasten holls. ten hoogsten benodigt
geen	1	pack chitsen smalle (Souratsz.)	297,2 lb	1	baal cattoene gaaren voor de dispens
geen	1	pack dekens gecattoeneerde (Souratsz.)	0,13 lb	2	kassen rosewater Persiaans
geen	1	pack chitsen breede (Souratsz.)	46,1 lb	1	baal canneel
Dranken en Provisien:					
361955 lb	300	lasten rijs	geen	25	vaten leeuwen bier
6953,1 lb	25	vaten vlees	geen	2	vaten mon
9824,3 lb	25	vaten speck	geen	10	kassen Persiaans klaretwijn
342,3 lb	50	potten boter Bengaals	kann.512	1	aam olijven olij
885,2 lb	8	vaten riese boter	498	1	legger wijn asijn

k. 9081,4	40	leggers araccq apie	34603 lb	4	lasten zout
2	6	kelders brandewijn franc	668,4 lb	8	lasten tarw Caabs off Zuratsz
kann.104	4	leggers goede blancke zecq wijn	geen	0,5	anker jopen bier
61	8	leggers goede france wijn	geen	0,5	anker wijnthin
geen	25	vaten akerbier	geen	2	ps. groote manden met jatij hout zaat
geen	15	vaten leeuws bier v. J.M.	-	(enige)	eenige fruijtagie midsgaders thuijn zaden
geen	15	vaten trueel bier	936,4 lb	2	cannassers poeder zuiker

Voor 't ijser maguasijn:

in soort	8	faesen roodlot al coper	858	200	ps. vijlen
1197,9	4	faesen geel al coper	m. 879	60	hoede sineekolven
lb	1	plaat swaar rood	30	30	kann. thraan Caapse
292 lb.	1200	lb. looth	4	6	lb. solarmonianck
542 lb.	200	lb. thin	2;6	9	lb. borax
	800	ps. ijsere hoepelstaven in soort	geen	1	vat Brussels zandt
in soort	200	ps. vierkante ijserstaven van ¾ duijm dick	21	4	ps. banckschroeven
22389,1	200	ps. platte ijserstaven in zoort	8	6	ps. handschroeven
lb	20	ps. lootplaten	35405 lb	30,3	vaten spijkers
-	100	ps. dubbelde bladen blick	4	2	ps. blaasbalgen
160	200	ps. enkelde bladen blick			

Schrijftuijgh:

boek 826	60	riemen groot formaat papier	geen	3	lb. potlooden
boek 188	60	riemen kleen formaat papier	geen	1	lb. rood aarde
boek 12	1	riemen blaauw clad papier	geen	36	ps. potlooden rood aarde kookertjens
geen	60	bladen bord papier ten hoogten benodigt	geen	6	ps. cijfer leijen
64,5	390	bossen schagten	15	30	ps. griften
geen	36	vellen wit hoorn parquement	0,5	2	lb. zijde bindkoord Bengaals
geen	40	ps. pennemessen	geen	6	ps. wet of slijpsteentjes
geen	12	lb. zegelgaaren	2	18	lb. garen Hollands
1,6	18	lb. zegel lacq	geen	300	lb. jnkstoffen, ten hoogsten benodigt

Schildersgoed:

252	500	lb. looth wit	41	100	lb. bruijnen amber
27	200	lb. geelen ooker	2,5	30	lb. vermilloen
68	50	lb. menij	1,5	2	lb. Florentijns lacqroode
6	100	lb. olij smoet	k. 178	4	amen lijnzaat olij
40, 3/8	100	lb. Spaans groen	7	60	ps. verw quasten in soort seer benodigt
11, 7/8	20	lb. mastikot	23	50	ps. penceelen
geen	12	lb. Engelse ansch			

Voor de wapencamer:

enk 6	24	bossen dubbelde tromlijnen	2905	1000	ps. vuur of snaphaansteenen
4	10	bossen tromsnaren	13,3	24	lb. lijm
159	100	ps. oorijzers	106	50	ps. piekstocken Javaans
5	25	ps. tromvellen	1,6	3	lb. amaril
geen	8	ps. tromvaten	2	4	ps. souvarain langen
4,6	3	bossen spaanen tot scheeden	4	1	ps. neijptang
7	2	ps. buijgtangen	21	10	ps. snij ijsers met haar tappen

Voor d'equipage werff:

in soort 5	8	ps. cabeltouwen van 5 tot 9 duijm dik	242	1000	ps. jatij duijgen
in soort 6	8	ps. swarte vijgers van 5 tot 9 duijm dik	134	60	ps. zwartsel vaatjes kleijne
in soort 8	8	ps. ijserdreggen van 150 tot 300 lb.	7	6	ps. huijden balijleer
1,7	18	ps. ijser trossen Hollands	4	6	ps. huijden panpleer
4	22	ps. wiel trossen Hollands	108	400	ps. lanthaarn hoorns
0,7	4	ps. stenge want als 3 v. 5 en 1 v. 6 duijm dik	17	6	ps. heele uurglasen
geen	36	ps. geteerde lijnen Hollands	20	12	ps. halve uurglasen
13	20	ps. loot lijnen	23	5	ps. spijkers hamers
44	40	bossen lordings	23	1	ps. dommekragt
31	30	bossen marlijn	22	14	ps. kerfbijlen
16	30	bossen huijsing	22	10	ps. steekbijtels
667	18	vaten pik	38	10	ps. haut bijtels
251	14	vaten harpuis Hollands	29	8	ps. timmermans dissels
k. 699	24	vaten theer ten hoogsten benodigt	20	6	ps. handsagen
157	400	lb. krijt	geen	2	ps. kraanbooren
38	300	lb. roet	32	20	ps. schaav bijtels
9	9	ps. ronde compassen	27	8	ps. boor omslagen
15	100	ps. jatij molen planken van 1 à 1,5 duijm	geen	1	ps. glaasemakers diamantje
geen	1000	ps. Chineese of verdubbelde plancken	ellen 256	36	rollen zijlboek Hollands
geen	900	lb. Persiaans rood	ellen 462	14	rollen carlboek Hollands
	100	ps. zeijl naalden	ellen 712	12	rollen eijsboek Hollands
81	50	ps. eijck naalden	1	1	ps. ijsere pikpot
	8	ps. compas roosen	ellen 240	4	rolle graauw boek Hollands
str. 1	100	lb. Hollands zeijlgaaren	ellen 275	36	rollen Bengaals zeijlboek smal
	50	lb. Bengaals zeijlgaaren	ellen 165	12	rollen Bengaals zeijlboek breed
geen	0,5	ps. oud zwaar touw	geen	1	kas met ampt glaasen
6	40	ps. theer quasten	geen	1	korff met Frans schijffglaasen

Voor den boekbinder:

5	4	bossen kurk	geen	2	ps. ganse haelformen
geen	19	riemen cardoes papier	geen	100	ps. cardoes maalden
9	2	ps. beurs vaatjes	23839		lb. buscruijt

Voor den meesterknecht der metselaars:

8771 10000 ps. extricken

Voor den baas cruijtmaker:

14509,6	6000	lb. salpeter	geen	16	lb. haire zift bladen
2545	2000	lb. swavel	geen	16	lb. coperdraat fijne
3	15	lb. veegborstels	geen	15	ps. leere corl vellen
geen	15	lb. houten randen			

Kerk en schoolboeken:

geen	2	ps. bijbels in fo.	geen	30	ps. historien Thobiasz
geen	4	ps. bijbels in qto.	geen	30	ps. spreuken Salomonsz
geen	18	ps. bijbels in 8tvo.	geen	60	ps. trappen der jeugt
geen	40	ps. testamenten in qto.	geen	60	ps. letterkonsten
geen	50	ps. testamenten in 8tavo	geen	40	ps. evangelismus

geen	100	ps. paslmboeken in qto.	geen	100	ps. a.b.c. boekjes
geen	200	ps. psalmboeken in 8tavo	geen	50	ps. a.b.c. bortjes
geen	100	ps. carons voorbeelden	geen	25	ps. Franse tiranijen
geen	50	ps. Oostrums cattechismussen	geen	50	ps. cattechismussen in zoort
geen	50	ps. kleene schetsen der waarheijt dr. j. doukijn	geen	60	ps. Havermans gebeden
geen	60	ps. cort begripp van Aldegonda	geen	10	stel Petrus van de Hagens werken
geen	50	ps. cort begripp Bartius	geen	50	ps. hurnius cattechismussen
geen	50	ps. cort begripp Beurs	geen	6	ps. huijstpostillen; Maleijtse testament en Genesisen en jctisaars zooveel'r maar konnen
geen	30	ps. historien Davidsz			
geen	30	ps. sendbrieven			

Chialoupen:

- 1 chialoup met een mast en voorsien van een lastpoort, om balken, swalpen, en andere lange houtwerken daarin te konnen schutten, die reets in den jaare 1729 g'eischt, welke ten hoogsten benodigt sal sijn, doordien de chialoup De Speelman meede door onbequaamheijt afgelegd is.

Militairen, ambagtsgezellen, en mattruosen, te weeten:

<i>In</i>	100	soldaaten, daar onder twee tamboers	<i>In</i>	1	hoefsmid
<i>stede</i>	4	scheepstimmerlieden	<i>stede</i>	1	ankersmith ten hoogsten benodigt
<i>van die</i>	1	cuijper	<i>van die</i>	30	mattruosen
<i>haar</i>	1	draijer	<i>haar</i>	2	roer slotemakers
<i>tijd g'</i>	2	slotemakers	<i>tijd g'</i>	2	lademakers
<i>expireert</i>			<i>expireert</i>		
<i>sijn:</i>			<i>sijn:</i>		

Bron: VOC 2235^b, Eis van benodigdheden voor Amboina in 1733 (26-09-1732), folio's 8-26.

Bijlage 10: Koffiebomen op de Westelijke eilanden in 1732

	Vruchtdragend	Halfwassen	Aangeplant	Totaal
<i>Buru:</i>				
'opperhoofd Carel Treno'	390	100	104	594
'den christen orangkajj'	70	37	-	107
'den christen negorij'	70	213	-	283
'den christen Masarete'	30	10	150	190
Masarete	24	12	210	246
Vooge	65	40	10	115
Tomahu	114	64	120	298
Palamatta	80	40	-	120
Hukumina	40	20	-	60
Lamita	30	10	-	40
Marulat	12	-	-	12
Leliali	10	-	60	70
llat	8	-	-	8
Kayeli	-	-	30	30
<i>totaal</i>	943	546	684	2.173
<i>Ambelau:</i>				
Masavoy	20	10	260	290
Ulima	50	40	300	390
Salati	40	80	70	190
Elara	20	10	320	350
Lumoy	8	220	-	228
Selasi	136	240	-	376
Ziever	20	250	30	300
<i>totaal</i>	294	850	980	2.124
<i>Boano:</i>				
Boano Serani	1.000	100	-	1100
Boano Islam	-	-	100	100
<i>totaal</i>	1.000	100	100	1.200
<i>Manipa:</i>				
Tomilehu	109	-	-	109
Hataputih	-	26	-	26
Latoebonoa	34	70	-	104
Sinolij	6	-	-	6
Tomuwarra	82	90	-	172
Luhu	-	28	-	28
Tuban	65	46	-	111
Masavoy	12	-	-	12
Kelang	54	209	-	263
Asahudi	18	208	-	226
<i>totaal:</i>	380	677	-	1.057
Totaal:	2.617	2.173	1.764	6.554

Bron: VOC 2235^a, folio's 797-800, Rapport visite koffie- en sappanbomen 4 april 1732

* Rekenfouten in de bron zijn hier rechtgezet.

Bijlage 11: Dagregister van de hongij-tocht van eind 1732 door gouverneur Johannes Bernard.

Dagregister gehouden van het voorgevallene op de hongij of corre corre togt gedaan in de provincie Amboina door den Wel Edele Agtbaren Heere Johannes Bernard raad extraordinaris van Nederlands India, mitsgaders gouverneur en directeur deser provincie met den resortte van dien. Aanvang nemende met:

saturdag den 18^e october. 's Morgens ten agt uuren deed den Ed. heer gouverneur bij den anderen binnen het stadhuijs convoceeren de hoofden der presente corre corren die dese togt stonden bij te wonen, die deselve het reglement op het schappen der corre corren beraamt in de Maleijdsche tale distinctelijk liet voorlesen, stelde ook vervolgens als fiscaal der hongij vloot aan den ondercoopman Harman Graswinkel. Wien daarop versogt dat in sijn orembaj altijd twee natoes of orangtous der corre corren bij tour beurten mogte present wesen om mede getuijgenis te dragen over het versuijm door de corre corren, soo in't schepen ten ancker komen als andersints wordende begaan, soo mede dat na scheidjinge deser vergadering de monstering mogte gedaan werden, en de corre corre hoofden bij de tweede of laaste monstering verordonneert werden haare zeijlen aan de mast te hangen en de scheppers op haare plaatsen te stellen om te ontwaaren of er jets voor 't vertreck mogte manqueeren, 't welk sijn Edele ook belaste na te komen. Naar 't welk sijn Ed. de vergadering bekent maakte, hoe op aanstaande maandg agter middag de clocque 3 uuren van meeninge was de vloot voor uijt na de Laaijbaaij te senden en dat sijn Ed. daags daar aan in den morgenstond over den landweg van Hila zoude volgens en aldaar de vloot verwagten, vervolgens daar van daan de Ceramse cust rond te scheepen. Naar welke verhandeling dese vergadering een eijnde nam en direct de monstering der presente corre corren gedaan wierd, en...

maandagh den 20^e, smorgens ten half seven den tweede monstering. Wanneer bevonden wierd present te zijn 37 corre corren. Met dewelke eenige der hongij vrinden des agter middags de clocque even over half 4 uuren van't casteel na de Laha staken, waar wij ten half 6 uuren voor ancker quamen en leggen bleven tot...

dingsdag den 21^e, 's nagts ten 1 uur wanneer de anckers ligten de reijs vervolgde na de Laaijbaaij en de baricade Namacoli bij Alang, de klipperige hoek de negorij Waccasiloe de reduijt Rotterdam tot Larique met weijnig moeijte passeerden, en ten 6 uuren voor ancker quamen. Waarvan daar den vaandrig der vloot sr. Jan de Maris en baas der werff Abraham Gilbertsz na Larique marcheerde ten eijnde den opneem van 'sCompagnies reelee effecten aldaar te doen (en deselve bevonden hebben als de nevensgaande rapporten komen aan te thoonen). Naar 't welke gem. gecommiteerden s ten half drie uuren verselt van 't opperhoofd van dat comptoire sr. Adriaan 't Hooft wederom reverteerde, de anckers lietene ligten en vervolgens de stevens na Hila stelden, waar wij 'savonds ten 9 uuren ten ancker quamen. Aldaar den wel Edele agtbaren heer en verder resteerende hongij vrinden vonden.

woensdag den 22^e. Des morgens ten half seven uuren na gedane monsteringe van de onder Hitoe gehoorde corre corren depecheerde den wel Edele agtbaren heer gouverneur den adsistent Johannes Stephanus Roerberg en den sergeant Francois Alij met 8 corre corren naar 't binnen, en den adsistent Anthonij Dideric Smith met den sergeant Andries Voor met 5 corre corren naar 't buijten sagoe bosch. Mitsgaders den sergeant commandant tot Manipa Jan Hendrik Knop verselt van een corporaal en een sodlaat en 3 corre corren ten eijnde om de specereij extirpatie op Cerams cust te verigten. En om alles wel en omsigtig te behandelen werd ijder mede gegeven een schriftelijke jnstructie waarna zij commissianten haar hebben te rigten. En daarmede directelijk een ijder sijn cours ging. Des middags quam mede bij de vloot de corre corre van Sepa en Hatoemetting van Ceram. En ten 4 uuren is gehouden vergadering der hongij, waarinne sodanige zaken zijn beslist als bij de daarvan sijnde roll komt te dicteeren. Naar 't welke sijn Edele na dat 't opperhoofd buijten den

raad kamer was gegaan de jnlandse grooten van dat dit district afvroeg of zij lieden jets te versoeken en met haar opperhoofd wel verdragen konden, antwoorden sij gesamentlijk van ja, en dat het opperhoofd wel naar wensch met haar was levende. En 't subaltern hoofd binnen geschelt en sulx mede afgevraagd sijnde, verklaarde hij niets ten laste van haar te hebben. Met versoeck dat se mogten verordonneert werden een nieuw sieken en chirurgijns hujs te maken en de daar toe vereijschte benodigheden daarvoor ten spoedigsten bij den anderen te besorgen. Gelijk haar sulx gesamentlijk ernstig wierd belast en aan namen 't selve te observeeren. Waarmede dese vergadering een eijnde nam en 't overige van den avond met het besigtigen der negorij en aangename discoursen wierd door gebragt tot 's avonds ten 10 uren wanneer sijn Edele na de corre corre vertrock om te rusten.

donderdag den 23^e. Des nagts ten half een uur liet sijn Edele de seijn schoot doen en stelde de steven na Loehoe, alwaar 's morgens ten 6 uren voor de hou vast quamen. En na sijn Edele de nieuwe Jhaneese en oude negorij besigtigt en alles ordentelijk bevonden hadden, ten 3 uren de anckers liet ligten en de cours na 't plaatsje Lockie stelden waar ten 8 uren voor ancker quamen en leggen bleven, tot...

vrijdag den 24^e, 's nagts ten 2 uren, wanneer sijn Edele de cours vervolgde na de negorij Caijbobo passeerende de negorijtjes Pieron en Tanoenoe en quamen 'smorgens ten 9 uren voor eerst gem. negorij ten ancker. Alwaar den Chinees zoon Chietoanko met een chianpan ten gepermitteerde handel onder behoorlijk pas cedull ten ancker lag. En na sijn Ed. de negorij, 't Gods hujs en school besigtigt en 't middag maal aldaar gehouden had, vertrock sijn Edele des 's middags ten 4 uren na sijn corre corren, en bleef tot...

saturdag den 25^e, des morgens ten 5uuren g'anckert leggen wanneer sijn Edele de steven na 't dorpje Waijsama sette om 't volk wat te laten rusten de reijs vervorderde; en quamen ten 12 uren op Hatasoea ten ancker. Waar sijn Edele het middagmaal hield naar de negorij Camariang vertrock, waar wij 'savonds ten 8 uren onse anckers in de grond lieten druijpen en die nagt bleeven leggen, en...

sondag den 26^e, in de vroege morgenstond sijn Edele aan de wal ging. Alwaar seer vrindelijk door 't opperhoofd van Haroeko verwelkomt wierd en tot 8 uren sijn verblijf hield. En vervolgens de reijs na Roemakaj nam. In't verbij schepen van 't negorijtje Tihoelale wierd sijn Edele begroet door den Eerwarden heer predikant Grimbergen, dewelke aldaar om de kerk en school visite te doen was en sijn Ed. weder op Roemakaj quam verwelkomen. Waar ten 10 uren arriveerden en met de vrinden het middag maal spijsigden. Naar 't welke sijn Edele de negorij ging besigtigen en ten 6 uren na boort ging en direct het ancker liet ligten en na Poorto vetrock. Alwaar ten 11 uren d'anckers lieten vallen en op...

maandag den 27^e, vroeg in de morgenstond sijn Edele direct over de landweg naar Saparoua marcheerde, en bij komste aldaar vrindelijk door 't opperhoofd van dat district verwelkomt wierd. En naar een weijnig vertoeft had, commandeerde sijn Edele den secretaris van de vloot Willem de Leus en den procureur Huijbert Church om een generale opneem van 'scompagnies in waren wesen zijnde goederen te doen. 'T geen opstonds naar gekomen en seer accuraat bevonden wierd. Naar 't welke sijn Edele de fortificatie en de negorij ging besigtigen. En alles seer naar wensch bevonden, en 't overige van dien dag met aangename discoursen doorgebragt wierd.

dingsdag den 28^e. Des nademiddags ten 4 uren is gehouden vergadering der hongij raad, waarinne sodanige saken beslist sijn als bij de daarvan sijnde roll kan gesien werden. Naar welke verhandelinge opstonds sijn Edele weder na Poorto, en van daar na de corre corre vertrock. En liet op...

woensdagh den 29^e, in de morgenstond ten 4 uuren de anckers ligten, en de stevens naar de negorij Horong stellen. Waar wij ten half agt uuren ten ancker quamen, en naar sijn Edele de negorij besigtigt en 't middag maal gehouden hadde, 's avonds ten 6 uuren naar sijn corre corre om te rusten vertrock, en tot...

donderdag den 30^e, des morgens ten 5 uuren bleef g'anckert leggen wanneer sijn Edele de anckers liet ligten, en sijn cours na Haroeko vervolgde. Waar ten half negen uuren arriveerde en 't overige van den dag met het besigtigen der negorijen andere besigheden door gebracht.

vrijdagh den 31^e. Is er anders niet voorgevallen dan eenelijk dat 's avonds ten 7 uuren den Eerw. heer predikant Grimberegen van sijn kerk en school visite quam te arriveeren

saturdagh den 1^e november. Met het aankomen van den dag hoorde men 't gekraak, soo van 't canon dier fortresse als van sijn Edelens corre corre, ter Eere van desselfs geboorte dagh. 'T welk vervolgt wierd met de saluaties van de bij sijne hongij en andere vrinden. Naar welke sijn Edele ten 10 uuren de vergadering liet beleggen en waarinne sodanige saken behandelt sijn als de daarvan zijnde roll quam te dicteeren. Vervolgens wierd dien dag met vrolijk en vermaakelijkheden doorgebracht tot savonds ten 6 uuren wanneer sijn Edelens naar de corre corre vertrock en direct de anckers liet ligten, en de steven na de pas baguala stellen alwaar ten half thien uuren arriveerden, en naar een weijnig uijt rustens naar dit hoeft comptoir vertrock. Waar omtrent 's nagts ten 12 uuren met een stille trom, sonder dat ijmand ergens van wiste, in een goede gezondheid nevens de hongij vrinden arriveerde. Waarvoor Gode zij gedanckt dat dese hongij togt soo genadiglijk is afgeloopen.

Bron: VOC 2283^a, dagregister 25-11-1732, folio's 599-608.

Bijlage 12: Kruidnagelcultuur 1675-1745

Jaar	Kruidnagelbomen				Kruidnagelproductie			
	Totaal	Vruchtdragend	Victoria	Hila	Saparua	Haruku	Larike	Totaal
1675	-	-	406586	98800	487264	203500	186000	1382150
1676	-	-	12380	4871	37468	4871	1850	61440
1677	-	-	245749	121270	214216	141075	197450	919760
1678	-	-	10170	geen	48360	4919	1100	64549
1679	-	-	306454	68260	470675	164175	138050	1147614
1680	-	-	54209	330973	24440	127723	117950	655295
1681	-	-	103411	50645	253275	32957	118642	558930
1682	-	-	351590	7716	28675	162250	1382	551613
1683	-	-	352850	479643	124025	112191	296102	1364811
1684	-	-	40650	6355	182188	154839	21365	405397
1685	-	-	22670	31400	43587	6875	16846	121378
1686	700392	356681	340227	218900	172562	198000	196943	1126632
1687	-	-	169999	281050	335500	123750	65600	975899
1688	697557	367931	157150	101338	174350	104225	73575	610638
1689	683712	362675	59168	72600	210925	123200	94600	560493
1690	689370	378618	216514	194542	226875	71225	55714	764870
1691	705719	335508	-	61326	-	109980	43750	401432
1692	850533	408041	59302	468250	525873	92014	212025	1357464
1693	478877	367864	-	32937	21074	78078	12450	664226
1694	509669	405199	253828	102850	357530	194825	147125	1056158
1695	356659	266375	271180	520681	219461	200750	224062	1436134
1696	371094	284057	11527	3257	5393	13573	15673	49423
1697	356094	271904	191611	78919	331070	192321	179580	973501
1698	330885	247122	202040	39530	451000	156200	99688	948458
1699	322139	245676	196037	243954	61084	71130	39885	612090
1700	319336	248107	84794	92000	107828	43175	340936	668733
1701	316507	246457	124616	247836	370919	247005	10837	1091213
1702	315985	246077	439739	237311	554056	233241	104500	1568847
1703	308652	238193	530509	197777	154400	22705	160050	1065441
1704	294884	227584	199363	46277	165154	293975	22875	727644
1705	302811	247963	138082	124300	290985	30040	108980	692387
1706	285288	240886	247056	193198	228372	169431	150841	988898
1707	283913	229876	135412	35975	40743	89523	32770	334423
1708	281835	238585	257505	455787	530043	227033	154491	1624859
1709	279640	220973	197526	5898	182149	111925	22385	519883
1710	267019	225211	138881	293700	87314	95373	48725	663993
1711	265518	229350	198533	52904	373347	153306	110300	888390
1712	263858	200315	101091	231725	215369	177587	31317	757089
1713	261678	223509	68310	11500	33237	13070	44850	170967
1714	262563	215234	216011	159740	727452	274422	31312	1408937
1715	253044	215069	28708	55843	2662	31900	68184	187297
1716	245672	210074	162920	93333	187781	109450	45813	599297
1717	247068	206792	95545	85002	158449	200926	7643	547565
1718	231358	201342	193717	128560	329869	112932	88354	853432
1719	219286	191872	88816	319788	158893	195555	33686	796738
1720	190092	182494	171360	36931	99108	77835	26726	411960
1721	203295	179529	31250	172356	262510	75920	38864	580900
1722	194717	170331	173267	92852	107166	118039	32592	523916
1723	178447	155002	72419	226504	138704	106620	41651	585898
1724	156957	150929	5980	40061	81897	6820	5503	140261
1725	168168	153646	148575	59870	249244	110271	7142	575102
1726	147398	141247	1695	25521	58700	39775	7112	132803
1727	101063	71721	119768	200029	254498	157116	36592	768003
1728	113272	77152	1470	5428	1114	222	22	8256
1729	206729	75984	132399	13324	226501	140413	4270	516907
1730	212575	69990	34655	8104	123787	43176	12680	222402
1731	222384	68164	33470	66301	138107	166501	17897	422276
1732	231062	75922	49943	1641	82769	13265	6748	154366
1733	225891	58379	56339	26446	228026	90478	5745	407034
1734	215215	68504	145230	159636	128130	146231	62094	641321
1735	217813	48405	4018	2314	184327	18521	52	209232
1736	202088	39069	39088	24734	86918	70056	14954	242650
1737	211797	46896	86516	73630	160618	53775	20175	394714
1738	187232	42609	93240	105888	269326	196746	64518	729718
1739	209350	51006	3331	geen	79921	3891	34	87177
1740	208191	54550	92651	100583	224090	159162	29530	606016
1741	226303	57882	7156	2776	123890	555	898	135275
1742	310021	63006	86127	20907	148920	150084	28997	435035
1743	426590	135699	36976	42562	376255	33668	18236	507697
1744	407556	83534	117391	50697	138133	105101	38839	450161
1745	399540	115695	-	-	-	-	-	-

Bijlage 13: Inhoudslijst VOC 2235^{a&b}.

VOC 2235: Batavia's ingekomen brievenboek in 1733: Y, Dertigste boek, deel I : Amboina.

Folio: Korte Inhoudsbeschrijving:

VOC 2235^a:

- 1 Register der papieren. (Ontfangen 12 Junij 1732 per het schip Doornik)
- 7 Missive van de gouverneur Johannes Bernard nevens de raed in Amboina aen haer Eds. Tot Batavia van 26 Majj 1732.
- 119 Resolutien genomen in rade van Politie tot Amboina sedert 25 September 1731 tot 19 Majj 1732.
- 213 Afgaende en aankomende brieven na en vande naburige gouvernementen en onderhorige
386 comptoiren.
- 587 Dagregister van het voornaamste voorgevallene in Amboina sedert primo September 1731 tot ultimo April 1732.
- 757 Relaes gehouden bij de voornoemde gouverneur wegens het voornaamste gepasseerde op zijn gedane Houglj tocht.
- 785 Twee rapporten wegens de uijtroeijing van parthij schadelijke bomen in de sagoebossen tot Loehoe en aan de westkant van Ceram.
- 794 Drie rapporten aangaende de gedane specreijen extirpatie op diverse plaatsen.
- 797 Rapport vertonende de staat der coffij en sapanbomen.
- 801 Seven ditos behelsende de ontfangst en afscheping der garioffel nagelen.
- 813 Rapport betreffende het afschepen van moernagulen en sassefras.
- 814 Verklaring continerende het uijtclecken van vijf vaten thee in het schip Doornik.
- 815 Twee ditos concernerende de bevonden stuagie bij het lossen der schepen Doornik en Boekenrode.
- 818 Rendement der behaalde advances op thien vaten bier bij verkoop.
- 818 Bericht betreffende de quantijt van het buspoeder dat in een rond jaar aldaer in gereedheit kan worden gebracht.
- 820 Biljet waerbij consteerd dat de silvere ropias in Amboina werden gangbaar gemaakt.
- 822 Rendement der verkochte poeder en candijsuiker nevens een rapport sprekende wegens dies bevinding
- 825 Apart briefje van de gouverneur in Amboina Johannes Bernard aan haer Eds. tot Batavia van 26 Majj 1732. (Ontfangen idem in een ander pakket)
- 831 Patriase eijsch van benodigtheden voor Amboina in 1733. (Ontfangen idem per het schip Boukenrode)
- 839 Twee briefjes van gecommiteerdens uijt de raed van Justitie in Amboina aen haer Eds. tot Batavia van 28 Majj 1732 behelsende de gedane visitatien aan de schepen Doornik en Boukenrode nevens 2 rapporten daertoe gehorende.
- 848 Register der papieren (Ontfangen 29 October per de chaloup de Nagelboom)

- 853 Missive van de gouverneur Johannes Bernard en de raed in Amboina aen alsvoren van 25 September 1732.
- 903 Resolutien genomen in rade van Amboina sedert 26 Majj tot 13 Augustij 1732.
- 936
- 1003 Afgaende en aankomende brieven na en van de bujten comptoiren en gouvernementen.
- 1069 Dagregister gehouden in Amboina sedert primo Meij tot ultimo Augustij 1732.
- 1154 Briefje van Ternate na Amboina van ultimo Augustij 1732 vervattende onder andere de rebellie der Pattaniers tegens de Compagnie
- 1158 Missive van Hila van 17 September 1732 waerbij vermeld werd de slechte verwachting omtrent de aanstaande nagel leverantien.
- 1160 Biljet rakende het verwisselen van kopere duijten en rapias tegens ducats.
- 1162 Quittantien wegens de ontfange penningen uijt de sagoebossen sedert primo September 1731 tot ultimo Augustij 1732.
- 1167 Rapport van Bouro onder ultimo Junij 1732 gedaen wegens de extirpatie van specerijbomen op ongepermitteerde plaatsen.
- 1170 Rapport van Manipa nopens alsvoren van 19 Julij en 29 Augustij 1732.
- 1192 Lijste der burger chaloupen en chianpans.
- 1194 Vendurole van enige onbequame Compagnies goederen.
- 1195 Staat der dianonienpenningen onder ultimo Februarij 1732.
- 1197 Vertoog wegens hetgene bij de soldijboeken is geobserveert geworden.
- 1198 Verklaring aangaande tien ponden bedorven buspoeder.
- 1200 Verklaring betreffende de slechte gesteldheijt der chaloup de Speelman.
- 1201 Rapport wegens bedurve rijst in het dispens ter quantijt van 3825 ponden.
- 1203 Rendement der jongste verpachting van Compagnies domijnen.

VOC 2235^b:

- 1 Briefje van de gouverneur Johannes Bernard en raed in Amboina aen haer Eds. tot Batavia van 2 October 1732. (Ontfangen 17 December per de patschalling de Oppas)
- 3 Resolutien genomen in rade tot Amboina op 25 September 1732.
- 8 Eijsch van benodigtheden voor Amboina in 1733 nevens de memorie der restanten.
- 26 Briefje van de gouverneur Bernard en raed in Amboina aen haer Eds. tot Batavia van 15 October 1732 (Ontfangen 1 Februarij 1733 per Macassar en Samarang)

Bijlage 14: Inhoudslijst VOC 2283^a.

VOC 2283: Batavia's ingekomen brievenboek in 1734: Z, Zesentwintigste boek, deel I: Amboina.

Folio: Korte Inhoudsbeschrijving:

- 1 Register der papieren. (Ontfangen 13 Junij 1733 per 't Huijs te Assenburg).
- 9 Missive van de raed extraordinaris Johannes Bernard afgaande en David Joan Bake geeligeert gouverneur nevens de raed tot Amboina aen haer Eds. tot Batavia van 26 Maj 1733.
- 125 Memorie door voornoemde Bernard aan sijn vervanger ter naricht gelaten.
- 153 Resolutien genomen ten castele Victoria sedert 25 September 1732 tot 23 Maj 1733.
- 269 Afgaende brieven na de buijtengouvernementen en onderhorige comptoiren van 9 September 1732 tot ultimo April 1733.
- 383 Aankomende brieven van de bujtencomptoiren sedert primo September 1732 tot alsvoren.
- 561 Dagregister gehouden ten castele Victoria sedert primo September 1732 tot alsvoren.
- 751 Relaes vant voornaamste dater voorgevallen is op de laatst gedane Hougi of Corecorretocht.
- 755 Rapport wegens wegens het verdelgen van 6261 stux wilde en schadelijke bomen in het Loehoese sagoubosch.
- 759 Rapport wegens het uitroeijen van 2311 stux diergelijke bomen int bosch van Hennetello
- 763 Beedigt rapport van de sergeant commandant tot Manipa over de uijtroeijing van 315 specerijbomen op de cust van Ceram.
- 769 Beedigt rapport nopens het extirperen van 584 specerijbomen op kleen Ceram gedurende de Hongijtocht.
- 776 Relaes van de soldaat Dirk Nieuboer wegens sijn gevankennisse bij de Papoese zeerovers.
- 779 Instructie voor de pantschiallang het Woelwater ter bekruisjing langs de zuijd en noordcust van Ceram afgesonden.
- 792 Memorie vant over en te kort komende bij de generale opneem van ultimo Augustij 1732.
- 795 Confrontatie der generale lasten en winsten van het boekjaar 1731/32
- 801 Demonstratie van het tekort komende op de lading der schepen 't Huijs te Assenburg en Strijkebolle
- 804 Beedigde verklaring der overheden vant schip 't Huijs te Assenburg wegens de wannigheden op diverse vaatwerken en dranken.
- 805 Secretariale verklaring van de werfbaas nopende de stuagie van die bodem.
- 806 Vendurol der verkochte bieren.
- 807 Rendement der behaalde winsten daarop.
- 807 Vijf rapporten aangaande de ontfang en afscheep der garioffel nagelen.
- 816 Rapport wegens de ontfange moernagelen.
- 817 Rapport over de gesteltheit van Compagnies gebouwen ten hoofd comptoire.
- 825 Rapport van de werfbaas betreffende de visitatie en gesteldheit der schepen Assenburg en Strijkenbolle.